

H. Geldiýew, N. Suwhanow

HALKARA ENERGETIKA HOWPSUZLYGY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2017

UOK 620:378

G 32

Geldiýew H., Suwhanow N.

G 32   Halkara energetika howpsuzlygy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

Okuw kitabynda halkara energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly düşüňjeleriň we kesgitlemeleriň many-mazmuny açylyp görkezilýär. Şonuň bilen baglanyşykda bu kitapda energiýa bazarynyň ösüşi we halkara energetika howpsuzlygynyň yklym, sebit we ýurt derejeleri öwrenilýär.

Bu kitapda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek, energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirijileriniň ygtybarlygyny we durnuklylygyny gazanmaklyga gönükdirilen başlangyçlaryny, Türkmenistanyň dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge goşýan goşandy açylyp görkezilýär.

TDKP № 205, 2017

KBK 31.29 ýa 73

© H.Geldiýew we N. Suwhanow, 2017

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Ykdysadyýeti energetikasyz ösdürip bolmajaklygy has ir döwürden bäri dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen hakykatdyr. Bu bolsa energetika howpsuzlygynyň ählumumy howpsuzlygyň aýrylmaz bölegi bolup durýandygyny subut edýär.

Ählumumy howpsuzlyk bu gün dünýä jemgyýetçiliginde iň esasy meseleleriň biri bolup durýar. Şu günki dünýä ösüşini kesgitleýän esasy şertleriň biri energetika howpsuzlygydyr. Energiýa çeşmeleriniň elýeterliligi häzirkizaman ykdysadyýetiniň ösüşiniň we halklaryň abadançylygynyň, adamzadyň medeni we ruhy ösüşiniň maddy binýadyny döretmegiň esasy şerti bolup durýar.

Adamzat ýaşayşynyň wajyp çeşmeleriniň biri bolan dünýädäki energiýa üpjünçiliginiň infrodüzümi bu gün gysga wagtlaýyn we uzak möhletleýin häsiýete eýe bolan howplara duçar bolýar. Bu bolsa bütindünýä bileleşiginiň ýaşayş derejesi bilen baglydyr. Şu nukdaý-nazardan energetika howpsuzlygyna giňişleýin düşünmek ätiýaçlyk-çig mal, harby-syýasy, maliýe, ekologiki we tehniki ýaly köpgörnüşli hadysalaryň özara baglanyşygy bolup çykyş edýär.

Häzirki döwürde dünýä bileleşiginde uglewodorod serişdeleriniň ýaşayş üçin iňňän derwaýysdygyny, şol bir wagtda hem olaryň gorlarynyň tükeniksiz dälidigini göz önünde tutsak, onda iberiji ýurtlar hem beýleki ýurtlar ýaly öz ýangyç-energetika balansynyň düzümini geljekde üýtgetmek zerurlygyna düşünerler we geljekde gaýtadan dieldilýän energetika çeşmelerine ünsi güýçlendirirler.

Howpsuzlyk her bir döwletiň öz syýasy maksadyna esaslanan bolýar. Energetika aglaba döwletleriň ykdysadyýetiniň iň möhüm pudagydyr. Dünýäniň energiýa bazarlarynda bolup geçýän globallaşma, liberallaşma we hususylaşma özgerişleri halkara energetika howpsuzlygy meselesini ön hatara çykardy. Ilkibaşda bu konsepsiýa ne-

bit bilen üpjünçiligiň üznüksizligini gazanmak we uglewodorod serişdeleriniň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen ony maliýeleşdirmek meselelerine garaýardy. Soňra nebit üpjünçiliginiň howpsuzlygy meselesine gaz üpjünçiliginiň howpsuzlygy goşuldy. Dünýä bileleşiginde uglewodorod serişdeleriniň çeşmeleriniň azalmagy, şonuň ýaly-da uglewodorod ýangyjynyň artykmaç ulanylmagy bilen bagly daşky gurşawyň ýaramazlaşmagy sebäpli biynjalyk döredi.

Jemgyýetiň we döwletiň durmuşynda energetika pudagynyň kesgitleýji orna eýe bolýandygy sebäpli, dünýäniň köp döwletleri öz energetika kuwwatlyklaryny netijeli ulanmak we energetika howpsuzlygyny üpjün etmek maksady bilen, bu gurşawda alnyp barylýan işleriň strategiýasyny we maksatnamasyny işläp düzmäge uly üns berýärler.

Dünýäde köp ýurtlaryň energiýa serişdelerine bolan zerurlygynyň doly kanagatlandyrylmaýandygy sebäpli döreýän dartgynlyk ählumumy meseleleriň güýjemegine getirip biler. Şu nukdaýnazardan energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň dünýä bileleşiginiň çäklerinde aýry-aýry döwletleriň diňe söwda-maliýe, energiýa babatda özara gatnaşyklaryndan daşary ähli ýurtlary energiýa serişdeleri bilen durnukly üpjün etmek meseleleriniň öňe sürülmegi dartgynlyk bilen bagly howply meseleleriň oňyn çözülmegine getirer.

Bu gün dünýäniň durnukly ösüşini gazanmakda energiýa meselesi esasy meseleleriň birine öwrülýär. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretary 2014-nji ýylda Kopengagende geçirilen Bütindünýä 3-nji forumynda çykyş edip, özüniň «Hemmeler üçin durnukly energiýa» diýen başlangyjyny ýatlady. Şu başlangyjyň esasynda 2030-njy ýyla çenli çözülmeli üç sany mesele ýatýar:

1) häzirkizaman energiýa çeşmeleriniň ählumumy elýeterli bolmagyny gazanmak;

2) energiýa netijeliligiň derejesini ýokarlandyrmak;

3) dünýäniň energiýa balansynda gaýtadan dikeldilýän çeşmeleriň paýyny iki esse artdyrmak zerurdyr.

Birleşen Milletler Guramasynyň şol wagtky Baş sekretary Pan Gi Mun bu ýerde energiýanyň gaýtadan dikeldilýän çeşmelerini ulanmak mümkinçiliklerini ösdürmek üçin hökümetleriň, maýa goýujy banklaryň, ylmy birleşmeleriň wekilleriniň we hususy pudagyň bilelikdäki hereketiniň talap edilýändigini belledi.

Şol ýylyň 4-nji iýunynda Nýu-Ýorkda BMG-niň ştab kwartirasyndy «Hemmeler üçin energetikanyň onýyllygy»... resmi taýdan herekete getirildi. Energiýanyň durnukly çeşmelerine girişmäge bagyşlanan şol maslahatda «Hemmeler üçin durnukly energiýa» başlangyjyny amal etmegiň «Ýol kartasy» bilen tanyşdyryldy. Ol ýol kartada görkezilen üç meseläniň 2030-njy ýyla çenli çözülişini görkezýär. Taze başlangyç ýer ýüzüniň ýaşajylarynyň garyplykdan çykmagyna we saglygyny berkitmegine hem kömek etmelidir. Has beteri ol öz ýaşajyş jaýlaryny ýylytmak we nahar taýýarlamak üçin şu wagta çenli odun, kömür we beýleki adaty serişdeleri ulanýan adamlara gerekdir. 2014-nji ýylyň 7-nji iýunynda Türkmenistanyň wekilleri şol maslahatda çykyş edip, «Hemmeler üçin durnukly energiýa» başlangyjyny goldady.

2015-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda geçen BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji mejlisinde 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin kesgitlenen Gün tertibinde ählumumy maksatlaryň 17-sinde we wezipeleriň 169-synda, gymmat bolmadyk hem-de ygtybarly bolan häzirkizaman energiýa serişdeleriniň hemmelere elýeterli bolmagyny üpjün etmek wezipesi hem öňe sürüldi. Şol mejlisde ilkinji bolup çykyş eden Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow bu resminamany doly goldady.

Häzirki özara baglanyşygyň güýjeýän döwründe dünýäniň hiç bir döwleti, hatda, tebigy baýlyklary köp döwletler hem özüni daşary ykdysadyýetinden çetleşdirip, özbaşdak ýaşap bilmezler. Her bir döwletiň energetika syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçmegi üçin, hökmany suratda, halkara energetika howpsuzlygyny amal etmäge olaryň goşandy zerurdyr. Şonuň üçin ol daşarky täsirlere jogap bermäge ukyply bolup, dünýä bileleşiginiň çäklerinde sazlaşdyryjy gurala eýe bolmaly. Häzirki döwürde halkara energetika howpsuzlygy bu gurşawdaky aýry-aýry döwletleriň we olaryň toparlarynyň tagallalarynyň bellibir deň täsir edýän güýjüne eýedir. Şol güýje eýe bolan edaranyň hereketiniň esasy maksady ählumumy energetika howpuny döredýän sebäpleriň önüni almakdyr we bu sebitdäki dawalary çözmekdir, şonuň ýaly-da bu netijäni ählumumy deňagramlaşdyrylan energetika kuwwatlyklaryny dolandyrmak ýoly bilen gazanylmalydyr. Onuň üçin bolsa energiýa serişdelerini durnuk-

ly iberiji ýa-da ulanyjy hökmünde çykyş edýän ýurtlaryň, mümkin boldugyça, haýal etmän giňişleýin ylalaşyga gelmekleri gerekdir. Ählumumy energetika kuwwatlyklaryny dolandymagyň esasy maksady ýer ýüzüniň energiýa serişdelerini goldamak we ony, mümkin boldugyça, oňşukly we adalatly bölmekden ybarat. Bu ýerde ykdysadyýeti gowşak bolanlygy ýa-da başga sebäplere görä soňky döwürde energiýa serişdelerine ýeterlik mümkinçilikleri bolmadyk ýurtlaryň isleglerini kanagatlandyrmak bilen baglanyşykly meseleleri çözmeklige aýratyn üns berilmelidir. Şu nukdaýnazardan Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen 2008-nji ýylyň 19-njy dekabrynda we 2013-nji ýylyň 17-nji maýynda biragyzdan kabul edilen energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty hakyndaky Rezolýusiýalary halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde uly ähmiýete eýe boldy.

Döwletler bähbitleriniň tapawutly bolmagyna garamazdan, olaryň ählisi energiýa serişdeleriniň bazarlarynda durnuklylygy saklamak we energiýa göterijileri üpjün etmek boýunça näsazlygy aradan aýyrmak, şeýle hem serişdelere nyrryň durnuksyzlygy bilen baglanyşykly düýpli özgertmeleriň bolmazlygy üçin gyzyklanýarlar. Şol bir wagtda hem döwletler, köplenç, ählumumy arabaglanyşygy inkär etmek bilen, energetika howpsuzlygyny ýa birtaraplaýyn, ýa-da toparlaýyn gazanmaga çalyşýarlar. Tejribäniň görkezişi ýaly, döwletleriň öz energetika howpsuzlygy meselelerini birtaraplaýyn üpjün etmek ugrundaky hereketleri ykdysady durnuksyzlyga sebäp bolýar we dürli görnüşdäki «daşky täsirleri» serhedara meselä öwrülýär. Netijede, ol döwletara, şol sanda harby-syýasy davalara getirýär.

Şu nukdaýnazardan Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde halkara hyzmatdaşlygy berkitmek ugrunda edýän aladalary aýratyn ähmiýetlidir. Dünýäniň energetika ulgamynda we halkara energetika howpsuzlygy meselesini çözmekde Türkmenistanyň ornunyň berkemeği, baýlyklar we ylmy-önümçilik kuwwatlyklary, mümkin boldugyça, netijeli amal etmeleri peýdalanmak üçin dünýäniň energetika syýasatynyň subýektleriniň bu ýerdäki eýeleýän orunlaryny göz önünde tutmagy talap edýär.

Ählumumy energetika howpsuzlygynyň halkara mehanizmi, halkara bileleşiginiň adyndan energetika merkezleri, şonuň ýaly-da ählumumy deňagramlaşdyrylan energetika howpsuzlygyny döretmäge gönügýän beýleki guramalar dolandyryan instansiýa bolup çykyş edip bilerler. Öňe sürilen maksatlara ýetmek üçin aşakdaky wezipele-ri: dünýäniň energiýa bazarynyň ösüşiniň häsiýetli aýratynlyklaryny; dünýäniň ähli ýurtlarynyň goldaýan energetika howpsuzlygynyň esasy ýörelgelerini; energetika howpsuzlygynyň ählumumylaşmagyny; has ýitileşýän energiýa meselelerini çözmek üçin ählumumy ener- getika howpsuzlygyň halkara mehanizmini döretmek mümkinçilik-lerine; dürli sebit birleşmelerindäki işinde energetika howpsuzlygyň meseleleriniň özara baglanyşygyny açyp görkezmäge çalyşmaly.

Okuw kitabyň esasy maksady halkara energetika howpsuz-lygy bilen baglanyşykly düşüňjeleriň we kesgitlemeleriň many-mazmunyny düşündirmekden, onuň ykdysady we syýasy taraplaryny öwretmekden ybaratdyr. Şonuň bilen baglanyşyklylykda bu kitapda dünýäniň energiýa bazarynyň ösüşi we halkara energetika syýasaty, şol syýasatyň ählumumy derejedäki subýektleri, halkara energetika howpsuzlygynyň sebit we ýurt derejeleri öwrenilýär. Okuw kitabynda energetika syýasatynyň usulyýeti we amalyýeti uly orun tutýar. Bu kitap öwrenilende talyplaryň energetika howpsuzlygy syýasatyna, onuň nazary meselelerine çuňňur düşüňmegine we amaly endikleri ele almagyna, olary geljekde üstünlikli ulanyp bilmek başarnygyna üns berilýär. Bu ýerde Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýäde energetika howp- suzlygy üpjün etmek, energiýa serişdelerini üstaşyr geçirijileriň ygtybarlylygyny we durnuklylygyny gazanmaklyga gönükdirilen başlangyçlaryny, Türkmenistanyň dünýäde energetika howpsuz-lygyny üpjün etmäge goşýan goşandyny açyp görkezmäge aýratyn üns berilýär.

Okuw kitabyň düzüm bölekleri aşakdaky logiki yzygiderli-likde beýan edilýär. Birinji bapda energetika howpsuzlygynyň umu- my meseleleri açylyp görkezilýär. Şonda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuz-lygy bilen baglanyşykly öňe süren başlangyçlary we taglymatlary giňişleýin beýan edilýär. Ikinji bapda energetika howpsuzlygyny

üpjün etmegiň gurallary we usullary açylyp görkezilýär. Bu ýerde halkara we sebitler derejesinde dörän mehanizmler bilen bir hatarda Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygyny bu ugurda giňeltmek esasynda alyp barýan işleri seljerilýär. Kitabyň üçünji babynda energetika howpsuzlygynyň häzirkizaman meseleleri açylyp görkezilýär. Bu ýerde energiýa bazarlarynyň ählumumylaşmagy, hususylaşmagy bilen döreýän meseleler we şol meseleleri çözmekde Türkmenistanyň edýän tagallalary, mümkinçilikleri, esasan hem, biziň ýurdumyzyň üstaşyr geçirijileriniň howpsuzlygyny üpjün etmekde, gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerini ulanmakda bar bolan mümkinçilikleri giňişleýin beýan edilýär. Okuw kitabyň ahyrynda halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek meselesine degişli bolan käbir goşmaça maglumatlar hem getirilýär.

Garalýan mesele bilen baglanyşykly ylymda, dünýäniň we biziň ýurdumyzyň tejribesinde gazanylan netijeler, hormatly Prezidentimiziň energetika howpsuzlygy syýasaty bilen baglanyşykly şu okuw kitabynda berlen maglumatlar nebitgaz pudagynda işlejek, ýurdumyzyň energetika kuwwatyny berkitjek geljekki hünärmenler üçin ähmiýetli bolar.

I BAP

ENERGETIKA HOWPSUZLYGYNYŇ

UMUMY MESELELERI

§1. Halkara energetika howpsuzlygynyň esasy jähetleri

Adalgalar we düşüňjeler.

Halkara energetika howpsuzlygynyň ewolýusiýasy.

Halkara energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly dünýä hojalygynyň ösüşiniň esasy görkezijilerine täsir etmegiň mehanizmleri.

Tebigy baýlyklaryň azalmagy meselesi. Ýangyç serişdeleriniň nyrhynyň durnuklylygyna ylmy-tehniki ösüşiň täsiri.

Klimatyň üýtgemegi meselesi. Klimatyň üýtgemegi barada BMG-niň konwensiýalary. «Ekologiki» subsidiýalar. Energiýa serişdelerine salgyt salmak meseleleri («ekologiki» salgytlar). Energetikanyň durnukly ösüş taglymaty. Ekologiýa howpsuzlygyň guraly hökmünde.

Energetika infradüzümiň ynjklygy meseleleri. Energiýa serişdeleri dartgynlygyň sebäbi hökmünde. Dünýä çökgünlikleriniň energiýa «kökleri». Energiýa ösüşiň maýa goýum çäklenmeleri.

Dünýäde adamzadyň ýaşaýşyna wehim salýan özara baglanyşykly üç sany howp: energiýa, ekologiýa we ykdysady howplardyr.

1. Howpsuzlyk düşüňjesiniň gelip çykyşy

Dünýäde adamzadyň ýaşaýşyna wehim salýan özara baglanyşykly üç sany howp bar. Olar: energiýa, ekologiýa we ykdysady howplardyr. Howplar dürli görnüşde bolup, olar adamzadyň eşretli ýaşamagyna, jemgyýetiň ösmegine zeň berýän faktorlardyr. Ösüş umuman adamzat durmuşynda, ýaşaaýş elmydama howp (jemgyýetiň ýa-da adamyň kadaly ýaşaaýşyna mümkin bolan howp) bilen bagly bolýar. Durmuşda gutarnykly howpsuzlyk bolup bilmeýär. Howpy kemeldip ýa-da üýtgedip bolar, ýöne ony doly aradan aýryp bolmaýar.

Howpsuzlyk howpdan goranmak strategiýasy hökmünde iň soňky netijede ulgamyň ýaşaaýş ukybyny saklamaga we durnukly ösüşi üpjün etmäge gönükdirilýän çäre ýa-da çäreler toplumydyr.

Howpuň iň ýokary ýüze çykmasy weýrançylyk (katastrofa) bolýar. Adamzat durmuşynyň dürli gurşawlarynda ol sosial rewolýusiýa, uruş, giň möçberli tehnogen heläkçilikler, ekologiki betbagtçylyk we ş.m. görnüşde bolýar. Eger ösüş howp häsiýetli bolsa, onda jemgyýetiň durnukly ösüş ýagdaýynda weýrançylygyň önüni alyp bolar.

Päsgelçilikler we dürli howplar hem öz gezeginde, bellibir derejede, ösüşi we özgerişleri hereketlendirýän täsirlerdir. Howpsuzlyk konsepsiýasy XVIII asyrdan Ýewropada bolan Otuzýylyk uruşdan soňra halkara hukugynda döwletiň çäksiz özygtyýarlylygy görnüşinde kesgitlenildi. Öz içeri we daşary syýasatyny doly amal etmäge hukukly özygtyýarly döwlet üçin özüniň garaşsyzlygyny we özbaşdaklygyny üpjün etmegiň birnäçe usuly bar. Birinji, üznälik, ýagny daşky dünýäden doly arany açmak. Bu özbaşdaklygyň iň netijesiz görnüşidir. Onuň netijesi özboluşly medeniýetiň we ýaşayş-durmuşyň ilki görnüşde saklanmagydyr. Şol bir wagtda hem ylymda we tehnikada yza galmak, ykdysadyýetde we syýasatda ösen döwletlere bagly bolmakdyr.

Goranmagyň ýokarka görä netijeli görnüşü köpçülik bolup goranmak. Şonuň üçin özygtyýarlylygy goramak maksady bilen dini, ykdysady, harby, syýasy birleşmeler döredilýär. Howpsuzlygyň köpçülikleýin görnüşü milli döwletiň howpsuzlygy esasynda döreýär. Netijede, yklymlar biri-biri bilen bäsdeşlige girýän bölekler bölünýär. Köne we täze düzümleriň arasynda baýlyklaryň bölünişigi: territoriýalary bermek, ykdysady ýeňillikler, bellibir syýasy hukugy ykrar etmek we başgalar bolup geçýär. Şu hili esaslarda döreýän ähli birleşmelere taryhy taýdan çäklilik häsiýetli bolýar. Şeýle köpçülikleýin howpsuzlyk ulgamlary örän durnuksyz bolýarlar. Howpsuzlyga bu ýerde güýçleriň deňagramlylygy görnüşinde düşünilýär, onuň bozulmagy garşydaş jogaby döredýär. Strategiki deňagramlylyk ýagdaýy uzaga çekip bilmeýär. Diýmek, güýçleriň deňagramlylygy üçin syýasy, ykdysady, harby weýrançylyklar çykgynsyz ýagdaý bolup durýar. Köpçülikleýin howpsuzlyk ulgamynyň durnuksyzlygy birleşmäniň ähli agzalarynyň ýeterlik bolmadyk bitewüligidir. Ol bolsa olaryň geografiki ýerleşişiniň, etniki düzüminiň, ykdysady we syýasy derejeleriniň dürlüligi bilen kesgitlenýär.

Energetika howpsuzlygy meselesi ähli ýurtlar üçin umumy bolan – ýadro uruşlary, ýarawsyzlygyň täze görnüşleriniň epidemiýasy, ekologiki betbagtçylyklar, ykdysady ösüş, demografiki meseleler, halkara terrorçylygy, neşe söwdasy we beýleki gorkularyň hatarynda durýar. Ýekelikde ýa-da döwletleriň birleşmegi esasynda hem bu meseleleriň çözüdini tapmak örän kyn hem bolsa, biziň döwrümüzde olary çözmäge degişli ynsanperwerlik, ýokary adamkärçilik, sylaşykly goňşuçylyk häsiýete daýanýan düýpli esaslar kemala gelýär.

2. Energetika howpsuzlygy düşüňjesi

Bu düşüňje jemgyýetiň howpsuzlygynyň esasy obýektidir. Döwlet gurluşynyň esasy alamatlary, bilşimiz ýaly, onuň özygtyýarlylygy we bitewüligidir. Häzirki döwürde bu babatda adam şahsyýetiniň – onuň hukuklarynyň, azatlyklarynyň, hünär taýýarlygynyň, başarnygynyň orny aýdyň ýokarlandy.

Jemgyýetiň maddy binýadynyň onuň ýaşayş bilen bagly meselelerini kanagatlanarly çözmäge ýeterliklidigini aňladýan ykdysady howpsuzlyk durmuş, syýasy, goranmak, ekologiki we beýleki howpsuzlyklar bilen bilelikde ýurduň milli howpsuzlygyny emele getirýär.

Ýangyç-energetika toplumu ykdysadyýetiň esasy düzüm bölegi bolup, öndüriji güýçleriň we ilatyň ýaşayşyny üpjün edýän wajyp şert bolýar. Onuň ykdysady howpsuzlygy üpjün etmektäki uly orny jemgyýetiň energetika howpsuzlygy düşüňjesini girizmäge kanunlaýyk esas bolýar.

Energetika howpsuzlygy düşüňjesiniň birnäçe kesgitlemesi bar. Rus alymy S. Žiznin ählumumy energetika howpsuzlygy düşüňjesini: *«Dünýä ykdysadyýetiniň ýokary depginli ösüşini we energiýa gorlarynyň yzygiderli geriminiň giňelmegini (diwersifikasiýasyny) nazarda tutmak bilen, dünýäniň hojalyk aragatnaşyklarynyň uzakmöhletleýin we durnukly ösüşini üpjün etmäge ukyply energiýa serişdeleriniň dürli görnüşleriniň utgaşykly we ýeterlikli bolmagydyr»* diýip kesgitleýär.

Dünýäniň energetika maslahaty ony «Häzirki ykdysady şertlerde energiýanyň gerek bolan mukdarda we hilde bize elýeterli bolmagyna ynamlylyk» diýip kesgitleýär. 1985-nji ýylda HEA (Halkara energetika agentligi) tarapyndan çap edilen «Tehnologiýalar gurşawyndaky ener-

giýa syýasaty» maksatnamasynda «Energetika howpsuzlygy elýeterli nyrhda energiýany özüne barabar ýetirmeklik» diýlip kesgitlenýär. Ýewropa komissiýasy: «*Energetikanyň howpsuz esasy energiýa zerurlyklaryň maksadalaýyk ykdysady usullar bilen özleşdirilýän, öz içerki baýlyklaryňy barabar ulanmagy ýa-da strategiki ätiýaçlyk hökmünde peýdalanmagy, şonuň ýaly-da gerekli ýagdaýlarda strategiki ätiýaçlyk bilen üsti ýetirilýän elýeterli daşarky çeşmeleriň hasabyna doldurmak*» diýip, kesgitleme berýär.

Biziň pikirimizçe, energetika howpsuzlygy diýlip tutuş adamzat jemgyýetiniň içinde, durmuşynda, ýaşayşynda energiýa zerurlygyna ösýän talaby doly kanagatlandyryan, adamlara, ösümlüklere, janly-jandarlara, daşky gurşawa zelesiz gazylyp alynýan baýlyklaryň, gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleriniň, innowasion tehnologiýalaryň we özleşdirilen energiýa ýitgileriniň gaýtadan ulanylmagynyň netijesinde energiýany tygşytlý we netijeli peýdalanmagyň hasabyna energiýanyň doly üpjünçiligine aýdylýar.

Alym S. Berdimuhamedow: «*Energetika howpsuzlygy – bu ykdysady işjeňligiň guralmagynyň häsiýetli aýratynlyklaryny, tebigy gor mümkinçiliklerini, energiýa serişdeleriniň sarp edilişiniň derejesini we daşky gurşawa, mümkin boldugyndan, zeper ýetirilmезligini göz önünde tutmak bilen, energiýanyň dürli görnüşlerine bolan ykdysady taýdan esaslandyrylan talaplaryň kanagatlandyrylmagyny üpjün ediji düzüm bölekleriň ulgamydyr*» diýip, has giňişleýin kesgitleme berýär.

Halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň konseptual kadalary we mehanizmi Halkara energetika agentligi, OPEC (Nebiti import edýän ýurtlaryň guramasy), şeýle-de, beýleki sebit guramalary tarapyndan işjeň düýpli işlenip düzülýär. Bu ýerde howpsuzlyk barada gürrüň şol guramalara degişlilikde alnyp barylýar.

Ýurtlaryň energetika howpsuzlygyny kesgitleýän ýörelgeler. Import edýän ýurtlaryň energetika howpsuzlygynda ileri tutulýan ugurlar:

- importa baglylygy kemeltmek maksady bilen, öz içerki adaty energiýa çeşmelerini (kömür, nebit, has hem tebigy gaz) tiz ösdürmek;
- energiýa serişdelerini netijeli ulanmak, energiýany tygşytlýjy tehnologiýalary özleşdirmek esasynda energiýany ulanmagyň udel möçberini azaltmak;

– ekologiýa taýdan arassa tehnologiýalary özleşdirmek, gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerinden peýdalanmak;

– bazar gatnaşyklaryny döwletiň kadalaşdyryşy bilen oýlanyşykly sazlaşdyrmak, milli energiýa hojalygynyň ösüşiniň durnuklylygyny üpjün etmek, şol sanda onuň pudaklarynyň ösüşini meýilleşdirmek;

– energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde dürli görnüşdäki çökgünlikler we garşy durmak üçin döredilýän ýangyç-energiýa serişdeleriniň strategiki ätiýaçlygynyň wajyplygyna baha bermek.

Nebiti eksport edýän ýurtlaryň ykdysady howpsuzlygynyň ileri tutulýan ugurlarynyň energiýa serişdelerini import edýän ýurtlaryňkydan tapawutly boljakdygy düşnükli. Nebiti we gazy eksport edýän ýurtlaryň energetika howpsuzlygynyň maksadyna berilýän kesgitlemeleriň hataryna aşakdakylar degişlidir:

- energetika özygtyýarlylyk;

- döwlet býujetiniň girdeji böleginiň dürli görnüşlerini kemala getirmegiň durnukly we uzakmöhletleýin çeşmesini döretmek;

- ýurduň önümçilik-tehniki mümkinçiliklerini işewür ulanmak esasynda ykdysady ösüşe itergi bermek;

- uglewodorod serişdelerini ulanmagyň netijesinde daşky gurşawa ýetirilýän zelesi peseltmek;

- ykdysadyýetiň nebitgaz pudagynyň çäklerinde önümçilik-tehnologiki düzüminiň netijeliligini durnukly saklamak;

- öwezi dolunmaýan uglewodorod çig maly alnanda gelýän maliýe-ykdysady serişdeleri öndebaryjy tehnologiýalara, dikeldilýän önümçilik-tehnologiki we tebigy baýlyklara esaslanýan döwrebap ykdysadyýeti döretmekde peýdalanmak.

Energiýa serişdelerini tygşytly ulanmak. Adamzadyň energiýa serişdelerine bolan talabynyň artýan häzirkä döwründe energiýa tygşytlylygy meselesine täzeçe garamak zerurlygy döredi. Ýer ýüzünde adamzadyň ýaşaýşyny üpjün etmek üçin häzirkä döwürde ulanylýan energiýa serişdeleriniň, ilki bilen uglewodorod serişdeleriniň möçberini artdyrman, eýsem, kemeldýänligini bellemeli. Bu önäm wajyp wezipe täze garaýşy, energiýany tygşytlaýjy tehnologiýalary, alternatiw we gaýtadan dikeldilýän çeşmeleri hem-de beýleki çäreleri talap edýär. Özi hem bu işleriň haýsy hem bolsa bir ugurda ýa-da bir aýratyn alynýan ýurtda, yklymda geçirilmegi däl-de toplumlaýyn we ählumumylaýyn möçberde amala aşyrylmagy zerurdyr.

Soňky döwürde şu zerurlyk adamzat tarapyndan nähili derejede düşünilýärkä? Bu ýerde energiýa serişdelerini tygşytly ulanmak meselesiniň tutýan orny. Dünýäniň ösen ýurtlarynda energiýany tygşytly ulanmakda toplanan tejribeler. Türkmenistan döwletiniň energiýany tygşytlaýyş syýasatynyň aýratynlygy. Indi şu meselelere yzygiderlilikde seredeliň.

Energiýa serişdelerini tygşytlamagyň taryhy. Energiýa serişdelerini tygşytlamagyň häzirki taryhyny baş döwre bölüp bolar.

Birinji döwür ýa-da energiýany tygşytlamagyň häzirki taryhynyň döremeginiň şertleri.

Eger Ikinji jahan urşundan soňra energiýa serişdelerini ulanmagy çäklendirmäge bolan çemeleşmeler göz önünde tutulmasa, onda 1965-nji ýylda Beýik Britaniýada kämil bolmasa-da jaýlaryň konstruksiýasynyň ýylylyk-tehniki görkezijilerini kadalaşdyryjy kanun kabul edildi. Şol döwürde SSSR-de hem harytlaryň udel energiýa çykdajylaryny kemeltmek zerurlygy ara alnyp maslahatlaşylýardy. Ýöne hiç ýerde hem bu mesele boýunça degerli çäreler işlenip düzülmedi.

Energiýany tygşytlamagyň taryhynyň ikinji tapgyry. Energiýa tygşytlylygynyň taryhynyň *ikinci tapgyry* (1973–1991-nji ýyllar aralygynda), bellibir derejede, aýry-aýry ýurtlaryň arasyndaky dartgynlylyk, çaknyşmalar bilen bagly boldy. Bu hadysa nebitiň we gazyň nyrhynyň örän ýokarlanmagy bilen häsiýetlendirildi. Şondan soňra dörän howsala Ýewropada we ABŞ-da ýangyç guýujy beketlerde uzynlygy birnäçe kilometre ýetýän nobatyň döremegine, elektrik we ýylylyk energiýasynyň nyrhларыnyň göz önüne getirip bolmajak derejede ýokarlanmagyna getirdi. Şu mynasybetli ösen döwletleriň köpüsinde dürli çäreler geçirildi:

- serişdeleri we energiýany tygşytlamak barada maksatnamalary işläp düzmek;

- energiýanyň alternatiw çeşmelerini ulanmak we senagatyň dürli pudaklarynda energiýany, energiýanyň ulanylyşyny azaltmak boýunça ylmy-barlag we inženerçilik işlerini geçirmek üçin köp mukdarda maliýe serişdelerini bölüp bermek;

- senagatyň dürli pudaklarynda energiýany rejeli ulanmagy ýola goýmak;

– energiýa serişdelerini netijeli ulanmagy üpjün edýän kanunçylyk başlangyçlaryny işläp düzmek.

Tejribeleriň görkezmegine görä, bu çäreler şol döwürdäki edilen işleriň iň esasylyry boldy. Şol mahalky işler kabul edilen kanunlaryň kämil bolmandygy sebäpli, soňra birnäçe gezek täzeden işlenip düzedildi.

Şol döwürde alymlar energiýanyň alternatiw çeşmelerini peýdalanmakda giň gerimli işleri alyp bardylar, işewürlük gözlegleri, Gün batareýalarynyň, ýel, daşgyn we geotermal elektrostansiýalarynyň, ýeliň energiýasyny ulanmak üçin ýylylyk nasoslarynyň konstruksiýalaryny döretmek bilen bagly işler has-da ýaýbaňlandyryldy. Şonuň ýaly-da, olar bioýylylyk çeşmelerine degişli işler boýunça synag-tejribeleri geçirdiler, atom energiýasy bilen baglanyşykly işleri erjel alyp bardylar, energiýany tygşytlaýjy dürli tehnologiýalaryň üstünde işlediler. Gynansak-da şol döwürde başlanan işleriň köpüsünde ýeterlik takyk inženerçilik hasaplama usullarynyň ýetmezçiligi, materiallaryň we tehnologiýalaryň kämil bolmandygy sebäpli, ýeterlik derejede netijelilik görkezilip bilinmedi. Wagtyň geçmegi bilen, nebitiň nyrhy örän tiz pese düşüp başlady. Alternatiw çeşmeleri we adaty däl energiýa serişdelerini işläp düzmek üçin uly hökümet dotasiýalarynyň köpeldilmelidigine garamazdan, geçen asyryň 80-nji ýyllarynda azaldylyp başlandy.

Ýöne 1973-nji ýylyň nebit çökgünligi energetikanyň ösüşiniň ileri tutulýan ugurlaryny we uglewodorod serişdelerini ulanmak bilen bagly onuň kemçiliklerini we ösüşiniň has amatly taraplaryny täzeden çynlakaý, düýpli öwrenmegi talap etdi. Döwlet goldawy bes edilen-den soň hem käbir barlaglar dowam edildi. Hususy sektor şol döwürde tapylan, ylmy taýdan esaslandyrylan çemeleşmeleriň geljeginiň uludygyna düşüniپ, köpsanly maksatnamalary maliýeleşdirmegi dowam etdirdi.

Ähli barlaglaryň esasynda energiýany tygşytlamagyň ýol-ýörelgeleri işlenip düzülýär. Energiýany tygşytlamagyň meselelerini çözmek üçin bolsa toplumlaýyn çemeleşmäniň gerekdigini şonda toplanan tejribe ähli aýanlygynda görkezdi. Aýratynlykda alnan bölekleýin çäreleriň hiç biri hem energiýany tygşytly ulanmagyň meselelerini çözüp bilmeýärdi. Kähalatlarda bolsa energiýany tygşytlamak

ideýasyny puja çykarýardy. Bu pikir onýyllyklardan soňra, Rus-siýa Federasiýasynda ýagtylandyryjy çyralaryň energiýanyň tyg-şytlylygyny gazanmak üçin geçirilen köpsanly çärelerde aýdyň bo-lan bolsa, Ýewropada we ABŞ-da uly barlag merkezleriniň hem-de degişli hünärmenlerden durýan toparlaryň döredilmegi ähmiýetli waka boldy. Artur Rozenfeld tarapyndan esaslandyrylan meşhur «Lewrence Berkeley National» (LBNL) gurluşygynda energiýany tygşytlamak boýunça ýörite bölüm döredildi. Ol soňra «Ählumumy energiýa» atly Halkara baýragyna mynasyp boldy. Bu baýrak ener-giýa ulgamynda Nobel baýragy derejesine çenli göterildi.

LBNL we Ýewropanyň käbir hünärmenleri XX asyryň 70–80-nji ýyllarynyň «penjireçilik» pudagynda iň bir täsirli netijelerine goşantlaryny goşdular. Olar uly ölçegli aýna listlerine magnetron usuly bilen ýylylygy serpikdiriji örtükleri çaymagy işläp düzdüler. Bu energiýany tygşytlajy ýagtylyga dury aýna konstruksiýalary ýaşaýyş, edara we administratiw jaýlarynyň penjirelerinde giňden ulanylyp başlanyldy.

Geçen asyryň 80-nji ýyllarynda energiýany tygşytlajy tehnolo-giýalarda uly netijeler gazanyldy. Şu döwürde, ýokarda bellenişi ýaly, ýylylyk nasoslary giňişleýin ulanylyp başlanyldy, ýel generatorlary bolsa Ýewropada, Ýaponiýada we ABŞ-da adaty gurallara öwrüldi. Bäsleşige ukyply Gün elementleri hem ýüze çykdy, hünärmenler ähli ýerlerde netijeli energetiki desgalary gurmaga girişdiler (energiýany ulanmaga «passiw» we ýylylyk ýitgisiz ulanylýan öýleri), ilkinji ge-zek köne jaýlaryň diwarlarynyň, penjireleriniň ýylylyk geçirijiligini azaltmak, gün energiýasyny ulanyjy elementleri girizmek bilen bagly abatlaýyş işlerini geçirmek, energiýany tygşytlamagyň döwrebap ta-laplaryna ýetirmek bilen meşgullanyp başladylar.

Häzirki zaman energiýany tygşytlayyş taryhynyň üçünji döwri. 1991-nji ýylda ABŞ-nyň Yraga garşy operasiýasyndan soňra täze energiýa çökgünlik güýçlenip ösüp, energiýany tygşytlamagyň *üçünji döwri* başlandy. Nebitiň nyrhy tiz ýokary göterildi we ener-giýany tygşytly ulanmagyň täze usullaryny gözlemek zerurlygy ýüze çykdy.

Täze energiýa çökgünligi bilen bir wagtda ABŞ-da energiýany tygşytlamak meselelerini kesgitleýän we olaryň çözgüdini görkezýän

«Energy act 1992» toplumlaýyn resminama ýüze çykdy. Bu wajyp resminama belli amerikan hünärmenleri we ýurduň Energetika ministrligi tarapyndan şindi XX asyryň 80-nji ýyllarynyň ortalaryndan bäri işlenilip düzülýärdi. «Energy act 1992» energiýany tygşytlamak bilen bagly täze tehnologiýalaryň ösmegine kesgitleýji täsir ýetirdi. Ol energiýanyň alternatiw we adaty däl çeşmelerini ulanmak boýunça uzak möhletleýin döwür üçin niýetlenipdi. Onda:

- ABŞ-nyň Kongresi tarapyndan energiýa tygşytlylygyny üpjün etmäge, energiýanyň bisarpa ulanylmagyny düýpli kemeltmäge degişli işler üçin birnäçe milliard dollar bölünip berildi;

- ilkinji gezek ulanyjylar üçin kanun hökmünde energiýa tygşytlylygynyň talaplaryny ýerine ýetirýän subsidiýalaryň we ýenillikleriň täsirli ulgamyny döretmäge aýratyn üns berildi;

- ähli pudaklarda, şol sanda gurluşykda we gurluşyk materiallary önümçiliginde energiýany rejeli ulanmaga gönükdirilen örän ähmiýetli standartlaryň we beýleki kadalaşdyryjy talaplaryň maksatnamalary işe girizildi;

- energiýany tygşytlaýjy maksatnamany işe girizmek we ulanyjlara onuň many-mazmunyny düşündirmek üçin köp serişdeler goýberildi;

- şindi geçen asyryň 80-nji ýyllarynda taýýarlanylýan we amal etmäge mümkinçilikleri bolan ilkinji maksatlar kesgittildi. Olaryň arasynda örän çalt durmuşda ornaşdyryp boljaklary şu aşakdakylardan ybaratdy:

- adaty gyzdyrylýan çyralary energiýany tygşytlaýan çyralar bilen çalyşmak;

- adaty penjireleri ýagtylygy serpikdiriji aýnaly aýna paketlerinden durýan ýagtylyga dury konstruksiýalar bilen çalyşmak;

- energiýany az sarp ediji sowadyjylaryň täze görnüşlerini işe girizmek;

- ähli ugurlarda ulanyja energiýany tygşytlaýjy önümleriň hakyky häsiýetnamasyny we energiýany rejeli ulanmagyň garaşylýan derejesini görkezýän markirowkasyny girizmek;

- materiallary we konstruksiýalary bahalandyrmagyň täze usullaryny işläp düzýän ýöriteleşdirilen döwlet birleşikleriniň birnäçesiniň döremegine ýol açmak (şolaryň biri «Ýagtylyga dury konstruksiýalary bahalandyrmak boýunça geňeş»);

– dürli konstruksiýalaryň häsiýetlerini we netijeliligini bahalandyrmagyň kompýuter usulyny döretmäge serişdeler goýbermek.

Şol mahallar Germaniýada tiz çözgüdi talap edýän ýene bir mesele ýüze çykdy. Germaniýa birleşdirilende ýurduň ýaşaýyş-kommunal toplumynyň düzümine ýurduň gündogar böleginden, sowet taslamalary esasynda gurlan köpsanly jaýlar («hruşewkalar») goşuldy. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda geçirilen toplumlaýyn monitoring jaýlary ýylatmak, gyzgyn suw bilen üpjün etmek, ýagtylandyrmak we ş.m. üçin energiýanyň ortaça çykdajysy ýylda 280 *kwt sag/m* golaý bolan, şolardan diňe jaýlary ýylatmak üçin 220 *kwt sag/m* gerek boldy. Şeýle ýagdaý Germaniýanyň şertleri üçin ylalaşar ýaly däl diýip kabul edildi.

Hökümet Gündogar Germaniýanyň ýaşaýjylaryna örän tiz wagtda Günübatar Germaniýanyň ýaşaýjylarynyň derejesindäki ýaşaýyş şertlerini döretmäge söz berdi. Şu ugurda esasy meseleleriň birini çözmek üçin ýa köne jaýlary ýykmaq, ýa-da bolmasa olary düýpli täzelemek gerekdi.

1995-nji ýylda kabul edilen federal kanuna görä täze jaýlary ýylatmak üçin energiýany sarp etmäge ýylda 100 *kwt sag/m*-dan köp bolmadyk şertler bilen gurulmaly, galan çykdajylar 60 *kwt sag/m* çenli çäklendirildi. Ozalky jaýlary şu kesgitlenen energiýa çykdajylara ýetirmek üçin 7 ýyl möhlet belenildi. Şol möhletde goýlan şertleri ýerine ýetirmek mümkin bolmasa, olar ýykylmalydy. Eger bu kanunyň düzgünleri ýerine ýetirilmese, jaý eýesiniň kommunal tölegini birnäçe gezek ýokarlandyrmak baradaky netijä gelindi.

Sonuň ýaly-da federal kanunda döwlet tarapyndan täze materiallaryň we tehnologiýalaryň ulanylýandygy üçin maýalary goşmak, salgyt ýeňillikleri we beýleki goldawlar göz önünde tutulan. Ençeme hünärmenler şu kanundan peýdalanyň, köp bolmadyk çykdajylar bilen energiýa taýdan netijeli hususy jaýlary gurmagy başardylar.

Şol döwürde Fransiýada RT 2000 «Howany kondensirlemeýän ulgamly indiwiidual jaýlar» atly resminama işlenip düzülýär. Bu resminama görä belenen talaby ýerine ýetirmek üçin aşakdaky bölümleriň jemi boýunça 20 bal toplamalydy:

– diwarlaryň we örtügiň ýylylyk izolýasiýasy (2 baldan 5 bala çenli);

- jaýyň konstruksiýasynda ýylylyk köprüjikleriniň bolmagy 0 baldan 4 bala çenli);
- penjiräniň konstruksiýasynyň görnüşi (1 baldan 3 bala çenli);
- howa çalşygy ulgam (1 baldan 4 bala çenli);
- ýyladyş we gyzgyn suw üpjünçiligi ulgamlary (1 baldan 6 bala çenli).

Resminamada dürli tehniki çözümlerde bal bahalanmasynyň görkezmeleri getirilen. Onda getirilen tehniki hödürlemelerdäki görkezmelerde jaýlaryň ýerleşşi hasaba alynýar. Diňe jemi boýunça 20 bal alnanda taslama tassyklanýar. Görkezilen resminamada ähli talaplar aýdyň görkezilen we energiýany tygşytlamak talabyny ýerine ýetirmegi kepillendirýän netijeli konstruksiýalary ulanmagy üpjün edýär. Görnüşi ýaly, bellenilen talaplary kanagatlandyrýan jaýlaryň taslamasyny taýýarlamak üçin jaýlaryň ýylylyk ýitgisini azaltmak we onuň gurluşynda adaty däl ýylylyk çeşmelerini ulanyp boljak usullary peýdalanmak meselesine oýlanyşykly çemeleşmegiň zerurlygy ýüze çykýar.

Şuňa meňzeş resminamalar köp ýurtlarda üstünlikli ulanylýar. Ol hem gurluşygyň «ýaşyl» ülnülerini kemala getirmäge kömek berdi.

Şu döwürde ýagtylyga dury ýylylyk ýitgileri azaldygy penjireler pudagynda aşakdaky özgerişler bolup geçdi:

- döwrebap ýagtylyk geçiriji konstruksiýalar gurluşyk we abatlaýyş işlerini geçirmegiň gerekli atributlary boldular;
- bütün dünýäde beýik jaýlaryň gurluşygy ýaýrady, olaryň fasad konstruksiýalary energiýa tygşytlajy aýnaly ýagtylyga dury paneller bilen enjamlaşdyrylyp başlandy;
- tebigy ýagtylandyryşy we maksimal ulanýan, ummasyz şöhleleriň ýiti täsirinden goraýan, mümkin boldugyça ummasyz energiýany netijeli ulanýan jaýlaryň taslamalary işlenip başlandy. Bu hem dürli ähmiýetli jaýlaryň ýyladyş we howany salkynlaşdyrmak ulgamlaryna düşýän çykdaýjylary azaltmaga mümkinçilik berdi;
- geljekde içerki we daşarky energiýa üpjünçiliginde goşmaça energiýany öndürmek üçin jaýlaryň fasad konstruksiýalary Gün elementleri bilen utgaşdyrylyp gurlup başlandy;
- dürli ähmiýetli jaýlaryň döwrebap, köp derejede, germetiki ýylylygy we sesi pes derejede geçiriji penjireler bilen üpjün edilmegi,

adamlaryň oňaly ýaşamagy üçin zerur şertleriň döremegine mümkinçilik berdi.

Üçünji döwür 2003-nji ýyla çenli dowam edýär we täze energiýany tygşytlaýjy tehnologiýalary işe girismekde täsirli netijeleriň gazanylmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Energiýany tygşytlamagyň taryhynyň dördünji döwri. 2003-nji ýylda energiýa *tygşytlaýşyň dördünji döwri*niň başlanmagy diňe bir ABŞ-nyň Yrakdaky we Owganystandaky harby operasiýalary we şonuň bilen baglanyşykly uglewodorod serişdeleriniň gymmatlamagyna bagly bolman, eýsem, Ýer ýüzüniň klimatynyň düýpli üýtgeýändigini bilen hem bagly boldy. Howanyň ählumumy maýlamagynda adamyň hereketi, uglerod okisiniň gözegçiliksiz howa goýberilmegi bilen köp derejede bagly boldy.

Bu döwürde Gün energiýasyny we beýleki dikeldilýän energiýalary has netijeli ulanmaga mümkinçilik berýän täze materiallary işläp düzmekde we köpçülikleýin öndürmekde uly üstünlikler gazanyldy. Hususan-da, Günorta-Gündogar Aziýada (Tailand, Taýwan) ýuka plýonkaly Gün elementleri öndürilip başlandy. Olaryň PTK-sy (peýdaly täsir koefisienti) adaty kremniý elementlerinden ýokary, bahasy bolsa köp derejede pesdi. Bu ýagdaý fotoelektriki ulgamlary düýpli ulanmagyň ýokarlanmagyna getirdi.

1997-nji ýylyň dekabrynda gol çekilen «Kiota protokoly» 2004-nji ýylyň aprel aýyndan kanun taýdan işläp başlady. Bu resminamada döwletler Ýer ýüzünde temperaturany ýokarlandyran parnik gazlaryny howa zyňmagy çäklendirmek boýunça öz üstlerine borç aldylar. Şonuň ýaly-da zyýanly zyňyndylaryň bazarynyň degerli kotalary kesgitlendi we ýörelgeleri işlenip düzüldi: CO₂-niň köp bölegini howa zyňýan ösen ýurtlar «erkin», işlenilmedik CO₂-ä eýe bolan ýurtlardan bellibir mukdarda satyn alyp bilýärler. Zyýanly zyňyndylaryň göwrümi uly bolan ABŞ, Hytaý we beýleki ýurtlar Kiota protokolyňa şu wagta çenli gol çekmediler.

Şeýlelikde, Ýewropanyň Ýer ýüzünde ekologiki ýagdaýy gowulandyrmaga uly gyzyklanma bildirýändigini sebäpli, Kiota protokoly energiýany tygşytlamak işinde Ýewropa bileleşiginiň geljekki ädimleriniň artmagynda wajyp orna eýe boldy. 2008-nji ýylyň 17-nji dekabrynda Ýewropa bileleşigi tarapyndan «20-20-20 Maksatnamasy» diýlip atlandyrylan sazlaşdyryjy resminama kabul edildi.

2008-nji ýylda ABŞ-nyň Kongresi esasy kadalary ýerine ýetirjekdigini aýan etdi. «Energy act 2004» atly täze resminamany kabul etdi, şonuň ýaly-da senagatyň dürli pudaklary üçin «Ýol kartasyny» (Road Map) işläp düzdi. Bu resminama energiýany tygşytlamagyň gysga wagtlaýyn we orta möhletli maksatlaryny kesgitleýär. «Energy act 2004» netijeli işleýär, ABŞ-nyň senagatynyň ösýändigine garamazdan energiýany ulanmak 1990-njy ýyl bilen deňeşdirilende kän üýtgemändir.

Ýewropa bileleşiginde, ABŞ-da diňe bir ýurtlaryň arasynda däl, eýsem, pudaklaryň arasynda hem energiýany tygşytlamak bilen baglanyşykly dürli çäreleriň sazlaşygynyň ýola goýlandygyny bellemeli. Energiýa tygşytlamasy, hakykatdan hem, ykdysadyýetiň esasyňa öwrülýär we täze tehnologiýalar, könelerden has gymmatly bolmagyna garamazdan, ýurtlaryň raýatlarynyň köpüsi tarapyndan goldanylýar. Aýdylanlary tassyklaýan zat, soňky döwürde köp ýurtlarda «passiw» ady bilen belli bolan jaýlaryň taslamalarynyň diňe bir gatly däl, eýsem, köp gatly, 100 metrden ýokary geçýän jaýlarda hem ýüze çykýandygy aýdylanlary tassyklaýar.

Penjire gurluşygy bilen iş salyşýan kärhanalar hem bu meselede daşda durmadylar. 2005-nji ýyldan başlap bu kärhanalaryň köpüsi öz önümlerinde energiýany tygşytlajy tehnologiýalary (Gün elementleriniň žalýuzlar ýa-da etažara dolduryjylar hökmünde) has giň ulanmak meselesini öňde goýdy we täze jaýlaryň ýerine ýetirilýän taslamalarynda hödürleýän tehnologiýalaryň ulanylmagyny gazanyp, energiýanyň sarp edilişini ep-esli azaltmaga mümkinçilik gazandylar.

Dördünji döwürde energiýany ulanmagyň netijesizligi üçin temmi we netijelilik üçin bolsa sylaglamak çäreleri işe girizilip başlandy.

Bäşinji döwür ýa-da biziň günlerimizde energiýa tygşytlýlygy. Günbatar ýurtlaryna, degişlilikde, bäşinji döwrüň başlanandygy diňe 2009-njy ýyldan «20-20-20 Maksatnamasynyň» hereket edip başlanlygy bilen häsiýetlendirilýär. 2011-nji ýylyň mart aýynda Ýaponiýanyň Fokusimo şäherinde bolup geçen heläkçilik bu ugurdaky işleri işjeňleşdirmäge täsir etdi.

Umuman, *energiýa tygşytlýlygynyň taryhynyň bäşinji döwri* öňkünden düýpli tapawutlanmaýar. Şol bir wagtda hem, Türkmenistan üçin bu döwri hil taýdan täze döwür diýmeklige ähli esaslar bar.

Sebäbi biziň ýurdumyzda ilkinji gezek energiýa tygşytlylygyny hakykatdan-da ösdürmeklige esas döredi. Energiýany tygşytlaýjy çäreleri toplumlaýyn, yzygiderlilikde alyp barmaga aýratyn üns berilmegine mynasyypdyr. Türkmenistan bu mesele bilen iş çalşylanda, energiýa düzüminiň ösdürilmeginiň ekologiýa zyýan ýetirmeli däldiginden ugur alýar. Şonuň ýaly-da biziň ýurdumyz energiýany tygşytlamak meselesini çözmekde halkara hyzmatdaşlygyň zerurlygyny yzygiderli nygtaýar.

Ýurdumyzda howanyň üýtgemegi boýunça milli strategiýa işlenip düzüldi. Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisinde çykyş edip, ýöriteleşdirilen düzümi – howanyň üýtgemegi bilen baglanyşykly meseleleri çözmek boýunça Sebitara merkezi döretmegi teklipe etdi. Onuň işlemegi üçin Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda zerur bolan infradüzümiň ählisini hödürlemäge taýýardygyny aýtdy.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow 2012-nji ýylyň 21-nji iýunynda Rio-de-Žaneýro şäherinde geçen BMG-niň durnukly ösüş boýunça «Rio+20» maslahatynda eden çykyşynda howanyň üýtgemegi bilen baglanyşykly meseleleri çözmek boýunça Sebitara merkezi döretmek baradaky teklibi tassyklap: *«Biz ýangyç serişdelerini köp möçberde öndürýän we daşary ýurtlara iberýän döwlet hökmünde ýurdumyzyň üstüne düşýän jogapkärçiligi berkidýäris»* diýip belledi. Şonuň ýaly jogapkärçilikli garaýyş, umuman, energiýa tygşytlylygyny gazanmak meselesi bilen baglanyşykly alnyp barylýan işlere hem häsiýetlidir.

3. Halkara energetika howpsuzlygynyň esasy jähetleri

Halkara energetika howpsuzlygynyň harby-syýasy, maliýe, ekologi, tehnologi we ykdysady jähetlerini tapawutlandyrmak bolar.

Harby-syýasy jähet, bellibir derejede, energiýa serişdeleri ýeterlik bolan, hatda agdyklyk edýän döwletlere-de, beýleki tarapdan bolsa, güýçli energiýa ýetmezçiligi bolan döwletlere-de mahsusdyr. Energiýa serişdeleriniň importyna mätäç ýurtlaryň, hatda, sebitleriň bolýandygy halkara dartgynlylygyň ýokarlanmagynyň sebäbi bolýar we ol harby dawalaryň döremek howpuna getirýär.

Dünýäde energetikanyň we halkara harby-syýasy howpsuzlygyň özara baglanyşykly jäheti seljerilende, aşakdaky ýagdaýlaryň ýüze çykýandygyny görmek bolar. *Bir tarapdan*, köp döwletleriň (ösen we ösüp gelýän ýurtlaryň) ykdysadyýeti, esasan, nebitiň importyna bagly bolýan bolsa, *beýleki tarapdan*, dünýäniň köp ýurtlarynyň ykdysadyýeti nebitiň eksportyna baglylygydyr. Ähli ýurtlaryň energiýany ulanylyş düzüminiň üýtgeýändigine garamazdan, nebit we gaz ozalkysy ýaly energiýa baýlyklaryň esasy görnüşleri bolmagynda galýar.

Häzirki döwürde energiýany ulanmagyň bir-iki energiýa göterijä ugrukmagy eksport edijileriň hem, import edijileriň hem maliýe-karz ýagdaýynyň durnuksyzlygyna getirýär. Bu bolsa dürli görnüşdäki halkara dawalaryň döremeginiň ykdysady sebäpleri bolýar.

Energetikanyň we halkara syýasy howpsuzlygyň özara baglanyşygynyň ikinji ugry halkara energiýa geçirijiler infradüzüminiň gowşaklygy bilen baglydyr. Olaryň üsti bilen bu gün halkara haryt dolanyşygyna energiýa serişdeleriniň ägirt uly göwrümi goşulýar.

Energetika howpsuzlygynyň gowşak taraplarynyň ýene biri energiýa göterijileriň üstaşyr geçirilmegine degişlidir. Halkara energiýa göterijileriniň üsti bilen köp mukdardaky energiýa serişdeleriniň geçirilmegi, köp döwletleriň üstaşyr energiýa göterijilerden gelýän energiýa serişdelerine baglylygy bu meseläniň syýasy tarapyny has ýitileşdirýär. Sebäbi her bir döwlet öz çäginde doly özbaşdaklyga eýedir. Ol islän wagty öz üstünden geçýän üstaşyr energiýa göterijileriniň hereketini dürli bahanalara esaslanyp, togtadyp biler. Bu ýerde köpsanly mysallar bar. Şolaryň biri hem Ukrainanyň üstünden Ýewropa Bileleşigine Russiýanyň tebigy gazyny geçirmekdäki dörän kynçylykdyr. Halkara energiýa göterijileriň howpsuzlygyny, onuň durnuklylygyny gazanmak barada köpsanly teklipler orta atylsa-da, entäk bu ýerde çözülmeli meseleler az däl. Şu nukdaýnazardan Türkmenistanyň Prezidentiniň energiýa serişdelerini üstaşyr geçirmegiň durnuklylygyny we ygtybarlylygyny üpjün etmek barada öňe sürýän başlangyçlary aýratyn bellärliklidir.

Tebigy energiýa baýlyklaryň geografiki ýaýraýşynyň birmeňzeş dälidigi, bu baýlyklary dikeldip bolmaýandygy sebäpli, hakykatdan hem halkara dawalaryň döreme gorkusyny ýüze çykaryp biler. Şonuň

bilen baglanyşykly ösen ýurtlar «energetika howpsuzlygy» nukdaý-nazaryndan ýurduň ýangyç-energiýa üpjünçiliginiň ygtybarlydygyny nygtaýarlar.

Halkara energetika howpsuzlygynyň *maliýe* jäheti dünýäniň walýuta ätiýaçlygynyň kämil dældigi bilen baglydyr. Bu ýerde esasy mesele dünýä walýutasyny ýeke-täk milli bähbitler üçin ulanylmazlygynda bolýar. Şeýle düzgüniň işlenip düzülmegi hem wagty hem-de ýurtlaryň ylalaşykly we uzakmöhletleýin maliýe syýasatyny alyp bar-maklaryny talap edýär. Bu ýerde amerikan dollarynyň täsirini aýratyn bellemek maksada laýyk bolsa gerek.

Mysal üçin, 1980–1986-njy ýyllarda ABŞ-nyň dollarynyň gymmatlamagy bolup geçdi. Şonda onuň hümmeti 50% ýokarlandy. Şu hili ýagdaý 1995–1998-nji ýyllarda hem boldy. Bu aralykda dollaryň hümmeti 30% gymmatlady. Netijede, nebitiň bahasy pese düşdi. Şol döwürlerde nebitiň bahasy ilki 30%, soňra bolsa 10% aşaklady.

Halkara energetika howpsuzlygynyň wajyp jähetleriniň biri onuň energiýa serişdelerini gazyp almak, gaýtadan işlemek ýa-da baýlaşdyrmak we dürli energetika ulgamlarynda ulanmak bilen bagly daşky gurşawa döredýän howpudyr. Bu howp ekologiýa howpsuzlygy bilen baglydyr. Häzirki döwürde ýangyç-energiýa toplumlaryň ösüşiniň ekologiki netijesi ählumumy meseleleriň iň çylşyrymlylarynyň biri bolup durýar. Şol bir wagtda hem aýry-aýry döwletleriň daşky gurşawy ählumumy hapalamaga, ozon gatlagyny bozmaga, baýlyklary ulanmaga goşýan «goşandy», milli ekologiki deňagramlylygy saklamak üçin görýän çäreleri biri-birlerinden örän tapawutlanýarlar.

Soňky döwürde klimatyň üýtgemegi, howanyň hapalanmagy bilen bagly meseleler has ýitileşýär. Şu ýagdaý köp derejede kömrüň ýangyç hökmünde ulanylmagy bilen baglanyşdyrylýar. Ony çäklendirmek bolsa şu günün möhüm talabynyň biri bolup durýar. Ýöne köp döwletleriň energiýa balansynda kömür entäk uly orna eýedir. Şeýle ýagdaýy üýtgetmek ýeňil-ýelpaý iş däl. Şonuň üçin şu wagta çenli Kiota protokolyňa gol çekmedik döwletler hem bar (ABŞ, Kanada, HHR). Bu ýagdaýlar ekologiýa meselelerini çözmek üçin umumy garaýyşlary işläp düzmegiň wajyplygyny ýene bir gezek açyp görkezýär.

Halkara energetika howpsuzlygynyň *tehnologiki* jäheti ekologiýa bilen berk baglanyşykda bolýar. Günbatar ýurtlary nebitiň, gazyň, esasan hem, nebit önümleriniň eksportyny berk ekologiki talaplar bilen baglanyşdyrýarlar. Eksport ediji ýurtlar öz önümçilik kuwwatlyklaryny döwrebaplaşdyrmak üçin uly maýa goýumly taslamalary amal etmeli bolýarlar.

Dünýäniň ösen ýurtlary import edilýän nebite, gaza, aýratyn-da, nebit önümlerine berk ekologiki gözegçiligi girizýärler. Eksport edýän döwletler bolsa önümçilik kuwwatlyklaryny döwrebaplaşdyrmaga uly serişdeleri harçlaýarlar. Bu bolsa, ösen döwletleriň daşky gurşawy arassa saklamak işiniň işjeňleşdirilmegine getirdi. Netijede, daşky gurşawy goramak özboluşly bir pudaga öwrüldi. ABŞ-da daşky gurşawy goramak pudagynda 6 million adam işleýär, bu pudakdan gelýän girdejiniň ýyllyk möçberi 300 milliard dollardan hem geçýär.

4. Uglewodorod çig malynyň gorlarynyň azalmagy we YTP

Nebit, tebigy gaz we DES we AES işläp çykarylýan ilkinji elektrogöterijiler esasy ýa-da nusgawy energogöterijiler bolýarlar. Olardan daşary ýangyç-energiýa deňagramlylykda odun, slanslar, torf, geotermal, daşgyn, ýel, gün we beýleki ýangyç görnüşleri gatnaşýarlar. Ýöne olaryň paýy 10%-den ýokary däl.

Ykdysady we durmuş gurşawlarynyň ösmegi bilen dünýäde energiýany ulanmagyň möçberi dyngysyz artýar. Ol geçen ýüzýyllykda on esseden hem ýokarlandy. Dünýäniň energetika kuwwatlygynyň ýokarlanmagy ýangyç-energiýa deňagramlylygyň düzümläýin üýtgedilip gurulmagy, aýry-aýry energogöterijileriň ornunyň we ähmiýetiniň üýtgemegi bilen bir wagtda bolup geçýär. Geçen asyryň başynda 96% kömürden we gaty gymmat bolmadyk ýangyç serişdelerinden durýan birdüzümlilik bardy. Ondan soňra energiýany ulanmaga häzirki döwrüň önümçiliginiň talabyna has laýyk gelýän nebitiň, gazyň we elektrik energiýanyň işjeň ornaşdyrylmagy, kömrüň ulanylmagynyň azalmagy bilen energiýany ulanmagyň düzümi çylşyrymlaşdy. 1950–2000-nji ýyllarda nebitiň gazylyp alynmagy 6 esse, tebigy gazyňky 11 esse, ilkinji elektrik energetikasyny öndür-

mek 12 esse artdy, şol bir wagtda hem kömrüň gazylyp alnyşy we ulanylyşy diňe 2,6 esse ýokarlandy.

Häzirki döwürde nebit ýurtlaryň ösüşiniň esasy şertleriniň biridir. Tehniki progres, önümçiligi kämilleşdirmek, senagatyň, ýangyç-energetika toplumynyň ähli pudaklaryny ösdürmek, ýerüsti, deňiz, howa ulaglarynyň üznüksiz işlemegini gazanmak, adam durmuşynyň oňalylygy köp derejede nebitiň netijeli ulanylyşyna bagly bolýar.

Nebitiň çykýan ýerleri dünýäniň Pars aýlagy we Meksika aýlagy, Günbatar Sibir, Malaý arhipelagy, Täze Gwineýa adalary, Hazar we Demirgazyk deňizleri, Alýaskanyň demirgazygy hem Sahalin adasy sebitleri bolup, nebit dünýäniň 95 döwletinde gazylyp alynýar. Şol bir wagtda hem onuň 85%-i diýen ýaly nebiti çykarýan 10 sany döwlete degişlidir.

«World Oil and Gas» žurnalynyň bahalamagyna görä, çig malyň bu görnüşiniň gorlarynyň tassyklanan möçberi 821 barrelden 1055 milliard barrele, ýagny 111, 6 barrelden 143, 4 milliard tonna diýlip hasaplanylýar. Geçen asyryň soňky onýyllygynyň dowamyndaky nebitiň ulanylyşynyň ösüş depgini saklansa, onda bu çig malyň häzirki tassyklanan ätiýaçlyklarynyň 2030-njy ýyllarda 80%-e golaýynyň doly ulanylmagy mümkin. Bu ýerden ätiýaçlygyň ösüş meselesi ýüze çykýar.

Belli bolşy ýaly, dünýäniň iri nebit gorlary geçen asyryň 50–80-nji ýyllarynda açyldy. Soňky 40 ýylyň dowamynda şu nukdaýnazardan uly açyş ätiýaçlylygy 60 milliard barrel (8,6 milliard tonna) Demirgazyk deňziň aýlagynda boldy. Şunuň bilen baglanyşyklylykda amerikan geologlary tarapyndan geljekde açylyp bilinäýjek nebit gorlary nebitli Demirgazyk deňziniň sebitinden az bolar diýlip çaklaýarlar. Ygtybarly guramalaryň seljermesine görä, geçen asyryň 10–15 ýylynyň dowamynda geçirilen geologik-gözleg işleriniň göwrümi 2015–2020-nji ýyllarda dünýäniň nebit ätiýaçlygynyň tassyklanan ösüşi 260 milliard barrele (35 *mlrd.* tonna) deň bolar diýlip çaklamaga esas berýär. Şeýlelikde, 2030-njy ýyla tassyklanan, ýöne alynmadyk nebit ätiýaçlygy 60 *mlrd* tonnadan köpräk bolar diýlip çaklanylýar.

Ýokarda getirilen bahalamalar doly takyk däl. Sebäbi olar geologik nukdaýnazardan doly öwrenilmedik, Gündogar Sibiriň we merkezi Garagumuň mümkinçiliklerini göz önünde tutmaýar-

lar. Şonuň üçin hakykatda nebitiň ýene näçe ýyla ýetjekdigini anyk aýtmak kyn. Bu ýerde ýene bellemeli zat 40–50 ýyldan adaty däl energogöterijileriň, ýagny wodorodyň, Gün energiýasynyň we ýel energiýasynyň nebiti gysyp çykarjaklygy baradaky nukdaýnazaryň bardygyny hem ýatdan çykarylmalı däl.

Nebiti we gazy ulanmagyň ösüş depgini ýakyn wagtda uglewodorod çig malynyň azalmagy baradaky gorkyny döredýär. Bu ýagdaý Tomas Maltusyň «*Adamzat baýlyklary näçe köp ulansa, şonça-da olar azalýar*» diýen pikirini ýatladýar. Bu mesele irki döwürde Gorrall Hotellingiň 1931-nji ýylda çap edilen «Baýlyklaryň azalmagynyň ykdysadyýeti» atly işinde hem kesgitlenipdi. Hotellingiň gelen netijesi tebigatda nebitiň möçberi çäkli. Şonuň üçin nebitiň geljekki nyrhy ýokarlanýan giporbala görnüşindäki çyzyk şekilinde bolar diýlip tassyklanylýar. Şeýlelikde, şu günki her bir çykarylan we ulanylan barrel nebitden geljekde çykaryljak, ulanyljak nebit gymmat bolar.

Ýöne soňky seljermeler esasynda ýokarky netije ep-esli düzedişlere sezewar boldy. Biz baýlyklaryň bellenen mukdarynyň deregine ätiýaçlygyň ösýän akymy bilen iş salyşýarys. Başgaça aýdylanda, nebitiň ätiýaçlygy bellenen ululyk däl-de, akgyn bolýar. Bir tarapdan, nebit ulanylýar we onuň ätiýaçlygy azalýar. Beýleki tarapdan, nebitgaz pudagynyň uly möçberli maýa goýumlaryny geologik-gözleg işlerine sarp edýänligi sebäpli, ätiýaçlyklar artýar. Tejribäniň görkezişi ýaly, senagatyň maksady häzirki gazyp almanyň derejesiniň 15 ýylyň dowamynda saklanmagyna ýeterlikli bolmagyny gazanmakdyr.

Seýrekligiň ölçegi ätiýaçlygy dikeltmegiň nyrhy bolýar. Ähli şertler deň bolan ýagdaýynda her bir mineral çig malynyň ätiýaçlygynyň öwezini dolmak wagtyň geçmegi bilen gymmatlamaly, diýmek, nyrh hem artmaly. *Birinjiden*, täzeden açylýan känleriň ortaça möçberi durnukly kemelýär. Köplenç, uly känler tötänleýin azalýar. *Ikinjiden*, az çykadjyly känler, ilkinji nobatda, özleşdirilýär. Mineral serişdeleriň nyrhy ýokarlanmaýar. Taryhy nyrh durnuklylygyna saklanýar. Şu wagta çenli adamzat şu bäsleşikde üstünlik gazanyp geldi. Nebitiň nyrhynyň gözleg, gazyp almak we alyjylara ýetirmek bilen baglanyşykly çykadjylardan ýokary saklanýan ýagdaýynda kompaniýalar ätiýaçlygy köpeltmäge goýýan goýumlaryny artdyrlarlar.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Taryhda döwletleriň howpsuzlygyny üpjün etmegiň nähili mysallary bar?
2. Energetika howpsuzlygy baradaky kesgitlemelerde nämeler göz önünde tutulypdyr?
3. Energiýa serişdelerini import we eksport ediji döwletleriň energetika howpsuzlygynyň ileri tutulýan ugurlary barada aýdyp beriň.
4. Energetika howpsuzlygynyň halkara jähetleri barada näme aýtmak bolar?
5. Dünýäde nebitiň tassyklanýan ätiýaçlyklarynyň möçberi näçe?
6. Tebigy gazyň ätiýaçlyklary barada näme aýtmak bolar?
7. Durnukly ösüş taglymaty we halkara energetika howpsuzlygynyň baglanyşygy barada gürrüň beriň.
8. BMG-niň klimatyň üýtgemegi barada Çarçuwaly konwensiýasynyň esasy manysy nämeden ybarat?
9. Energiýa serişdelerini tygşytly ulanmagyň zerurlylygy nämäniň esasynda kesgitlenýär?
10. Dünýäniň ösen ýurtlarynda energiýa serişdelerini tygşytly ulanmak boýunça toplanan tejribe barada gürrüň beriň.
11. Häzirki zaman energiýa tygşytlylygynyň taryhynyň esasy döwürleri barada aýdyp beriň.
12. XX asyryň ahyrynda we XXI asyryň başynda energiýanyň tygşytlylyk meselesiniň ähmiýeti barada gürrüň beriň.
13. Türkmen döwletiniň energiýa tygşytlylygy syýasaty barada gürrüň beriň.
14. Baýlyklary sarpaly ulanmak medeniýeti diýip nämä düşüňärsiňiz?

§ 2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça öňe süren başlangyçlary

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ählumumy howpsuzlyk taglymaty. Ählumumy howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmekde Türkmenistanyň daşary syýasat başlangyçlary. Olaryň arasynda energetika howpsuzlygy meselesiniň eýeleýän orny. Türkmen Lideriniň BMG-niň Baş Assambleýasynyň mejlisinde öňe süren başlangyçlary we olaryň esasynda 63-nji mejlisinde kabul edilen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we

halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji mejlisinde energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirilmegi boýunça halkara-hukuk resminamalaryny işläp düzmek boýunça maslahatlary taýýarlamak üçin eksport toparyny döretmek barada teklibi. BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisinde Türkmen Lideriniň BMG-niň Energetika Geňeşini döretmek baradaky teklibi. Halkara bileleşiginiň nobatdaky mejlisinde «Sebitara energiýa dialogyny» döretmek baradaky teklibiň öňe sürülmegi. Türkmen döwletiniň ýangyç-energiýa syýasaty. Türkmenistanyň nebitgaz gorlary, nebitgaz pudagyny dünýäniň energiýa bazarlaryna çykarmak barada edýän aladalary.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyçlarynyň halkara guramalaryň we dünýä ýurtlarynyň ýolbaşçylary tarapyndan goldanylyşy.

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ählumumy howpsuzlyk taglymaty

Türkmenistan ählumumy parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi berkarar etmek meselesinde BMG-niň aýratyn ornuny belleýär. Ol abraýly gurama bilen bu ugurda döredijilikli we netijeli hyzmatdaşlygy durmuşa geçirýär. Bu hyzmatdaşlyk Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine halkymyz tarapyndan saýlandandan soňra has-da işjeňleşdi. Milli Liderimiz ählumumy parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmek ugrundaky halkara derejesinde teklipleri we başlangyçlary öňe sürýär. Hormatly Prezidentimiziň ylmy esasyda işläp düzen taglymatlary we başlangyçlary dünýä derejesinde goldaw tapýar we ykrar edilýär.

Türkmenistanyň ählumumy howpsuzlygyny üpjün etmekde BMG bilen hyzmatdaşlygy berkitmekde 2007-nji ýylyň 10-njy dekabrynda Aşgabatda Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkeziniň açylmagynyň ähmiýetli bolandygyny bellemeli. Sebäbi Birleşen Milletler Guramasy dünýäde öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezleriniň başisini açmagy meýilleşdiripdi we olaryň birinjisi biziň ýurdumyzda açyldy. Şol guramanyň Türkmenistanda açylmagy biziň ýurdumyzyň ählumumy parahatçylygy, howpsuzlygy

we durnukly ösüşi üpjün etmekde goşýan goşandynyň ykrar edilmesi boldy. Türkmen Lideri şu meseleler bilen baglanyşykly başlangyçlary milletler birleşiginiň belent münberinden eden çykyşlarynda dünýä ýüzüne jar etdi.

Bu başlangyçlaryň içinde energetika howpsuzlygy meselesi aýratyn orna eýe bolýar. Ol hem düşnükli. Sebäbi halkara gatnaşyklaryň häzirki zaman meýillerinde energetika howpsuzlygy meselesi döwletleriň hem, halklaryň hem uly tagallalary bilen baglydyr. Ýurdumyzyň uglewodorod serişdelerine baý ýurtlaryň hataryna girýändigigi, döwlet Baştutanynyň bu babatdaky öňe sürýän halkara başlangyçlary dünýä ýurtlarynyň ýolbaşçylarynyň, syýasatçylaryň we bu ugurda işleýän hünärmenleriň ünsüni çekýär.

Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji mejlisinde eden çykyşynda ählumumy howpsuzlyk meselesine ünsi çekip: «...*energetika howpsuzlygy global howpsuzlygyň iň derwaýys düzümleriniň biri bolup durýar*» diýip belledi. Dünýäniň dürli küňjeklerindäki syýasy durnuksyzlyklara, umumy ykrar edilen halkara-hukuk mehanizmleriniň ýokdugy sebäpli, energetika howpsuzlygy ählumumy howpsuzlygyň gowşak ugurlarynyň biri bolup durýar.

2. Energetika howpsuzlygy – halkara durnuklylygynyň binýady

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda durmuşa geçirilýän daşary syýasat ugrunyň işjeň, yzygider we täzelikçilik häsiýeti döwletimiziň halkara abraýynyň yzygiderli artmagynyň we sebitleýin hem-de global geosyýasatda onuň tutýan ornunyň ýokarlanmagynyň örän möhüm şerti bolup durýar.

BMG-ä agza ýurtlar tarapyndan ykrar edilen hemişelik bitaraplygyň halkara-hukuk derejesine esaslanýan Türkmenistanyň daşary syýasat ugry ýurdumyzyň jemgyýetiň täzelenişine gönükdirilen düýpli özgertmeler zamanasyna gadam basan häzirki taryhy döwründe hil taýdan täze many-mazmuna eýe bolýar. Şonuň bilen baglanyşyklylykda, Türkmenistanyň beýleki döwletler we halkara guramalary bilen hoşniýetli goňsuçylyk, deňhukukly hem-de özara bähbitli hyzmatdaşlyga gönükdirilen parahatçylyk söýüjilikli syýasy ugry has ýokary derejä çykýar.

Döwleti hemmetaraplaýyn ösdürmek, ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmak, Türkmenistanyň dünýä bileleşigine mundan beýläk hem has işjeň goşulmagy Türkmenistanyň uzak möhletleýin döwlet maksatnamalaryny netijeli durmuşa geçirmek üçin amatly halkara şertlerini döretmäge gönükdirilen daşary syýasatynyň we diplomatiýasynyň ugry üýtgeşsizligine galýar. Ýurduň durmuş-ykdysady we jemgyýetiň medeni-ynsanperwerlik taýdan ösüşiniň hatyrasyna amala aşyrylýan içeri we daşary syýasatynyň strategiki maksatlarynyň, wezipeleriniň bitewüligini we özara şertlendirilmegini üpjün etmek ýörelgesi hem Türkmenistanyň halkara işleriniň esasy häsiýetnamasydyr.

Bu iş türkmen döwletiniň Baştutanynyň öňe sürýän halkara tekliplnamalarynda, başlangyçlarynda esasy ýollary görkezilen özara gatnaşyklaryndaky täzeçe çemeleşmeler we ölçegler bilen baýlaşýar. Häzirki zamanyň global pikirleri bilen bir hörpden gopmak bilen, olar halkara syýasatynyň möhüm meselelerini çözmäge aýratyn itergi berýär. Şunuň bilen birlikde, hormatly Prezidentimiziň halkara arenasynda hyzmatdaşlygyň täze mümkinçiliklerini we gerimlerini kesgitlemäge şertleri döredýän ýadawsyz işleriniň netijesinde Türkmenistanyň has-da möhüm ähmiýete eýe bolýandygyny belläp geçmek ýerlikli bolar.

Türkmenistan halkara arenasynda daşary syýasat bilen baglanyşykly tekliplnamalaryny hem sebitleýin, hem global gerime eýe bolan geosyýasy hereketleriň ugurlaryny we depginini hasaba alyp, sebitleýin ösüşiň, hyzmatdaşlygyň möhüm meselelerini nazara almak bilen durmuşa geçirýär. Şeýle çemeleşme ýurdumyzyň halkara bileleşiginiň durmuşyna işjeň gatnaşmagyna, türkmen döwletiniň häzirki zaman dünýäsinde ähmiýetiniň hil taýdan ýokary derejede bolmagyny üpjün etmекlige gönükdirilen geosyýasy strategiýanyň esasydyr. Türkmenistanyň daşary syýasat bilen baglanyşykly başlangyçlarynyň ýokary derejede möhümligini kesgitleýän esasy ölçeg olaryň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan giňden goldanylmagydyr. Tutuş adamzadyň ösüş maksatlarynyň umumylygyna göz ýetirmegi, häzirki döwrüň garşylyklaryna we howplaryna bilelikde garşy durmagyň zerurdygyna düşünmegi, şol ugurda netijeli ädimleri atmäge taýýar bolmagy şu günki günde halkara gatnaşyklarynyň tutuş ulgamynyň durnuklylygynyň esasy şerti bolup durýar.

Tutuş adamzadyň öňünde milli, sebitleýin we global bähbitleriň sazlaşygyny gazanmak, häzirkî zamanyň syýasy, ykdysady, maliýe, sosial, ekologik, tehnologik häsiýetli ýagdaýlaryna hil taýdan täzeçe çemeleşmeleri işläp düzmek boýunça aýgytly wezipeler durýar. Bu meseleler çylşyrymlylygy we geriminiň ululygy bilen dünýä syýasatynda peýda boldy. Aslyýetinde, dünýä syýasatynyň baş guraly hökmünde halkara diplomatiýasynyň işi üýtgän şertlerde adamzadyň yzygiderli öňe hereket etmegini hemmeler tarapyndan kabul edilen halkara-hukuk kadalarynyň esasynda üpjün etmäge we onuň parahatçylykly geljegini kepillendirmäge ukyply bolan halkara gatnaşyklar ülnüsini gözläp tapmaga gönükdirilendir. Bu gün häzirkî zamanyň talaplaryna laýyk gelýän global howpsuzlyk ulgamyny döretmek möhüm wezipe bolup durýar.

Häzirkî wagtda global howpsuzlyk birnäçe faktorlaryň jemin-den ybarat bolup, dünýä ösüşiniň obýektiv şertlerine görä, energetika howpsuzlygy onuň esasyalarynyň biridir. Ýangyç-energiýa serişdeleriniň bar bolmagy we elýeterliligi, olaryň sarp ediljilere bölünençsiz eltilmegini we olaryň netijeli ulanylmagyny üpjün etmek dünýä ykdysadyýetiniň ösüşiniň energiýa bolan zerurlygynyň derejesini peseltmegiň, tutuş adamzadyň maddy hal-ýagdaýyny, medeni we ruhy taýdan ösüşini ýokarlandyrmagyň esasy faktoryna öwürülýär.

Energetika howpsuzlygy çylşyrymly, köptaraplaýyn hadysadyr. Onuň düzüminde baýlyk – çig mal, harby-syýasy, maliýe, ekologik we tehnologik ýaly özara baglanyşykly faktorlar göze ilýär. Mysal üçin, energetika howpsuzlygyny üpjün etmek ulgamy şu günki gün hem, gysga wagtlaýyn hem uzak möhletleýin häsiýetli howpa duçar bolýar. Bu bolsa gönüden-göni tutuş dünýä bileleşiginiň ýaşaýşynyň hiline öz täsirini ýetirýär. Uglewodorod energiýasyna bolan barha ösýän zerurlyk dünýä boýunça çig malyň gazylyp alnyşynyň we sarp edilişiniň birsydyrgyn dälidi, üstaşyr geçiriji infrastrukturanyň ýeterlik derejede ösdürilmändigi, üstaşyr geçirýän ýurtlaryň sanynyň artmagy, ýaramaz howa şertlerinde ýa-da deňiz ýakasynda täze nebit-gaz ýataklarynyň üstüni açmak we olary ulanmak üçin iň zerur bolan maýa goýumlarynyň uly möçberlerini talap etmegi, depginli ösýän täze sarp ediji ýurtlaryň döremegi sebäpli has hem ýitileşýär. Hut şonuň üçin global energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde bile-

likdäki netijeli çemeleşmäni işläp taýýarlamak zerurlygy ýüze çykýar. Onuň üçin nebit-gaz serişdelerini eksport, import edýän, üstaşyr geçirýän ýurtlaryň täze ýataklaryny agtarmagy, gözlemegi giňeltmek, bu işe maýa goýmak, täze tilsimatlary we energiýa serişdelerini sarp ediljilere eltmegiň täzeçe ýollaryny hem-de serişdelerini peýdalanyp, nebiti we gazy gazyp almagyň, gaýtadan işlemegiň netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça bilelikdäki tagallalary zerurdyr.

Alymlaryň alternatiw energiýa çeşmelerini peýdalanmak boýunça edýän ähli tagallalaryna garamazdan, uglewodorod çig maly bolan nebit we tebigy gaz dünýä ykdysadyýetiniň ýangyjy bolup durýar. Ol ýakyn geljekde hem şeýle bolmagyna galar. Bu bolsa energiýa serişdelerini dünýä bazaryna eltmegiň, olaryň ygtybarlylyk we goraglylyk derejesiniň dünýädäki umumy ýagdaýa, sebitleýin we halkara hyzmatdaşlygynyň häsiýetine, ugruna, käbir ýurtlaryň dünýäniň ösüşi bilen baglanyşykly işlere gatnaşyş derejesine barha artýan täsirini ýetirmegi bilen, iň bir möhüm ähmiýete eýe bolýandygyny aňladýar. Şeýlelikde, energiýa serişdelerini satmagyň howpsuzlygy, bu serişdeleriň harby-syýasy, ekologik, tehnologik häsiýetli howplardan, halkara terrorçylygynyň haýbat atmalaryndan goranmagyň kepillendirilmegi ýaly meseleler hakykat ýüzünde global gerime eýe bolýarlar. Şonuň üçin hem bu mesele halkara bileleşiginiň, ilkinji nobatda bolsa, Birleşen Milletler Guramasynyň içgin gatnaşygyny we ünsüni talap edýär. Bu meselä köptaraplaýyn, ulgamlaşýan çemeleşmäni, ýagny onuň bilen baglanyşykly taraplaryň ählisiniň bähbitlerini göz önünde tutmaga, energiýa serişdelerini ibermegiň ugurlarynyň geljekki görnüşi barada olaryň garaýyşlaryny we düşüňjelerini utgaşdyrmaga hem ylalaşdyrmaga esaslanýan çemeleşmäni işläp taýýarlamağa wagtyň gelendigini aňladýar.

Şeýle şertlerde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň energiýa serişdelerini dünýä bazarlaryna ibermegiň ygtybarly goraglylygynyň we howpsuzlygynyň halkara mehanizmlerini döretmek baradaky başlangyjy aýratyn ähmiýete eýe bolup durýar.

Türkmenistanyň Baştutanynyň 2007-nji ýylyň sentýabr aýynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji mejlisiniň barşynda şu teklipnama bilen çykyş edip, halkara bileleşigine onuň ýokary wekilçilik edarasynyň münberinden ilkinji gezek ýüzlenmegi tötänden dälidir.

Şonuň üsti bilen öňde goýlan meseläniň global ähmiýeti nygtaldy. Şu mesele diňe dünýä bileleşiginiň giňden gatnaşmagy arkaly netijeli çözülip bilner.

Global energetika howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi anyk ýurtlar tarapyndan degişli çäreleriň görülmegi bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Bir ýurduň çägendäki energetika howpsuzlygy islendik ýurduň syýasatynyň obýektiw we aýrylmaz maksady bolup durýar. Şeýle hem energetika howpsuzlygynyň alamatlaryny beýan etmek we kesgitlemek howpsuzlyga atylýan haýbatlary, şonuň bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri ýüze çykarmaga esaslanýan daşary we içeri syýasaty işläp düzmäge ýardam berýär.

Hormatly Prezidentimiziň tekliplamasy hakyky täzeçillik häsiýetine eýedir. Däp bolşy ýaly, häzirkі wagta çenli energiýa serişdeleriniň bökdençsizligi we goraglylygy babatda ylalaşyklar iki-taraplaýyn, toparlaýyn ylalaşyklara we şertnamalara esaslanýardy. Hyzmatdaşlygyň şeýle görnüşiniň möhümdigini we peýdalydygyny inkär etmän, şeýle ylalaşyklaryň lokal häsiýeti, olaryň durmuşa geçirilmeginiň ygtybarly halkara kepillikleriniň bolmazlygy, olary örän gowşak we dürli şertlere, köp halatlarda bolsa subýektiw häsiýetli ýagdaýa görä, üýtgeýän şertlere bagly edip goýýar. Elbetde, bu bolsa onuň bilen meşgullanýan taraplaryň arasyndaky gatnaşyklara, energiýa üpjünçiliginiň daşyndaky umumy ýagdaýlara öz täsirini ýetirmän durmaýar. Aýratyn hem şeýle ýagdaý ýer ýüzüniň, haýsy-da bolsa, bir ýerinde syýasy ýagdaýyň kynlaşýan döwründe ýüze çykýar.

Bu ýaramaz meýilleri ýeňip geçmek, energiýa serişdelerini satmagyň infrastrukturasyny döwletleriň we halklaryň ösüşiniň we öňe gitmekleriniň, halkara ýagdaýyny durnuklylaşdyrmagyň hyzmatyna goýmak global ölçeglerde durnukly ösüşiň maksatlaryny üstünlikli amala aşyrmagyň örän zerur şerti bolup durýar.

Şulardan ugur alyp, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň belent münberinden eden çykyşynda energiýa üpjünçiliginiň halkara infrastrukturasynyň ygtybarly we howpsuz hereket etmegini, olaryň elýeterliligini we netijeli peýdalanylmagyny üpjün etmek köptaraplaýyn ýollary işläp taýýarlamak işine başlamagy teklipl etdi. Bu ugurda ilkinji ädim hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasynyň

«Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüş we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýasynyň taslamasy bilen çykyş etmegi boldy. Rezolýusiýanyň taslamasy BMG-niň agzalary bolan ýurtlaryň ünsüni özüne çekdi. Olaryň köpüsi taslamanyň BMG-niň Baş Assambleýanyň garamagyna resmi taýdan hödürlenmeginden öň bolup geçen maslahatlara işjeň gatnaşdylar.

Bu Rezolýusiýanyň ýokary goldawa eýe bolandygy, onuň taslamasynyň taýýarlanylýşynda hem görünýär. Taslamany taýýarlamaga jemi 57 sany, ýagny BMG-niň Howpsuzlyk geňeşiniň hemişelik agzalary bolan döwletleriň, Ýewropa Bileleşiginiň köp ýurtlarynyň, şeýle hem Ermenistanyň, Gruziýanyň, Belarusuň, Moldowanyň, Ukrainanyň we beýleki döwletleriň pikirdeş bolup çykyş etmekleri bu möhüm resminamanyň wagtynda kabul edilenligini subut edýär hem-de onuň halkara hukugyndaky ähmiýetini has-da artdyrýar. Şonuň bilen bilelikde-de, bu halkara hukuk namasynyň taýýarlanylmagyna we kabul edilmegine işjeň gatnaşmak bilen, türkmen Lideriniň beläp geçişi ýaly: «*Halkara bileleşigi energiýa serişdeleriniň ygtybarly daşalmagyna ýokary derejede gyzyklanýandygyny we halkara hukugynyň umumylykda kabul edilen kadalaryna daýanyp, bu ugurda tagallalary birleşdirmäge taýýardygyny görkezdi*».

Dünýäde Türkmenistan tarapyndan teklipe edilen Rezolýusiýanyň taslamasyna şeýle giň derejede seslenilmegi tötänden däl. Türkmenistanyň Prezidentiniň resminamanyň taslamasynyň esasynda goýlan pikirleri tutuş halkara bileleşiginiň maksatlary bilen sazlaşykly bolup çykdy. Energetika howpsuzlygyny gazanmazdan, global howpsuzlygy üpjün etmegiň mümkin däldigine, energiýa üpjünçiliginiň durnuklylygy bolmasa, dünýä ösüşiniň durnuklylygynyň mümkin däldigine düşünmek Rezolýusiýanyň şeýle giň goldaw almagyny öňünden kesgitledi. Şu ýagdaý göz önünde tutulanda, 2008-nji ýylyň 19-njy dekabrynda we 2013-nji ýylyň 17-nji maýynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan dünýä döwletleriniň goldamagynda «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň iki gezek kabul edilmegi örän tebigy bolup görünýär. Türkmenistanyň

Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň tekliplnamasy boýunça bu resminamanyň kabul edilmegi, tutuş adamzadyň ykdysady, ekologiýa we azyk howpsuzlygyny üpjün etmek ýaly global meseleleri çözmäge gönükdirilen tagallalaryny göz önünde tutanynda, aýratyn möhüm ähmiýetli waka boldy.

Milletler Bileleşigi tarapyndan bu Rezolýusiýanyň kabul edilmegi, transdöwlet energetika infrastrukturasynyň howpsuzlygyny üpjün etmek maksady bilen, dünýä bileleşiginiň tagallalaryny birleşdirmegiň zerurlygy baradaky pikiriniň durmuşa geçirilmegine, Türkmenistanyň şu ugurda alyp barýan yzygiderli we konstruktiv syýasatyna tutuş dünýäde energiýa serişdeleriniň ygtybarlylygynyň we durnuklylygynyň kepillnamalaryny döretmek ýolunda möhüm ädim hökmünde, ählumumy ösüşine goşant hökmünde baha berilýändigini görkezdi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow: «*Giň halkara hyzmatdaşlygy ýoluna gyşarnyksyz eýerip we öz ägirt uly serişde mümkinçiliklerini tutuş adamzadyň gullugyna goýmaga çalşyp, Türkmenistan şu ugurda anyk, yzygider ädimleri ädýär*» diýip nygtaýar. Hormatly Prezidentimiziň belläp geçişi ýaly, Türkmenistanyň ählumumy durnukly ykdysady ösüşiň we syýasy durnuklylygyň möhüm faktory hökmünde energetika howpsuzlygyna gönükdirilen başlangyjynyň dünýä bileleşigi tarapyndan giňden goldanylmagy munuň aýdyň subutnamasy bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow energiýa serişdelerini üstaşyr geçirmegiň meseleleriniň dünýäde öz-özünden ýüze çykýan syýasy, ykdysady ýa-da başga meselelere asla bagly bolmaly däldigine aýratyn ünsi çekýär. Hyzmatdaşlygyň özara bähbitlerini araýan we ykdysady maksadalaýyklyga hem-de sagdyn bäsdeşlige esaslanýan halkara ulgamyny döretmek Türkmenistanyň ileri tutýan maksadydyr. Elbetde, bularyň hemmesi kämil hukuk binýadyna esaslanmalydyr.

Hut Türkmenistanyň şu mesele boýunça giň halkara pikir alyşmagy geçirmek barada çykyş etmegi, döwletleriň energetika howpsuzlygynyň ýeke-täk ulgamyny döretmeklige gönükdirilen sazlaşykly hereket etmekleriniň başyny başlamagy örän düşnükli we kanunalaýyklykdyr. Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň

öz ägirt uly energiýa mümkinçiliklerini diňe bir öz ykdysady maksatlary we bähbitleri üçin peýdalanman, eýsem, dünýä halklarynyň parahatçylyk, durnuklylyk we howpsuzlyk şertlerinde ösmeginiň we abadançylygynyň hatyrasyna ulanmaga gyzyklanma bildirýändigini nygtap geçdi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň energiýa serişdeleriniň eksportynyň diwersifikasiýasyna we olary dünýä bazaryna eltmegiň köp şahaly ugurlarynyň taslamalaryny durmuşa geçirmäge gönükdirilen çuňňur oýlanyşykly strategiýasy döwlet we halkara bähbitli maksatlara gulluk edýär.

Energiýa serişdelerini satmagyň diwersifikasiýasy – diňe amatly we geljegi uly bolan milli taslama bolmak bilen çäklenmeýär. Şu günki günde bu dünýä bazarynyň kanunlarynyň obýektiv talabydyr, global ykdysadyýetiň sagdyn işlemeginiň iň möhüm şertidir hem-de ony ýoýulmalardan we gyşarmalardan goraýan özboluşly guraldyr. Şeýle-de, bu energetika infrastrukturasyny goramak, onuň kadaly işlemegi, geçiriji turbalar bilen baglanyşykly taslamalarynyň hemme gatnaşyjylarynyň – energiýa serişdelerini öndürijileriň hem, üstaşyr geçiriji ýurtlaryň hem, sarp edijileriň hem konstruktiv hyzmatdaşlygy üçin amatly daşary syýasy şertleri döretmek meselelerinde köptaraplaýyn netijeli hyzmatdaşlygy göz önünde tutýan kuwwatly durnuklylaşdyryjy faktor hem bolup durýar.

Şulardan ugur alyp, Türkmenistan energiýa serişdelerini satmak boýunça köp ýurtlar bilen hyzmatdaşlygy amala aşyrýar. Türkmen tebigy gazy Eýran Yslam Respublikasyna netijeli iberilýär. Hytaý Halk Respublikasyna barýan gaz geçirijisiniň dördünji şahamçasyny gurmak ugrunda işler alnyp barylýar. Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gaz geçirijisiniň taslamasynyň türkmen böleginiň gurluşygy dowam edýär. Ýewropa Bileleşigi bilen alnyp barylýan gepleşikler soňky döwürde oňaly häsiýete eýe bolýar.

Türkmenistan, Azerbaýjan we Türkiýe hyzmatdaşlyga, şol san-da energetika pudagynda hyzmatdaşlyga uly üns berýärler. Şonuň bilen birlikde, bir möhüm meseläni nygtamak gerek. Bu ýerde gürrüň energiýa serişdelerini bir ýere satmagy bes edip, başga bir ýere satmak ýa-da olaryň ugurlarynyň geografiýasyny üýtgetmek barada däl-de, Türkmenistanyň şu mesele boýunça eýerýän döwlet strategiýasynyň anyk kesgitlenilen ýörelgeleri esasynda olaryň satylyş

gerimini giňeltmek we onuň üstüni ýetirmek, geçiriji turbalaryň infrastrukturasynyň ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny üpjün edýän täsirli halkara hukuk ýollaryna daýanyň, öz baýlyklarynyň möçberine we ony gelejekde ulanmagyň mümkinçiliklerine hakyky baha bermek barada barýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow diňe döwletleriň bilelikdäki tagallalarynyň, olaryň global ösüşiniň iň möhüm meselelerine ylalaşylan ýörelgeleriň we çemeleşmeleriň esasynda synanyşmaga ýykgyň etmekleriniň dünýä bileleşigine olary çözmegiň netijeli ýollaryny tapmaga mümkinçilik berjekdigini birnäçe gezek nygtap geçdi. Bu energetika howpsuzlygynyň global ulgamyny döretmek ýaly çylşyrymly we köp ugurly meselä hem doly derejede degişlidir.

Netijede, Türkmenistanyň başga ýurtlar bilen durmuş-syýasy, söwda-ykdysady we medeni-ynsanperwerlik gatnaşyklarynyň hemmetaraplaýyn ösmegi we onuň dünýä bileleşigine goşulýmagy döwletiň uzak möhletli geoykdysady strategiýasynyň ileri tutulýan esasy düzýär hem-de dünýäde berk global howpsuzlygyň we durnuklylygyň ýola goýulmagynda Türkmenistanyň möhüm ornunyň subutnamasy bolup durýar.

3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek ugrunda öňe sürýän başlangyçlary

Hormatly Prezidentimiz ilkibaşdan, şindi BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji mejlisinde bu meselä ýüzlenip, häzirki wagtda halkara derejesinde energetika howpsuzlygy meselesinde umumy ykrar edilen halkara mehanizmleriniň ýokdugy sebäpli, energiýa babatdaky gatnaşyklaryň uniwersal görnüşini işläp taýýarlamagy teklip etdi. Türkmen Lideri öz çykyşynda Türkmenistanyň Ýewraziýa ugurunda amatly ýerleşýändigine ünsi çekip, garaşsyzlyk ýyllarynda ýurtda döwrebap ulag we kommunikasiýa ulgamynyň döredilendigini belledi. Türkmenistanyň energetika strategiýasy hem hut şu ýagdaýy nazara alyp, ýurduň uglewodorod serişdelerini dünýäniň energiýa bazaryna durnukly we uzak möhletli esasyda çykarmak üçin

onuň köp ugurly ulgamlaryny döretmekden ybarat bolýar. Hormatly Prezidentimiz şeýle strategiýanyň syýasy bähbitleri aramaýandygyna, şu nukdaýnazardan hiç bir taglym ýörelgelere hem esaslanmaýandygyna ünsi çekdi.

Türkmenistanyň Prezidenti öz çykyşynda: *«Biziň bu mesele-däki çemeleşmelerimiz aýgytlydyr hem-de doly aýdyňdyr: biz ykdysady taýdan esaslandyrylan hem-de howpsuzlyk, şol sanda ekologiýa howpsuzlygy nukdaýnazaryndan kepillendirilen turbageçirijileriň taslamalarynyň durmuşa geçirilmeginiň tarapdarydyrys. Olaryň köp ugurlara gönükdirilmegi hem hut şunuň bilen şertlendirilendir. Şonuň bilen baglanyşykly Türkmenistan energetika çig malyny eksport edijiler üçin hem, sarp edijiler üçin hem özara bähbitli peýdalanmagyň tarapdarydyr. Şu nukdaýnazardan biz türkmen energetika çig malyny halkara bazarlaryna çykarmak boýunça taslamalaryň durmuşa geçirilmeginiň döwletara we sebitara söwda-ykdysady gatnaşyklaryny işjeňleşdirmek üçin goşmaça ýardam berjekdigine ynanýarys»* diýip belledi.

Şeýlelikde, öňe sürülýän meseläniň ählumumy ähmiýeti takyk ölçegleriň üsti bilen açylyp görkezildi we onuň dünýä bileleşiginiň işjeň gatnaşmagynda netijeli çözülip bilinjekdigi aýratyn nygtaldy. Şu hili strategiýa ýagtylyk we ýylylyk bilen üpjün etmek meselelerini çözmek, önümçilik we sosial infradüzümi kämilleşdirmek, iş ýerlerini artdyrmak bilen turbageçirijileriň üstaşyr geçirilýän ýurtlarynyň hem ykdysadyýetiniň ösmegine kömek eder. Netijede bolsa, sebitde we onuň daş-töwereginde syýasy ýagdaýlar kadalaşar we gowulaşar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyçlary, hakykatdan hem, energetika howpsuzlygynda düýpli täzeçillik boldy. Soňky döwre çenli energiýa serişdeleriniň geçirilişiniň üznüksizliligi we goraglylygy baradaky şertnamalar ikitaraply, gowy bolan ýagdaýynda üç we köp taraply ylalaşyklara esaslanýardy. Şol bir ýagdaýda-da bu ylalaşyklardaky häsiýete eýe bolan we ýerli şertler bilen baglanan ykdysady ileri tutmalar agdyklyk ederdi. Şeýle hukuk resminamalarynyň ynamly halkara kepillikleri bolmanlygy sebäpli, olaryň goraglylygy gowşakdy we köp şertler bilen baglydy. Dünýäniň ol ýa-da beýleki sebitinde syýasy ýagdaý ýitileşende şol gowşaklyk aýdyň ýüze çykýardy. Şu wagta çenli hyzmatdaşlykda bolan ýurtlaryň

arasynda şu hili ýagdaý ýüze çykan çözmesi ýeňil bolmadyk meseleler peýda bolup, energetika gurşawyndaky ýagdaýlara oňaýsyz täsirleri döredýärdi.

Şeýle ýagdaýlarda energiýa serişdelerini üpjün etmegi syýasy nukdaýnazardan ulanmagy aradan aýyrýan, ähli gyzyklanma bildirýän ýurtlaryň özara täsirini kesgitleýän halkara-hukuk mehanizmini işläp düzmek binýatlyk şert bolýar. Soňky ýyllaryň halkara tejribesiniň görkezişi ýaly, energiýa bilen üpjün etmegi syýasy maksatlar ýa-da toparlaýyn bähbitleri gazanmak üçin ulanmak hem energetika gurşawyndaky hyzmatdaşlyga ters gelýär. Bu hili ýagdaý has hem häzirki kuwwatlyklary birleşdirmegiň uzak möhletleýin hyzmatdaşlygyň maksatlaryny gazanmaga hyzmat edýän gatnaşyklaryň logikasyna we meýillerine laýyk gelmeýär. Şeýle ýagdaýlary aradan aýyrmak, energiýa serişdeleri bilen üpjün etmek infradüzümleri döwletleriň we halklaryň ösüşiniň, halkara ýagdaýlaryny durnuklylaşdyrmagyň hyzmatyna goýmak ählumumy derejede ösüşiň maksatlaryny üstünlikli amal etmegiň zerur şerti bolýar.

Şu nukdaýnazardan, energiýa üpjünçiliginiň howpsuzlygy, olaryň harby-syýasy, ekologik, tehniki häsiýetli töwekgelliklerden, halkara terrorçylykdan goraglylygy ählumumy häsiýete eýe bolýar. Şonuň üçin halkara bileleşiginiň degerli gatnaşygyny we ünsüni talap edýär. Şu sebäpli ähli gatnaşýan ýurtlaryň bähbidini göz önünde tutmak bilen, halkara özara täsiriň netijeli görnüşlerini işläp düzmek meselesine ählumumy, ulgamlaryň çemeleşmeleri kesgitlemek işjeň häsiýete eýe bolýar. Bu ýerde gatnaşýan ýurtlaryň energiýa serişdelerini ibermekde geljekki ugurlaryna garaýýşlarynyň we göz önüne getirmeleriniň ylalaşykly häsiýetliligi wajypdyr.

Şunuň bilen baglanyşyklylykda, Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan we wajyp ugry halkara arenasynda, şol sanda iri halkara guramalaryň, ilki bilen hem Birleşen Milletler Guramasynyň çäklerinde özara täsirli herekete eýe bolmagy bilen bagly bolýar. Ine, şonuň üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň energiýa serişdelerini üstaşyr geçirmegiň ygtybarlylygyny we durnuklylygyny üpjün etmek baradaky teklibi halkara derejesinde gyzgyn goldawa eýe boldy we gysga wagtda öz netijesini berdi. 2008-nji ýylyň 19-njy dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan

«Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly A/RES/63/210 Rezolýusiýa kabul edildi.

Bu resminama energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge gatnaşýan ýurtlaryň özara täsirini kepillendirmegiň, şonuň ýaly-da energiýa serişdelerini halkara bazarlaryna geçirmegi ynamly amal etmegiň halkara-hukuk toplumyny geljekde kesgitlemekde birinji ädim boldy diýmek bolar. Halkara bileleşigi umumy kabul edilen hukuk kadalaryna daýanyp, energiýa görterijileri ygtybarly geçirmek ugrunda güýçleri birikdirmäge taýýardygyny görkezdi. «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýa ýokarda bellenişi ýaly 57 döwlet awtor bolup çykyş etdi.

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň kabul edilmegi dünýäniň energetika howpsuzlygynyň halkara-hukuk binýadyny döretmek ugrundan ilkinji ädim boldy. Energetika howpsuzlygynyň türkmen nusgasyny durmuşa geçirmegiň ilkinji ädimi bolan bu waka ähli dünýä bileleşiginiň çäginde ygtybarly energiýa üpjünçiliginiň halkara-hukuk binýadyny döretmäge badalga berdi. Özi hem bu Rezolýusiýany durmuşa geçirmek babatyndaky ilkinji ädimler türkmen döwletiniň dünýäde ykrar edilen Lideri hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen amala aşyryldy.

2009-njy ýylyň 23-nji aprelinde Aşgabatda BMG-niň howandarlygynda geçirilen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly halkara ylmy-amaly maslahata Rezolýusiýa bilen ýakyndan gyzyklanýan döwletleriň, halkara guramalaryň wekilleri, bu ugurda işleýän alymlar we hünärmenler gatnaşdylar. Ýokary derejeli bu maslahata BMG-niň, ÝHHG-niň, Energetika Hartiýasynyň, ŞHG-niň, GDA-nyň ýolbaşçylary gatnaşdylar. Şonuň ýaly-da bu maslahata 40 döwletiň wekilleri, şol bir wagtda 250 hökimiýet agzalary, nebitgaz we energiýa gursawynda işleýän 113 kompaniýanyň 300-den gowrak wekilleri gatnaşdylar.

Ýokary derejeli halkara maslahatda ulag we turbageçiriji ulgamlaryny ösdürmekde netijeli halkara hyzmatdaşlyk, şonuň ýaly-da döwletara, sebit we ählumumy derejedäki meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy. Energiýa görterijileri dünýä bazaryna ygtybarly we durnukly geçirmegiň we energiýa serişdelerini geçirmegi diwersifikasiýalaşdyrmak bilen baglanyşykly meseleler toplumyna aýratyn üns berildi.

Maslahatda giňişleýin pikir alyşmak, halkara bazaryna energogörterijileri durnukly we ygtybarly geçirmekdäki geljekki hyzmatdaşlaryň bähbitlerini sazlaşdyryjy kepillikleri üpjün edýän mehanizmleri tapmaga bolan islegi aýdyň görkezdi. Öndürijileriň, üstaşyr geçirijileriň we peýdalanyjylaryň bähbitlerini deň derejede göz önünde tutýan şeýle geçirijiler ulgamynyň işlemegini üpjün etmäge gönükdirilen halkara-hukuk meselelerini işläp düzmek teklipe edildi. Şu halkara maslahatda kabul edilen kararlara laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji mejlisinde energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirilmegi boýunça halkara-hukuk resminamalaryny işläp düzmek boýunça maslahatlar taýýarlamak üçin eksport toparyny döretmek barada teklipe bilen çykyş etdi.

Şu hili resminamanyň häzirkî wagtda zerurlygy bolsa energiýa serişdeleriniň bökdenceşizligi we elýeterlilik meseleleriniň ählumumy möçbere eýe bolanlygy bilen baglydyr. Şonuň üçin onuň umumy ýagdaýa, halkara hyzmatdaşlygynyň häsiýetine we ugurlaryna, döwletleriň we sebitleriň ösüşine täsirini has-da artdyrýar. Bu bolsa meseläniň BMG-niň derejesine çykarylmanygy, onuň howandarlygynda öndürijileriň, üstaşyr geçirijileriň we sarp edijileriň arasyndaky gatnaşyklary kadalaşdyrýan bitewi ýörelgeleriň işlenip taýýarlanylmanygy talap edýär.

Şonuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidenti bu ugurda gazanylan ylalaşyklary göz önünde tutup, milletler birleşiginiň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisinde BMG-niň howandarlygynda dünýäde energiýa serişdeleriniň durnukly iberilmeginiň halkara mehanizmini işläp taýýarlamak boýunça eksport toparyny düzmek hakyndaky Rezolýusiýanyň kabul edilmegi baradaky başlangyç bilen çykyş etdi. Türkmen Lideriniň öňe süren meselesi, ýagny energetika howpsuzlygynyň degerli mehanizminiň üstünde işlemek hal-

kara bileleşiginden tagallalary, jogapkärçiligi we netijeli ylalaşyklara taýýarlygy, syýasy-diplomatik, intellektual, maliýe we guramaçylyk serişdelerini jemlemegi talap edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti şol mejlisde eden çykyşynda şu işleriň netijesiniň «...*global howpsuzlyk we durnuklylyk nukdaýnazaryndan strategik bähbitleriň we artykmaçlyklaryň ähli çykadjylardan we haryjatlardan örän ýokary boljakdygyna hem ynanyarys*»¹ diýip belledi. Bu ýerde BMG-niň aýratyn orna eýe bolýandygy gümansyz. Dünýä ähmiýetli meseleleri çözmegiň baý tejribesine eýe bolan bu gurama energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly uly möçberli işlere badalga bermäge we ylalaşyklar gazanylan ýagdaýynda olary berjaý etmegiň kepili bolup çykyş etmäge ukyply.

Energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly meseleleriň örän wajpylygyny, olar boýunça gepleşikleri hil taýdan täze, institusional derejä çykarmagyň zerurlygyny göz önünde tutup, türkmen Lideri BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisinde: «*Türkmenistan geljekde ýörite guramany – BMG-niň Energetika Geňeşini döretmek baradaky meselä garamagy teklipl edýär. Onuň işiniň many-mazmuny energetika problemasynyň meseleler toplumyny yzygiderli, başarnykly ara alyp maslahatlaşmak üçin syýasy formaty we guramaçylyk şertlerini üpjün etmekden ybaratdyr*» diýip belledi.

Bu örän ähmiýetli teklipl giňişleýin öwrenilmegi we geljekde energiýa zerurlygynyň has artmagy bilen bagly meseleleri düýpli derňemegi talap edýär. Türkmen Lideriniň BMG-niň Energetika Geňeşini döretmek baradaky teklibi bu halkara guramanyň şu ýerdäki bar bolan meseleleri düýpli öwrenmek mümkinçiligine bolan ynamy bilen baglydyr.

Türkmen döwleti energetika howpsuzlygy meselesi boýunça halkara başlangyçlary durmuşa geçirmekden ugur alyp, BMG-niň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisinde bu ugra degişli nobatdaky halkara başlangyçlaryny öňe sürdi. Oňa laýyklykda, energiýa üpjünçilik ulgamynda halkara-hukuk esasyny döretmäge işjeň gatnaşýan BMG-ä agza döwletleriň tagallalaryny birleşdirmek ugrunda iş alyp barjak Sebitara energiýa dialogyny döretmek hakynda teklipl edildi.

---

¹ Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasyndaky çykyşy. Aşgabat, 2010, 10–11-nji sah.

2013-nji ýylyň 17-nji maýynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 67-nji mejlisiniň 82-nji umumy maslahatynda Türkmenistanyň başlangyjy hem-de Milletler Bileleşiginiň agzasy bolan döwletleriň biragyzdan goldamagy bilen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýa ikinji gezek kabul edildi. Rezolýusiýanyň maksady BMG-niň çäklerinde Halkara bilermenler toparyny döretmekden we ählumumy energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça täze halkara-hukuk usulyny işläp düzmekden ybaratdyr. Ikinji gezek «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň kabul edilmegi, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda durmuşa geçirilýän energetika syýasaty BMG-niň dünýä ähmiýetli möhüm resminamasyna öwürlip, halkara goldawyna eýe bolýandygyny nobatdaky gezek subut etdi. Ählumumy parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmek meselesinde Türkmenistanyň energetika howpsuzlygy babatdaky beýan eden başlangyçlary aýratyn ähmiýetlidir. Ol hem düşnükli. Sebäbi, energetika howpsuzlygy dünýäniň global meseleleriniň biri bolup, durnukly ösüşi gazanmak üçin energiýa serişdeleriniň howpsuz üstaşyr geçirilmegini üpjün etmek zerur bolýar. Onuň üçin bolsa ähli taraplaryň tagallalaryny birleşdirmek gerek. Muňa häzirki döwürde ygtybarly esaslar bar. Dünýä döwletleriniň ýolbaşçylary, bilermenler türkmen Lideriniň energetika howpsuzlygy boýunça öňe süren başlangyçlaryna uly baha berýärler.

«Dünýäde ykrar edilen Lider» atly kitapda, ýokarda bellenilişi ýaly, biziň döwrümiziň belli syýasatçylary türkmen Lideriniň şeýle ynama eýedigini nygtaýarlar. Olar Türkmenistanyň öz hormatly döwlet Baştutanynyň ýolbaşçylygynda dünýäde sazlaşykly ösüşi we täze gatnaşyklary kemala getirmek ugrunda alyp barýan işlerine uly baha berýärler. Birleşen Milletler Guramasynyň ozalky Baş sekretary Pan Gi Mun: *«Ähli halklar üçin durnukly, howpsuz we adalatly dünýäni kemala getirmekde biziň tagallalarymyzda Türkmenistanyň önbaşçylyk etjekdigine, oňa ygrarlydygyna we ony goldajakdygyna bil baglap biljekdigimize şatdyryn»*¹ diýip belleýär. Şu nukdaýnazardan

---

¹ Dünýäde ykrar edilen Lider. Aşgabat, TDNG, 2014, 10-njy sah.

ýurt ýolbaşçysynyň strategiki paýhasynyň, ýolbaşçylyk ukybynyň we erkiniň häzirki taryhy döwür üçin örän ähmiýetlidigi bellenişlidir. Çünki häzirki döwürde adamzadyň önünde duran in derwaýys meselelerine göz ýetirmek, döwriň çagyryşlaryna jogap tapmak hakyky Lideri häsiýetli bolýar.

«Dünýäde ykrar edilen Lider» atly kitapda dünýäniň belli syýasatçylary türkmen Lideriniň şu hili başarnygyny we gaýragoýulmasyz meseleleri çözmeklige gönükdirilen başlangyçlaryny aýratyn belleýärler. Megerem, häzirki döwürde adamzadyň önünde duran meseleleriň arasynda energetika howpsuzlygy in wajyp we gaýragoýulmasyz meseledir. Dünýä ýurtlarynyň durnukly ösüşi, adamlaryň bolelin ýaşaýşy, ilki bilen, energiýa bolan zerurlyklaryň kanagatlandyrylmagy bilen bagly. Şol zerurlyklar hem ýyl geçdigiçe artýar.

Şu nukdaýnazardan BMG-niň Baş sekretarynyň orunbasary, BMG-niň Ženewadaky bölüminiň Baş direktory Kasymjomart Tokaýew: *«Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça möhüm ähmiýetli we hemmetaraplaýyn aýan eden teklipleri diňe bir milli däl-de, eýsem, sebit we ählumumy derejedäki ösüşiň geljekki mümkinçiliklerini özünde jemleýär»* diýip, örän anyk belleýär. Hakykatdan hem hormatly Prezidentimiziň öňe süren şu başlangyjynyň we ondan soňky energetika howpsuzlygyny berkitmek baradaky teklipleriniň ähmiýetiniň ýyl geçdigiçe artjakdygyny BMG-niň Baş Assambleýasynyň bu mesele boýunça kabul eden Rezolýusiýalary doly tassyklaýar.

Nebitiň we tebigy gazyň uly gollaryna eýe bolan Türkmenistan häzirki döwürde dünýäde energetika howpsuzlygyny gazanmak bilen baglanyşykly başlangyçlaryny, olary üpjün etmeklige gönükdirilen takyk işler bilen berkidýär. Şonuň üçin ol ýurduň uglewodod serişdelerini türkmenistanlylaryň köp nesilleriniň abadan ýaşamaklary, şeýle hem bu baýlyklary ähli adamzadyň bähbitleri üçin netijeli ulanmagy maksat edinýär.

Şunuň bilen baglanyşyklylykda, ýokarda bellenişi ýaly, türkmen Lideriniň Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 62-nji mejlisinde öňe süren teklipleri boýunça Milletler bileleşigi tarapyndan 2008-nji ýylyň 19-njy dekabrynda we 2013-nji ýylyň 17-nji maýynda iki Rezolýusiýanyň kabul edilmegi Türkmenistanyň

dünýäniň energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly meseleleri çözmekdäki başlangyçlarynyň aýratyn täsirlidigini görkezýär. Şu goldawlara eýerip bütindünýä forumynda türkmen tarapy 2014-nji ýylda şu mesele boýunça Aşgabatda halkara maslahatyny geçirmek baradaky teklibi hem orta atdy.

Şol ýylyň 9-njy dekabrynda Aşgabatda Energetika Hartiýasy bilen bilelikde «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly geçirilmegi» atly maslahat geçirildi. Hormatly Prezidentimiz bu ýerde eden çykyşynda: «*Ählumumy we bölünmez energetika howpsuzlygy häzirki döwürüň ileri tutulýan wezipesi bolup durýar. Energetika howpsuzlygy energiýa serişdelerini öndürýän, iberýän, hem-de sarp edýän ulgamy öz içine almalydyr. Şeýle toplumlaýyn çemeleşme biziň döwletimiziň energetika syýasatynyň esasyny düzýär*»¹ diýip belledi. Bu forumda türkmen Lideriniň halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek ugrunda alyp barýan işlerine uly baha berildi. Türkmenistanyň 2017-nji ýyl üçin Energetika Hartiýasynyň Başlyklygyna saýlanmagy hem ony doly tassyklaýar.

Häzirki döwürde hormatly Prezidentimiziň teklipleri boýunça bütindünýä energetika giňişliginde işleri umumy kadalara eýerip alyp barmak ugrunda BMG tarapyndan hukuk resminamalaryny taýýarlamak boýunça zerur işler geçirilýär. Bu resminamalary taýýarlamak boýunça halkara bilermenler topary döredildi. Bu toparyň birinji mejlisi 2014-nji ýylyň ahyrynda Aşgabatda geçirildi.

Ýokarda bellenilişi ýaly, 2015-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 70-nji Ýubileý mejlisi geçirildi. Şonda 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin ösüş baradaky Gün tertibine garaldy. Ählumumy maksatlaryň 17-sini we wezipeleriň 169-yny öz içine alýan bu resminama ara alnyp maslahatlaşylanda türkmen Lideri ilkinji bolup çykyş edip, onda öňe sürilen maksatlary we wezipeleri goldap, geçiriljek çäreleriň gymmat bolmadyk we ygtybarly häzirki zaman energiýa serişdeleriniň hemmelere elýeterli bolmagyny üpjün etmek we beýleki işleriň, özara gatnaşyklaryň usullaryny kämilleşdirmek bilen baglydygyny belledi.

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VIII t. Aşgabat, TDNG, 2015, 515-nji sah.

Şol ýylyň 23-nji noýabrynda Tähranda geçen gazy eksport ediji ýurtlaryň döwlet Baştutanlarynyň sammitinde eden çykyşynda hormatly Prezidentimiz: *«Türkmenistan energiýa serişdelerini jogapkärli we ygtybarly öndüriji hem-de iberiji ýurtlaryň biridir. Şoňa görä-de, biziň ýurdumyz ählumumy energetika strategiýasynyň ähli meseleleri boýunça aç-açanlyga eýerýän, sazlaşykly usullary işläp taýýarlamak üçin dürli döwletler bilen we halkara guramalar bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk etmäge taýýar»*¹ diýip belledi. Halkara hyzmatdaşlygy esasynda biziň ýurdumyzyň öz üstüne alan borçlaryna ygrarlydygyny 2015-nji ýyly dekabry aýynyň 13-ine Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gaz geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek boýunça bu taslamanyň türkmen böleginiň gurluşygyna badalga berendigi doly şaýatlyk edýär.

Hormatly Prezidentimiziň şu ugurdaky dünýä bileleşigi tarapyndan goldanýan tagallalary adamzadyň uglewodorod serişdelerine bolan möhümini kanagatlandyrmaga işjeň gatnaşmaga gönükdirilendir. Şu maksat bilen türkmen tebigy gazyny dünýäniň energiýa bazaryna çykarmaklygyň ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak strategiýasyny öňe sürýän Türkmenistan özüniň halkara hyzmatdaşlarynyň sanyny işjeň artdyrýar. Şeýle tagallalaryň netijesinde mümkinçilikleri artyp, ägirt uly çig mal serişdeleriniň, senagat we ylmy kuwwatynyň bolanlygy sebäpli, ýangyç-energiýa toplumy milli ykdysadyýetimizde wajyp orny eýeleýär.

Hormatly Prezidentimiz bu pudakda ylmy-tehniki ösüşiň iň soňky gazananlaryny ulanmak, ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny artdyrmak, halkymyzyň abadançylygyny ýokarlandyrmak baradaky wezipeleri çözmegiň möhüm şerti bolup durýandygyny belleýär.

Bu ýerde alynyp barylýan işler ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryny döwrebaplaşdyrmak, ýurdumyzy senagat taýdan ösen döwlete öwürmek bilen baglydyr. Ine, şonuň üçin özgertmeler döwründe döwlet Baştutany ykdysadyýetimiziň binýatlyk pudagy bolan ýangyç-energiýa pudagy bilen baglanyşykly meseleleri toplumlaýyn çözmekligi gazanýar. Şol işleriň arasynda hünärmenleriň täze neslini ýetişdirmek meselesi hem aýratyn orna eýe bolýar. Döwlet Baştutany gün-günden kuwwatlanýan ýurdumyzyň nebitgaz pudagy

---

¹ «Türkmenistan» gazýeti, 2015-nji ýylyň 24-nji noýabry.

üçin dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesinde hünärmenleri taýýarlamak barada yzygiderli alada edýär. 2013-nji ýylyň 9-njy awgustynda hormatly Prezidentimiz 2012–2013-nji okuw ýylynda açylyp, işe girizilen Türkmen döwlet nebit we gaz institutyny Halkara nebit we gaz uniwersitetine öwürmek barada Permana gol çekdi we bu ýokary okuw mekdebiniň öz önünde duran örän jogapkärçilikli wezipäni amal etjekdigine ynam bildirdi. Bu uniwersitetde ykdysadyýetimiziň esasy pudaklarynyň biri bolan nebitgaz toplumy üçin ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak we bu pudakda işleýän işgärleriň üstüni inžener-tehniki işgärleriň täze nesli bilen ýetirmek, pudagyň inžener-tehniki işgärleriniň hünär derejesini ýokarlandyrmak wezipesini amal etmek üçin gerek bolan ähli şertler döredilendir. Uniwersitetiň professor-mugallymlary dünýäniň belli ylmy-tehniki we inženerçilik merkezleri bilen hyzmatdaşlyga girişip, ýurdumyzyň nebitgaz pudagy üçin halkara derejeli hünärmenleri ýetişdirmek ugrunda netijeli işleri alyp barýarlar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen döwletiniň energetika syýasaty köpugurly häsiýete eýe bolýar. Bu syýasat milli bähbitlerimizden ugur alyp, Türkmenistanyň dünýäniň energetika howpsuzlygyny üpjün etmektäki ornuny has hem berkidýär. Dünýäniň energiýa zerurlygy bilen baglanyşykly meseleleriň oňyn çözüdini tapyp bilýän döwlet Baştutany şu örän ähmiýetli, şol bir wagtda çylşyrymly işde öz halkynyň hem-de, umuman, adamzadyň bähbitlerini sazlaşdyrmagy başardy. Türkmen Lideriniň ykdysady hyzmatdaşlyk syýasaty şeýle sazlaşygyň ýokary nusgasyny berýär.

Şu syýasatyň wajyp ugry bolup çykyş edýän döwletimiziň ýangyç-energiýa syýasaty bu gün türkmen halkyna eşret getirýär, halkyň bolelin ýaşamaklygy üçin şertleri döredýär. Şonuň ýaly-da, bu syýasatyň netijesinde uglewodorod serişdelerine baý ýurt hökmünde Türkmenistanyň dünýäniň energetika howpsuzlygyny üpjün etmektäki orny berkeýär. Ýurdumyzyň gaz eksport mümkinçilikleriniň serişdeler binýady pugtalanýar. Bu bolsa Garaşsyzlygymyzyň halkymyza öz baýlyklarynyň hakyky eýesi bolmagyna döreden mümkinçilikleriniň hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda hemmetaraplaýyn üstünlikli açylýandygyny we ýurdumyzy eşretli ýaşayyş mekanyna öwürmek ugrunda netijeli işleriň amala aşyrylýandygyny aýdyň görkezýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň öňe süren pikirleriniň giň halkara möçberinde örän wajyp bolup durýandygyny beýleki dünýä döwletleriniň liderleriniň çykyşlarynda hem görmek bolýar. Hususan-da, BMG-niň Baş sekretarynyň Ykdysady we sosial meseleler boýunça orunbasary Şa Zukanng: «*Türkmenistanyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýörite Rezolýusiýalary bilen berkidilen global energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça başlangyjy aýratyn ähmiýete eýedir*» diýip belleýär. Bu başlangyç energiýa serişdelerini öndürýän we iberýän, öz üstünden geçirýän we sarp edýän ýurtlaryň bähbitleriniň özara sazlaşdyrylmagyny hem-de bu meseläniň halkara-hukuk esaslarynyň täze ýörelgeleriniň emele getirilmegini göz önünde tutýar. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň ozalky Prezidenti Barak Obama energiýa serişdelerinden tygşytly we rejeli peýdalanmagyň ýollaryny agtarmagyň we energiýa çeşmeleriniň täze görnüşleriniň işe girizilmeginiň tarapdarydygyny nygtady. Hytaý Halk Respublikasynyň ozalky Başlygy Hu Szintao dünýäniň derwaýys meseleleri, şol sanda energetika howpsuzlygyna degişli meseleleri çözmekde giň halkara hyzmatdaşlygyny ýaýbaňlandyrmaga halkara jemgyýetçiligini çagyrdy.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň Prezidentiniň yzygiderli öňe sürýän başlangyçlary we teklipleri barha anyk görnüşlere eýe bolmak bilen, Birleşen Milletler Guramasy we oňa agza bolan döwletler tarapyndan giň goldawa eýe bolýar. Bu bolsa energetika howpsuzlygynyň ählumumy syýasy-diplomatik hem-de halkara-hukuk ulgamlaryny emele getirmekde we olara daýanmak bilen global, sebit we milli derejelerde, şeýle hem ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn esasyda bilelikdäki tagallalary ýaýbaňlandyrmakda uly ähmiýete eýedir.

Energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň halkara-hukuk binýadyny berkitmek we syýasy-diplomatik taýdan netijeli çäreleri alyp barmak bilen bilelikde Türkmenistan bu örän ähmiýetli meseläniň söwda-ykdysady, dünýä bazary, diwersifikasiýa we turbageçirijileriniň köp ugurly taslamalaryny amala aşyrmaga, energiýa serişdelerini öndürmegiň, daşamagyň we sarp edişiň infrastrukturasy bilen bagly ugurlara hem uly üns berýär. Bu agzalan ugurlar hem halkara energetika syýasatynyň wajyp düzümleri bolup durýarlar we geosyýasy hem-de geostrategiki nukdaýnazardan möhüm orun eýeleýärler.

Ýokarda aýdylanlar bilen baglylykda, halkara energetika syýasaty: energetika howpsuzlygyny üpjün etmek; energiýa serişdeleriniň eksport we import ugurlarynyň köpdürlüliginini üpjün etmek; halkara energetika syýasatyny alyp barmakda ýüze çykyan töwekgelçilikleri azaltmak ýa-da düýpli aradan aýyrmak ýaly wajyp çäreleriň toplumlaýyn we köptaraply häsiýetde amala aşyrylmagyny talap edýär.

Energetika howpsuzlygy boýunça ylmy-barlag işleri bilen meşgullanýan bilermenler bu meselede şu ugurlaryň toplumlaýyn we özara berk arabaglanyşykda seredilmegini tekrarlaýarlar. Olar aşakdakylardyr:

1. Dünýä bazarlarynyň ösüşi we geosyýasy strategiýasynyň özara arabaglanyşygyny esaslandyrmak;
2. Energetika howpsuzlygynda energiýany öndürijileriň sanynyň artýandygyny hasaba almak;
3. Ähli gyzyklanýan taraplaryň halkara syýasatynda tutýan oruna baha bermek we olaryň dünýäniň energetika howpsuzlygyny üpjün etmektäki hyzmatdaşlygyna goşýan goşantlarynyň möçberini we ähmiýetini kesgitlemek.

Türkmenistan sebitiň we dünýäniň iň ygtybarly iri energetika döwleti bolmak bilen, ýokarda bellenen ugurlarda halkara bileleşiginiň tagallalarynyň netijeli bolmagy üçin hyzmat edýän maksatnamalaýyn we uzak möhletlere gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirýär. Türkmenistan halkara energetika syýasatyny dörediji we işjeň alyp baryjy taraplaryň hatarynda bolmak bilen, örän baý uglewodorod çeşmelerine eýe döwlet hökmünde tanalýar.

Ylmy-barlagçy R. Ýoungs energetika howpsuzlygynyň dünýä bazarynyň ösüşi bilen baglydygyny görkezmek bilen, 2010-njy ýyldan soň dünýäde diňe dört sany esasy tebigy gaz öndüriji döwletiň, ýagny bu uglewodorod energiýa serişdesiniň Ýer ýüzünde bar bolan gorlarynyň umumylykda ýarysyna eýe bolan Russiýanyň, Eýranyň, Türkmenistanyň we Kataryň boljagyny çaklaýar. Bulardan başga-da, OPEC guramasynyň synyna görä, dünýä tebigy gaz bazarynda Ýakyn Gündogar döwletleri bolan Saud Arabystanynyň, Birleşen Arap Emirlikleriniň, Alžiriň we Ýragyň öz möhüm orunlaryny saklajakdyklary barada aýdylýar.

Ösen we çalt depginler bilen ösýän döwletleriň ykdysadyýetleriniň tebigy gaza bolan islegleri barha ýokarlanýar. Bu hadysany, ilkinji nobatda, şeýle häsiýetli ykdysadyýetlerde senagatlaşma derejesiniň ýokarlanmagy bilen düşündirip bolar.

Dünýäde şu günki gün üç sany esasy tebigy gazy sarp ediji merkeziň bardygy barada aýdylýar. Olar: 1. Ýewropa, 2. Aziýa – Ýuwaş umman sebiti, 3. Demirgazyk Amerika.

Häzirki wagtda ýyllyk möçberi 304 milliard kub metr tebigy gazy sarp edililik ukybyna eýe bolan Ýewropa, esasan, üç energiýa çeşmesinden peýdalanýar. Ol importuň 83 milliard kub metrini Norwegiýadan, 35 milliard kub metrini Alžirden we 2015-nji ýyla çenli 120 milliard kub metrini Russiýa Federasiýasyndan (2014-nji ýyldan başlap bu görkeziji azalýar) satyn alýar. Şunuň bilen birlikde, import edilýän tebigy gazyň möçberi boýunça Germaniýanyň dünýäde 2-nji orny, Italiýanyň 4-nji we Ispaniýanyň 9-njy orny eýeländiklerini hem bellemek zerurdyr.

Tebigy gazy harç ediş möçberi boýunça dünýäniň ikinji merkezi hasaplanýan Aziýa – Ýuwaş umman sebitiniň ýurtlary hem ýylda 126 milliard kub metr gazy import edýärler. Bu sarp edişiň ähli möçberi diýen ýaly Indoneziýa, Malaýziýa we Awstraliýa döwletleriniň öndürýän tebigy gazy bilen üpjün edilýär. Emma ykdysadyýeti çalt ösýän Hytaý we Hindistan tebigy gazy almagyň beýleki has oňaly ugurlarynyň üpjün edilmegi ugrunda yzygiderli iş alyp barýarlar. Bu babatda iri döwletleriň ikisi hem Türkmenistan bilen ýakyn hyzmatdaşlyga we uly tebigy gaz taslamalaryny amala aşyrmaga ymtylýarlar. Muňa mysal hökmünde 2009-njy ýylyň dekabrynda işe girizilen Türkmenistan – Hytaý gazgeçirijisiniň gurluşygyny we 2015-nji ýylyň 13-nji dekabrynda Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilip başlanandygyny görkezmek bolar. Bu babatda Türkmenistanyň Prezidentiniň geçirýän ençeme resmi duşuşyklarynda bellenip geçilýär.

Hususanda, soňky döwürde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Si Szinpin bilen bolan duşuşyklarynda Türkmenistan – Hytaý gazgeçirijisiniň ikitaraplaýyn we sebit bähbitlerinden başga-da, has giň – bütindünýä derejesinde ähmiýetli boljakdygy barada nygtaldy. Şonuň ýaly-

-da Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Hindistanyň we Malaýziýanyň ýolbaşçylary bilen Aşgabatda bolan duşuşyklarynda hem hindi tarapyň türkmen tebigy gazyny satyn almaga uly isleg bildirýändigini we bu ugurda hyzmatdaşlygy ösdürmegiň ýollary barada pikir orta atyldy.

Tebigy gazy sarp ediji iri merkezleriň üçünjisi hasap edilýän Demirgazyk Amerika ýylda 116 milliard kub metr gazy harç edýär we onuň 100 milliard kub metri içki çeşmeleriň, ýagny Kanadanyň hasabyna doldurylýar.

Şunuň bilen bilelikde, dünýäde tebigy gaza bolan zerurlygyň we onuň importa bagly bolmagynyň barha artýandygyna syýasy-analitik merkezleriň geçirýän ylmy-barlaglary we döwürleýin synlary şaýatlyk edýär. Mysal üçin, Ýewropa Komissiyasynyň Energiýa statistikasy boýunça hasabatynda Ýewropa Bileleşiginiň döwletleriniň ýaryndan köpüsi (52,4%-i) energiýa serişdeleriniň importyna garaşly bolup galýandygy görkezilýär. Şol sanda, Kipriň we Maltanyň 100%; Lýuksemburguň 98%; Portugaliýanyň we Irlandiýanyň 88-89%; Italiýanyň 84,4%; Ispaniýanyň 81,2%; Belgiýanyň 79,6%; Germaniýa, Wengriýa, Slowakiýa, Gresiýa we Awstriýa ýaly döwletleriň bolsa (61,6–72%); Bolgariýanyň, Fransiýanyň we Sloweniýanyň (51,6–52,2%) derejede daşardan alynýan energiýa serişdelerine, şol sanda tebigy gaza garaşlydygy görkezilýär.

Ýokarda getirilýän mysallardan ugur alynsa, tebigy gazyň halkara energetika syýasatynda tutýan möhüm ornuna ýene bir gezek göz ýetirmek mümkin. Şeýle şertlerde Türkmenistanyň dünýäniň iri tebigy gaz öndürýän döwlet hökmünde halkara energetika syýasatyndaky ähmiýeti barha ýokary galýar. Şunuň bilen baglylykda, Ýewropa Bileleşigi tebigy gazyň import çeşmelerini diwersifikasiýalaşdyrmak syýasatyny giň gerim bilen amala aşyrýar we bu babatda Türkmenistan bilen ýakyn hyzmatdaşlygy ösdürmäge ymtylýar. Şu nukdaýnazardan, Türkmenistan halkara energetika syýasatynyň çäklerinde tebigy gazyň bar bolan gorlarynyň möçberiniň we onuň çykarylýşynyň, sarp edilişiniň özara deňagramly sazlaşygyny üpjün etmek meselesine uly üns berýär.

Türkmenistanyň ýerasty baýlyklarynyň ummasyzdygyny Hazaryň entek işlenip taýýarlanylmandyk uglewodorod ýataklary,

Amyderýanyň sag kenaryndaky uly geljegi bolan energiýa serişdelerine baý meýdanlar aýdyňlygy bilen subut edýär. Günorta Ýolöten – Osman ýataklarynyň özleşdirilip başlanmagy hem ýakyn geljekde Türkmenistanda tebigy gazyň çykarylyşyny artdyrmaga we ony dürli ugurlar boýunça eksport etmäge mümkinçiligiň ep-esli artjakdygyny subut edýär.

Türkmenistan özüniň baý energiýa serişdelerini durnukly ösüşiň, parahatçylygyň, abadançylygyň we energetika howpsuzlygynyň hatyrasyna ulanmak bilen bilelikde olary dünýä bazaryna ygtybarly ýetirmek ugrunda hyzmatdaşlygyň halkara gerimini barha giňeldýär. Uly möçberli transmilli gazgeçirijileri şeýle hyzmatdaşlygyň aýdyň mysallary bolup durýar. Ilkinji nobatda, Türkmenistan – Hytaý, Hazarýaka, Türkmenistan – Eýran, Türkmenistan – Russiýa ugurlary boýunça hereket edýän gazgeçirijileri we gurluşygyna girişilen Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan taslamalasy XXI asyryň energetika syýasatynda uly ähmiýete eýe bolarlar.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Türkmen Lideriniň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji mejlisinde energetika howpsuzlygy barada öňe süren teklibiniň ähmiýeti nämede?
2. Birleşen Milletler Guramasynyň «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýasynyň ähmiýeti nämeden ybarat?
3. Şol Rezolýusiýa boýunça Aşgabatda 2009-njy ýylyň aprel aýynda geçirilen halkara maslahat barada gürrüň beriň.
4. Türkmen Lideriniň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji mejlisinde energiýa serişdelerini üstaşyr geçirmek üçin halkara-hukuk resminamalaryny işläp düzmek üçin eksport toparyny döretmek baradaky teklibi barada gürrüň beriň.
5. BMG-niň Energetika Geňeşini döretmek barada teklip haçan, niredede we kim tarapyndan öňe sürüldi?
6. Türkmenistanyň dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek bilen baglanyşykly öňe süren başlangyçlary barada gürrüň beriň.
7. 2017-nji ýylda Türkmenistanyň Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasynyň başlyklygyna saýlanmagy we energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly meseleleri barada gürrüň beriň.

II BAP

ENERGETIKA HOWPSUZLYGYNÝ ÜPJÜN ETMEGIŇ SERIŞDELERI

§ 3. Ählumumy derejede energetika howpsuzlygy konsepsiýasyny işläp düzmegiň umumy ýörelgeleri

Halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek, energiýa howpsuzlygynyň hukuk meseleleri.

Nebiti tekliþ etmegi dolandyrmak – Nebiti eksport edýän ýurtlaryň guramasy /NEÝG/:

Nebiti tekliþ etmegi dolandyrmagyň taryhy – «Standart Oýl» trest, Tehasýň demirýol komissiýasy, «Ýedi uýalar». Tekliþ etmegi dolandyrmagy ulanýan ulgamlaryň kemçilikleri. NEÝG-niň (Nebiti eksport edýän ýurtlaryň guramasyň) kwotalar ulgamy.

Nebite bolan islegleri dolandyrmak – Halkara energetika agentligi /HEA/.

Halkara energiýa maksatnamasy baradaky ylalaşyk. Nebitiň strategiki ätiýaçlygy. Tehnologik hyzmatdaşlyk. HEA maglumat ulgamy.

Energetika Hartiýasy. Energetika Hartiýasynyň Şertnamasy. Bu Şertnamanyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmektäki mümkinçilikleri we çäkliligi. Türkmen döwletiniň öňe süren başlangyçlarynyň bu meseläni çözmekdäki ähmiýeti.

Halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi biziň döwrümizde halkara bileleşigi üçin esasy mesele bolup durýar. Bu mesele toplumlaýyn häsiýete eýedir. Halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmegi kadalaşdyrmagyň toplumlaýyn häsiýete eýeliginden ugur alsak, energetika howpsuzlygyny üpjün etmek çygrynda aşakdaky halkara-hukuk ýörelgelerini görkezmek bolar.

1. Umumy ýörelgeler:

- ýurtlaryň öz tebigy serişdelerine we ykdysady işine özygtyýarlylyk ýörelgesi;
- halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde ýurtlaryň hyzmatdaşlyk ýörelgesi.

2. Ýöriteleşdirilen ýörelgeler:

- energiýanyň netijeliligini we tygşylylygyny ýokarlandyrmak ýörelgesi;
- energiýa serişdelerini rejeli ulanmak ýörelgesi;
- daşky gurşawyň hapalanmagynyň önüni almak ýörelgesi;
- açyk, durnukly we netijeli energiýa bazarlary ýörelgesi;
- beýleki ýurtlaryň ýangyç-energiýa toplumyna zeled ýetirmezlik ýörelgesi.

Energetika pudagynyň dünýä ykdysadyýetiniň wajyp pudaklarynyň biridigi we onuň beýleki pudaklara düýpli täsir edýändigini sebäpli, köp sanly halkara ykdysady guramalaryň işi göni ýa-da gytaklaýyn halkara energiýa howpsuzlygyna degişlilikde hukuk kadalaryna täsir edýär.

Halkara energetika howpsuzlygynda we energiýa hukukda Birleşen Milletler Guramasy esasy halkara gurama bolup durýar. Halkara energetika gatnaşyklaryň hukuk esaslaryny emele getirmekde onuň tutýan ornuny we ähmiýetini aýratyn bellemeli. Energetika gatnaşyklary ulgamynda täze ykdysady düzgüni döretmek maksady bilen, BMG-niň Baş Assambleýasy «Tebigy serişdelere bolan hemişelik özygtyýarlylyk» atly 1803-nji Rezolýusiýany, «Täze halkara ykdysady tertibi kesgitlemek boýunça Beýanname» atly 3201-nji Rezolýusiýany we «Döwletleriň ykdysady hukuk we borç Hartiýasy» atly 3281-nji Rezolýusiýany kabul etdi. 2013-nji ýylyň 17-nji maýynda BMG-niň Baş Assambleýasy Türkmenistanyň başlangyjy bilen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» hakynda Rezolýusiýany kabul etdi. 2015-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji mejlisinde kabul edilen 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin ösüş baradaky Gün tertibinde kesgitlenen maksatlarda we wezipelerde hem gymmat bolmadyk we ygtybarly häzirkiki zaman energiýa serişdeleriniň hemmelere elýeterli bolmagyny üpjün etmek wajyp wezipe hökmünde kesgitlenen. Kabul edilen Rezolýusiýalara halkara hukuk nukdaýnazaryndan dürli düşündiriş berilmegine garamazdan, hut Baş Assambleýanyň halkara ykdysady gatnaşyklara bolan aýratyn ünsi geljekde esasy meseleleriň biri bolup durýan tebigy ener-

giýa serişdeleri ulanmak bilen bagly halkara hukugy, aýratyn hem halkara energiýa hukugyny ösdürmegiň ugruny kesgitledi. BMG-niň ulgamyndaky guramalar halkara söwda we maýa goýumlar, daşky gurşawy goramak we beýleki işleriň üsti bilen halkara energiýa hukugyna öz täsirini ýetirýär.

Energetika gatnaşyklarynyň ählumumylaşmagy bu ugurda birnäçe halkara guramalaryň döremegine getirdi. Olar, bir tarapdan, energetika gatnaşyklara girýän ýurtlaryň halkara energetika gatnaşyklary alyp barmaklarynyň düzgünlerini kesgitlemäge, jedelli meseleleri çözmegiň umumy tertibini taýýarlamaga hyzmat edýärler. Ikinji tarapdan, olaryň bu gün halkara energetika gatnaşyklarda ornuny ýokarlandyrmaga esas döredýän hukuk hereketini ýerine ýetirmekde işewürlige eýe bolandyklaryny bellemeli. Halkara guramalar halkara-hukuk döredijilik işini işjeňleşdirmek maksady bilen, tejribeli hökümet işgärlerini, bilermenleri, bu ugurda işleýän dürli toparlaryň wekillerini halkara ylalaşyklaryň taslamalaryny, düzgünlerini taýýarlamaklyga çekýärler. Bu bolsa halkara guramalaryň işiniň netijeliligini, kabul edilen çözgütleriň ýerine ýetirilmegine esas döredýär. Şeýlelikde, halkara ykdysady gatnaşyklaryň köp meselelerini sazlaşdyrmak mümkinçiligi döreýär. Energetika ugurdaky halkara guramalaryň energetika howpsuzlygyny üpjün etmeklikdäki orny hem wajypdyr.

Bu ýerde ählumumy derejede halkara energetika howpsuzlygynyň ýagdaýyna täsir edýän we şol bir wagtda hem energetika howpsuzlygyny üpjün etmeklige we onuň meselelerine düşünmekde garşydaş çemeleşýän esasy üç güýji tapawutlandyryp bolar. Olar – Halkara energetika agentligine /HEA/ birleşen senagat taýdan ösen döwletler, Nebiti eksportirleýän ýurtlaryň guramasynyň /NEÝG/ agzalary, transmilli energiýa korporasiýalar /TEK/. Dürli bähbitlerine garamazdan, olar nebit we gaz bazarynda durnuklylygy üpjün etmegiň, şonuň ýaly-da nebiti we gazy ulanyjylara ýetirmek we nyrhyň durnuksyzlygyna ýol bermezligiň tarapdarlary bolup çykyş edýärler. Emma nebiti we gazy eksport edýän döwletler hem, import edýän döwletler hem energetika howpsuzlygyny birtaraplaýyn ýa-da bir topar döwletler bolup gazanmaga çalyşýarlar, netijede, ählumumy özara baglanyşyk ýagdaýyna eýermeýärler.

Belli bolşy ýaly, teklipläniň bilen islegiň arasynda deňagramlylyk bolmadyk halatynda, ýagdaýy durnuklylaşdyrmaga iki usul bilen täsir

edip bolýar. Olaryň birinjisi, bazara nyrhy kesgitlemeklige doly erkinlik bermek bilen bagly. Bu usulyň kemçiligi maýa goýumy köp talap edýän nebitgaz pudagynda inwestisiýa maksatnamalaryny amal etmeklige päsgelçilik döredýän nyrlaryň durnuksyzlygy bolýar.

Ikinjisi, teklibe ýa-da islege emeli çäklendirmäni goýmak bilen bagly. Teklibiň ýeterlikli bolmadyk ýagdaýynda hökümetler islegi kadalaşdyrýarlar ýa-da onuň üstünden gözegçiligi güýçlendirýärler. Eger isleg ýeterlik bolmasa, hökümetler kwotalary girizmek bilen teklibi kadalaşdyrmaga çalşarlar. Şu hili hereketler «islegi dolandyrmak» we «teklibi dolandyrmak» diýen aralyk düşüňjeler bilen kesgitlenýär. Öňüm öndürijiler şu hili teklibi amaly dolandyryş ulgamyna, haçan-da uzak möhletliň dowamynda peýda gazanyp biljeklerine ynadan pursatlarynda ýa-da olaryň maliýe ýagdaýlary örän kyn bolup, başga çykalga tapmadyk ýagdaýlarynda peýdalanýarlar.

«Standart Oýl» trestinden, Tehasyň demirýol komissiýasyndan başlap, «Ýedi uýa», NEÝG we nebit öndüriji uly ýurtlaryň NEÝG bilen hyzmatdaşlygyna çenli teklibi dolandyrmak meýilleri nebit senagatynyň taryhynda ýeterlikdir. Şol bir wagtda hem bu taryh isleg bilen teklibiň uzak möhletleýin deňagramlylygyny üpjün etmeýän nebitiň nyrhynyň derejesiniň uzak döwrüň dowamynda çäklendirilen ýagdaýynda saklanmagy sebäpli, nebiti teklipe etmek ulgamlaryň çökgünlige düşen iki sany öwrenerlikli mysalyna şaýat bolýar. Olaryň birinjisi «Ýedi uýa» karteliniň hereket edýän ilkinji ýigrimi ýylynyň dowamynda nebitiň nyrhyny barrele 2 dollardan ýokarda bolmadyk derejede saklamagydyr. Isleg dyngysyz ýokary galýar, teklipe oňa ýetişmeýär. Netijede, 1973-nji ýylyň energiýa çökgünligi ýüze çykdy. Ikinji mysal dünýäniň köp ýerinde nebiti üpjün edýän çeşmeleriň döräp nyrhyň peselen döwründe 1982–1985-nji ýyllaryň dowamynda NEÝG tarapyndan nebitiň nyrhynyň bir barreliniň 28 dollar derejesinde saklanmagydyr. Şeýle ýagdaý 1985–1986-njy ýyllaryň nyrh düşnüksizligine getirdi.

Şunuň bilen baglanyşyklylykda bazaryň nyrhy erkin döredijiligiň we teklibi dolandyrmagyň oňaly taraplaryny sazlaşdyrýan kesgitli teklibi işläp düzmek baradaky pikiri ýüze çykarýar. 2000-nji ýylyň martynda nebitiň nyrhynyň çäkleri girizilip, nebitiň nyrhynyň düzülme mehanizmi kabul edilýär. Oňa laýyklykda, eger 20

günüň dowamynda nebitiň ýedi sortunyň ortaça nyrhy 22 – 28 doll/barreliň çäginde çyksa, nebitiň hödürlenmegi ýokarlanmaly ýa-da kemeldilmelidir. Nebitiň nyrhy şol koridoryň çäginde çykan ýagdaýynda, awtomatik (konferensiýany çagyrmazdan) NEÝG-niň hödürleýän nebitini güne 500 müň barrel ýa köpeltmeli, ýa-da kemeltmeli. Şu maksat bilen NEÝG-niň ekspertleriniň her 20 günden nebit bazarynyň monitoringiniň görkezijilerini seljermek we ýagdaýa görä karar kabul etmek üçin duşuşygy gurnalmaly.

Şonda wagtyň geçmegi bilen çäkler üýtgedilip bilner. 20 günüň dowamynda nebitiň nyrhy çäginde ýokary derejesinden çykýanlygyna garamazdan, tejribede bu ulgam işjeňleşdirilmedi.

Ulanýjylar öz gezeginde islegi dolandyrmagy köp ulanýarlar. Halkara energetika agentliginiň (HEA) çäklerinde çökgünlilik ýagdaýynda nebiti ulanmagy çäklendirmegiň dürli ýollary işlenip düzülen. Şeýle hem energiýany we nebiti tygşytly ulanmagyň tehnologiýalary hem işlenip düzülýär. Nebite baglylygy peseltmek maksady bilen, energiýa deňnamlylygyny diwersifikasiýalaşdyrmaga aýratyn üns berilýär. HEA-nyň alyp barýan işleri üstünlikli diýere esas bar. Oňa agza ýurtlar nebit önümlerine ýokary salgytlaryň esasynda ykdysadyýetiň energiýa netijeliligini ýokarlandyrmakda üstünlikler gazandy. Strategik ätiýaçlyklar bolsa nebit üpjünçiliginiň arasynyň üzülmelerinden goraýar. Şolaryň netijesinde HEA agza ýurtlarda nebitiň paýy ýurduň importunyň nyrhynyň 4%-inden ýokary geçmeýär, geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň başynda bu görkeziji 13% -e ýetýärdi.

1. Taryhyň mysallary

Geçen asyryň başynda maşyn önümçiliginiň ösmegi we merkezleşmegi, kuwwatly senagat maýa goýumynyň täsir edýän gurşawynyň giňemegi, ýurtlaryň arasyndaky halkara gatnaşyklaryň ýitileşmegi, şonuň ýaly-da ýaraglanmaga bolan meýilleriň güýjemegi netijesinde ýangyç serişdelerine, ilki bilen hem, nebite bolan zerurlygy artdyrdy. Hut şol döwürden başlap nebit senagaty döwletleriň ykdysady we harby kuwwatyny kesgitläp başlady.

1919-njy ýylda Fransiýanyň daşary işler ministri Anri Beranže öz premýer-ministri Žorž Klimanso: «*Nebiti ele almak – häkimiýeti*

ele almak. Nebitiň üstünden agalyga eýe bolan ýurda benziniň kömegi bilen deňizleriň, asmanyň üstünden agalyk üpjün edilýär, benziniň we gazoliniň kömegi bilen yklymlaryň üstünden agalyk edilýär. Ahyrynda bolsa gyzyldan has gymmatly, özüne çekiji, has täsirli bolan bu önümiň öz eýesine berýän maliýe kuwwatlylygynyň esasynda ähli dünýä agalygy berýär» diýip ýazypdyr.

Birinji jahan urşy tamamlanandan soňra başlanan ykdysady ösüş nebite bolan islegi täzedan artdyrdy. Awtomobil we awiasiýa senagatynyň ösmegi bilen, benzine bolan isleg güýçli ösüp başlady. 1926-njy ýylda dünýäde 24,4 million ýeňil maşyn bolup, onuň 19,9 milliony ABŞ-nyň paýyna düşýärdi.

1928-nji ýylda sekiz transmilli kompaniýalary («Ýedi uýa» – BP, Chevron, Exxon, Gulf, Mobil, Shell, Teraso, şonuň ýaly-da Fransiýanyň CFP kompaniýasy) öz içine alýan Halkara nebit karteli (HNK) döreýär. Bu kartel dünýäniň öňdäki nebit sebitlerinde gözleg-barlag we nebiti gazyp almak işlerinde monopoliýa eýe bolýar. ABŞ, Beýik Britaniýa we Fransiýa beýleki ýurtlaryň nebit kompaniýalaryna rugsat berilmeyän ýerleri kesgitleýän, «Gyzyl çäk» diýlip atlandyrylan ylalaşygy baglaýarlar. Nebitiň nyrhyny hem şu kompaniýalar kesgitleýärler. Sebäbi garaşsyz öndürijileriň erkin bazarynyň paýyna diňe 5 – 10% degişli bolýar. Şol tapgyrda iri kompaniýalar salgyt çykdajylaryny azaltmak maksady bilen, transfert nyrhy döretmek usulyny işjeň ulanýarlar. Ondan başga-da, bu kompaniýalaryň hereket edýän ýurtlarynda salgyt çykdajylaryny kesgitlemek üçin sorag-jogap nyrlar belenilýär.

1947-nji ýylda çenli nebitiň cif (CIF-cost, insurance, freight) nyrhy dünýäniň islenen ýerinde Meksikanyň aýlawyndaky fob (FOB-free on board) nyrhy goşmak bilen tankeriň kärendesiniň, nebiti guýmak-dökmek, ätiýaçlyk, gümrük arassalamagyň we beýleki çykdajylardan durýan nebitiň alyja eltilmeginiň nyrhdyr. Bu ýerde nebitiň nirede gazylyp alynýanlygy hasaba alynmaýardy.

1947-nji ýyldan soň nyrhy hasaplamak ulgamy üýtgeýär. Bu ýagdaý Pars aýlagy ýurtlarynyň dünýäniň nebiti satmakdaky ornunyň artmagy we Ikinji jahan urşundan soňra Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýetini dikeltmek («Marşalyň meýilnamasy») bilen bagly boldy. Täze düzgüne görä, nebitiň nyrhy iki ýerden: Meksika ýa-da

Pars aýlaglaryndan getirilýänligine görä hasaplanylýar. Şonda fob boýunça nyrh öňküsi ýaly Meksika aýlagyna görä ölçelýär. Bu ýerde nebiti getirmegiň ozalky nyrry üýtgeýär. Täze ulgam nyrrhlaryň ikisiniň hem gabat gelýän ýerleriniň ýüze çykmagyna getirdi. Ilkibaşda şonuň ýaly ýer Ortaýer deňzinde ýerleşýärdi. Soňra fob boýunça Pars aýlagynda nyrrhyň peselmegi bilen ABŞ-nyň Gündogar kenaryna, 1949-njy ýyldan bolsa nebitiň nyrrhyny hasaplamak üçin ýeke-täk Nýu-Ýork saýlanyldy.

Onýyllyklaryň dowamynda nebit karteliniň syýasaty dünýä bazarynda nyrrhyň peselmegi bilen bagly boldy. Birbada geň görünýän bu strategiýa girdejiniň normasyny peseldýär, ýöne satmak üçin bazary örän giňeldýär we girdejiniň möçberiniň artmagyna getirýär. 1948-nji ýylda 2,27 dollar bolan barrel nebitiň nyrry 1960-njy ýylda 1,8 dollara çenli peselýär. Energiýanyň ilkinji çeşmelerini öndürmekde nebitiň paýy 1950-nji ýylda 31% bolanlygyndan, 1974-nji ýylda 52%-e çenli artýar.

Nebit öndürýän senagat isleg nukdaýnazardan öz ösüşi üçin aýratyn oňaýly şertlere eýe boldy. Eger 1900-nji ýylda 20 *mln* tonna nebit satyn alnan bolsa, 1960-njy ýylda 1 *mlrd* tonna nebit satyn alyndy, 1969-njy ýylda bu netije iki esse artdyrylýar, 1977-nji ýylda üç esse bolýar. Şoňa garamazdan, nebit karteliniň syýasaty sebäpli, nebitiň nyrrhyna bu üýtgemeler täsir etmedi.

Ýokarda görkezilen ösüş, esasan, ösüp gelýän ýurtlaryň hasabyna gazanyldy. Bu ýagdaý günbatar döwletleriň öz-özünü üpjün etmeginiň peselmegine getirdi. 1959–1970-nji ýyllarda olaryň dünýä boýunça nebiti gazyp almakdaky paýy 53%-den 25%-e çenli peseldi. Şol sanda ABŞ-nyň paýy 51%-den 21%-e çenli kemeldi. Günbatar Ýewropa ýurtlary, Ýaponiýa we ABŞ bolsa 50% daşardan getirilýän nebit bilen üpjün edilmegine bagly bolýarlar.

Geçen asyryň 60-njy ýyllarynyň dowamynda ýangyjyň nyrrhy kän üýtgemedi. Ilkibaşda şol asyryň 20–30-njy ýyllarynda monopoliýalar nebit alýan ýurtlaryň hökümetlerine gazylyp alnan nebitiň her bir tonnasynda bary-ýogy 4 şilling (iňlis funt st, 1/5), 1948-nji ýylda 25 sent bir barrele ýa-da 1 tonna Arabystanyň ýeňil nebiti 1,9 dollara deň boldy. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynyň başynda 1 barrel nebitiň resmi satuw nyrry 1,9 dollar bolanda 80 sent tölediler. «ARAMKO» kom-

paniýasyna bu nebitiň 1 barreli 90 sente düşýärdi. 1961-nji ýylda Günübatar Ýewropa bazarynda orta nyrh 1 barrele 13,6 dollar ýa-da 1 tonna 100,3 dollar, 1970-nji ýylda 1 barrele 14,5 dollar ýa-da 1 tonna 107 dollar boldy. Şonuň 5,6 – 5,9% Saud Arabystanynyň, «ARANKO»-nyň aksionerlerine 36,7–42%, import edýän ýurtlaryň hökümetlerine 52,4–57,4% degişlidi. 1971-nji ýylda ABŞ-nyň nebit monopoliýalary Ýakyn Gündogaryň nebit senagatyna goýan maýasyndan 125% arassa girdeji alýarlar. Şol bir wagtda 1972-nji ýylda ABŞ-da bu görkeziji 8,7%-e deň boldy.

2. Nebiti eksport edýän ýurtlaryň guramasy (NEÝG). Taryhy seljerme

NEÝG 1960-njy ýylyň 10–14-nji sentýabrynda Bagdatda geçen Halkara konferensiýada döredildi. Bu gurama ilki baş sany ýurt: Eýran, Yrak, Kuweýt, Saud Arabystany we Wenesuela girdi. 1960–1975-nji ýyllarda ýene 8 ýurt: Katar, Indoneziýa, Liwiýa, Birleşen Arap Emirlikleri, Alžir, Nigeriýa, Ekwador we Gabon kabul edildi. 1992-nji ýylda Ekwador NEÝG-niň düzüminden çykýar, 1995-nji ýylyň ýanwarynda Gabon guramadan çykarylýar.

NEÝG-niň wezipesi iri nebit kompaniýalarynyň bazara bolan täsirini çäklendirmek maksady bilen, nebit öndüriji ýurtlaryň bilelikdäki çemeleşmelerini döretmekden ybarat. Ýöne 1960-njy ýyldan 1973-nji ýyla çenli NEÝG nebit bazarynda güýçleriň goýluşyny üýtgedip bilmedi. Ýagdaý geçen asyryň 70-nji ýyllarynyň birinji ýarymynda günbatar ýurtlarda hümmetsizlenmäniň täsiriniň güýjemegi we çig mal serişdeleriniň ýetmezçiligi bilen üýtgedi. Has hem nebitiň ýetmeýänligi ýiti duýuldy. 1950-nji ýylda nebiti özüne ýeterlikli bolan ABŞ indi, köp mukdardaky nebiti import etmeli bolýardy. Öz gezeğinde NEÝG nebit bazaryndaky girdejinini bölmek ýörelgesinde öz garaýşyny berk gorap başlady.

NEÝG-niň dünýäde nebiti eksport etmekdäki ornunyň çalt berkemegi arap ýurtlarynyň nebit kompaniýalary bilen sorag-jogap nyrh we girdejileri bölmek barada hereket edýän konsepsion ylalaşyklara täzeden garamaklyga esas dörettdi. Ondan hem başga amerikan dollarynyň bellenen kursunyň ýatyrylmagy we ondan soň amerikan walýutasynyň gowşamagy oňa esas boldy. 1971-nji ýylda NEÝG

HNK aktiwlerini millileşdirmäge girişdi we ony 1973-nji ýylyň aýagyna doly diýen ýaly tamamlady. Serişdelere we gazyp alma-ga gözegçiligiň NEÝG ýurtlaryna geçmegi bilen, nebitiň nyrhyny kesgitlemek mümkinçiligi döredi. HNK bazaryň ýagdaýyna tek-lip bermek tarapdan täsir etmek mümkinçiliklerini ýitirdiler, ýöne daşamagyň, gaýtadan işlemegiň we ýerlemegiň üstünden gözegçiligi saklap galdylar.

Guramanyň esasy maksatlary – syýasaty ugrukdyrmak we bir kada getirmekden; umumy bähbidi goramagyň in oňaly usullaryny kesgitlemekden; dünýä bazarynda nyrhly durnuklylaşdyrmagyň ýollaryny we serişdelerini gözlemekden; ulanýan ýurtlary netijeli we yzygiderli üpjün etmekden we nebit senagatyna investisiýalardan ýe-terlikli girdejileri gazanmakdan ybarat.

Dünýäniň nebit bazaryny sazlamagyň mehanizmini seljer-mek işiniň, düzgüne görä, her ýylda iki gezek nebit çykarýan agza ýurtlaryň jemi limitini kesgitlemek esasynda amal edilýändigini bel-lenilmelidir. Şonuň ýaly-da, dünýä bazarynyň ýagdaýyna görä li-mite üýtgetmeler girizilýär. Umumy limiti agza ýurtlara bölmek we kwotanyň saklanylyşyna gözegçilik etmek işleri durmuşa geçirilýär.

NEÝG-e girýän ýurtlaryň dünýä bazaryndaky orny ýokary. Bu ýurtlaryň barlanan gorlary 2002-nji ýylyň başyndaky maglumatla-ra görä, dünýä gorunyň 79%-ine (109 mlrd t.) deň. 2001-nji ýylda nebitiň çykarylyşy 1480 million tonna deň boldy. Bu bolsa dünýä-de alynýan nebitiň 41%-ine barabar boldy. NEÝG-niň ýurtlary şol döwürde dünýäniň nebiti gaýtadan işleme kuwwatlyklarynyň 11%-ine gözegçilik edýärdiler we dünýäniň tanker flotynyň 6%-ine eýedi-ler. Bu ýurtlaryň paýyna dünýäniň ygtybarly barlanan gaz gorlarynyň hem uly bölegi degişlidi. Olar gazyň dünýä boýunça 12%-ini çy-karýardylar. Şol bir wagtda hem diňe 8%-ini ulanýardylar.

Nebite bolan islegiň artmagy we Ýakyn Gündogaryň nebitli se-bit hökmünde ornunyň ýokarlanmagy nebiti eksport edýän (NEÝG) ýurtlaryň hökümetlerine halkara nebit kompaniýalaryndan nyrhy kes-gitleýji wezipeleri özlerine geçirmek başardy. Geçen asyryň 50–60-njy ýyllarynda nebitiň nyrhy, ilki bilen, nebit önümleriniň nyrhy bilen kesgitlenilýärdi. Nebitiň gytlygyndan peýdalanyň, NEÝG-e girýän ýurtlar, sözüň doly manysynda, nebit öwrülişigini amal etdiler. Nebit

önümleriniň nyrhy ilkinji önümiň nyrhy bilen kesgitlenip başlandy. 1980-nji ýylda nebitiň nyrhy 1970-nji ýyl bilen deňeşdirilende, azyndan 10 esse ýokarlanyppy.

Ýöne NEÝG tarapyndan başlanan nebit rewolýusiýasy onuň özüniň ýeňilmegine esaslary döretdi. Nebitiň nyrhynyň ýokarlanmagy ykdysady ösüşiň depginini peseltdi, energiýany tygşytlamak bilen bagly çäreler giňden ýaýradylýp, nebit başga energiýa çig mallary bilen çalşylyp başlandy. Ondan başga-da, ozal NEÝG bilen bäsleşip bilmeyän nebitiň deňeşdirilen nyrhy ýokary bolan ýurtlar indi oňa deň derjedäki bäsdeşe öwrüldiler. NEÝG ýurtlardan daşary nebitiň çykarylmagynyň artmagy dünýäde nebiti çykarmakda NEÝG-niň paýynyň 1974-nji ýylda 55% bolanlygyndan 1982-nji ýylda 38%-e çenli peseldi.

Ýa nyrhy peseldip, öňki bazary yzyna gaýtaryp almaly, ýa-da girdejileri peýdaly nyrhlar bilen saklamak zerurlygyny döretmeli boldy. Soňky garaýyş nebiti çykarmagy peseltmek barada ylalaşyk esasynda ýetmezçiligi döretmegi göz önünde tutýardy. 1982-nji ýylyň martynda NEÝG ýurtlary şu hili karara geldiler. Olar özüleri üçin her günde 18 million barreli çykarmaga ygtyýar berýän limitini kesgitlediler we öz nebit çykaryşynyň möçberini üýtgetmek bilen, ulgamy sazlamak wezipesini ýerine ýetirýän Saud Arabystanyndan her bir daşary ýurt üçin kwotany kesgitlediler. Kwotalar wagtlaýyn çäre bolar diýen pikire eýerdiler. Ýöne bu düzgün soňra hem netijeli boldy. Taryhda ilkinji gezek kompaniýalar däl-de, dünýäniň nyrhyna täsir edip bilýän kartelli döwletler döredi.

3. Halkara energetika agentligi.

Taryhy seljerme

Halkara energetika agentligi (HEA) Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasynyň (YH we ÖG) düzüminde bellibir özbaşdaklyga eýe bolan guramadyr. Ol 1974-nji ýylda ABŞ-nyň şol wagtky döwlet sekretary G. Kissenžeriň başlangyjy bilen döredildi. HEA-nyň agzalary: ABŞ, Awstraliýa, Belgiýa, Beýik Britaniýa, Wengriýa, Germaniýa, Gresiýa, Daniýa, Irlandiýa, Ispaniýa, Italiýa, Kanada, Günorta Koreýa, Lüksemburg, Nidelandlar, Täze Zelandiýa, Norwegiýa, Polşa, Portugaliýa, Türkiýe, Finlýandiýa, Fransiýa, Şweýsariýa, Şwesiýa,

Çehiýa, Ýaponiýa, şonuň ýaly-da, Ýewropa bileleşigine girýän ähli ýurtlardan ybarat. Senagat taýdan ösen ýurtlarda energetika howpsuzlygy meselesi 1973–1974-nji ýyllaryň energiýa çökgünligine çenli ileri tutulýan ugur däldi. Arzan nebitiň importunyň ösmegi, geçen asyryň 70-nji ýyllarynda has hem aýdyň ykdysady artykmaçlyga getirdi. Dünýäniň nebit bazarlarynda iri nebit kompaniýalary agalyk edýärdi. Ondan daşary hem nebit üpjünçiliginiň ýetmezçiligi dörende uly erkin kuwwatlyklara eýe bolan ABŞ bazara goşmaça nebit çykaryp bilýärdi. Bu bolsa Ýewropanyň we Uzak Gündogaryň industrial ýurtlaryna we ABŞ-nyň özüne ygtybarly nebit howpsuzlygyny üpjün edýärdi.

Geçen asyryň 60-njy ýyllarynyň ahyrynda 70-nji ýyllaryň başynda nebitiň üpjün edilişiniň durnuklylygy bozulyp başlady. Energiýa deňagramlylygynda nebitiň paýy ýokarlandy. Bu bolsa energiýa çökgünliginiň we energiýany üpjün etmegi dolandyrmak bilen baglanyşykly meseleleriň ýüze çykmagyna täze esaslary döretdi. Industrial ýurtlarda ykdysady ösüşiň nebiti ulanmagy artdyrandygy, energiýany tygşytlaýjy degerli çäreleriň bolmandygy, gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleriniň ýetmeýändigini meseläni has hem ýitileşdirdi. Nebitiň nyrhynyň pesligi nebit senagatynyň maýa goýumlary özüne çekijiligini kemeltdi. Netijede, önümçilik kuwwatlyklary azaldy. Şeýlelikde, nebit bazarlary kem-kemden alyjylaryň bazaryndan satyjylaryň bazaryna öwrüldi.

Senagat taýdan ösen ýurtlaryň howatyrlandmalary 1973–1974-nji ýylyň çökgünliginde tassyklandy. 1973-nji ýylyň oktyabr aýynda NEÝG-e girýän ýurtlaryň köpüsi nebitiň çykarylyşyny bir günde 20,8 million barrelden 15,8 million barrele çenli azaltmak barada ylalaşyk gazandylar. NEÝG ýurtlardan daşarda ýerleşýän erkin önümçilik kuwwatlyklarynyň ýok bolmagy, nebitiň çykarylyşynyň kemeldilmegi bilen bilelikde durmuş üçin wajyp industrial ýurtlaryň nebit bilen üpjün edilmegini bozdy we nyrhyň ýokary galmagynyň önüni almaga mümkinçilik bermedi.

Üpjün edilmeginiň ýetmezçiligi bilen bagly meseleler nebit kompaniýalarynyň we industrial ýurtlaryň hökümetleriniň üstüne düşdi. Bu ýerde esasy kemçilik maglumatlaryň ýetmezçiligi we guramaçylygyň pesligi bilen bagly boldy. Milli bähbitleriň çapraz gelmegi hem industrial ýurtlaryň hökümetleriniň bilelikde umumy

çökgünligi ýeňip geçmeklige gerek bolan esaslary döretmäge mümkinçilik bermedi.

Ýokarda görkezilen ýagdaýlar industrial döwletleriň nebitiň importyna berk baglydygyny we olaryň nebit üpjünçiliginiň arasyňyň üzülmeginen howatyrlylygy, gorkusyndan ýa-da onuň amal edilme-gi bilen bagly ykdysady ýitgilerden we syýasy täsirlerden ynjalyksyz bolýandyklaryny görkezýär. Şeýlelikde, industrial ösen döwletler ykdysadyýetde ulanylýan iň bir wajyp haryda gözegçiligiň ýokdugy, şonuň ýaly-da, ykdysady we syýasy ynjalyksyzlygy aradan aýyrmaga taýýar dældikleri bilen bagly meselelere sezewar boldular.

Energiýa taýdan ýagdaýyň çylşyrymlaşmagy, energiýa serişdelerine nyrhyň ýokary galmagy ösen ýurtlaryň ykdysadyýetiniň önünde çylşyrymly meseleleri goýdy. Olaryň arasynda: ylmy-tehniki we senagat kuwwatlyklarynyň energiýa tygşytlylygy we onuň zähmet öndürijiligi bilen baglylygy; ýangyç-energiýa deňagramlylygyň üýtgemegi; energiýa öndürýän we energiýany sarp edýän senagat hem-de olar bilen bagly ykdysady gurşawly düzümleri üýtgedip gurmak; energiýa uly maýa goýumlary goýmagyň we ekologik talaplary ýerine ýetirmegiň zerurlygy; nebiti çykarýan ýurtlar bilen dartgynly we bu ýurtlaryň käbirinde syýasy düzgünleriň durnuksyz ýagdaýynda milli energiýa serişdeler binýadyny berkitmek üçin döwletiň täsirini artdyrmak meseleleri bar.

ABŞ şeýle ýagdaýa ilkinji bolup seslendi. 1973-nji ýylda ABŞ-nyň şol wagtky döwlet sekretary Genri Kissenžer Londonda çykyş edende: «*Günbatar ýurtlar üçin energiýa çökgünligi 1957-nji ýylda Sowet Soýuzy tarapyndan Ýeriň emeli hemrasyňy kosmosa çykarylmagynyň ykdysady deň derejeliligi bolup biler*» diýip belledi. Kissenžeriň pikiriçe «Köptaraplaýyn energiýa öndürijileri nebiti çykarmaga, ulanyjylary höweslendirmek, sarp edijileri şu wagtky üpjün edilýän serişdeleri tygşytly ulanmaga itermek we dikeldilýän energiýa çeşmelerini ösdürmek» babatda dörän çökgünligi ýeňip geçmegiň uzak möhletleýin ykdysady leňňeri bolup çykyş edip biler.

1974-nji ýylyň fewral aýynda Waşingtonda Günbatar ýurtlaryň gatnaşmagynda Energetika babatda konferensiýa çagyryldy. Konferensiýa ABŞ-nyň wekilleri çökgünlik we uzak möhletli nebitiň ýetmezçilik edýän döwründe elýeterli nebit üpjünçiligini täzeden bölmek

barada tekliþ bilen çykyş etdi. Bu tekliþ «Biz öz howpsuzlygymyzy we ykdysadyýetimizi biziň gözegçiligimizde bolmadyk daşarky güýçleriň täsirine goýup bilmeris» diýen garaýyşy şöhlelendirýärdi.

1974-nji ýylda YH we ÖG-ä (Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasy) agza ýurtlaryň köpüsi Halkara energetika agentligini (HEA) döretmek barada karar kabul etdiler. Agentligiň agza ýurtlary nebit üpjünçiliginiň kadaly bolmadyk ýagdaýynda bilelikde çäre görmek barada ylalaşyk gazandylar. Şonuň ýaly-da, olar öz energetika syýasatlaryny sazlamak we energetika maksatnamalary işläp düzmek üçin energiýa barada maglumatlary alyş-çalyş etmek hakynda karara geldiler. Bu kadalar Agentligi döretmegiň esasynda goýlan Halkara energetika maksatnamasy (HEM) barada Ylalaşykda aşakdakylar gazanyldy:

- nebit üpjünçiligindäki näsazlyklar bilen göreşmek ulgamyny berkitmek we kämilleşdirmek;

- Agentlige girmeyän ýurtlar bilen hyzmatdaşlygyň çäklerinde netijeli energetika hyzmatdaşlygynyň esaslaryny işläp düzmek, ony amal etmäge hemaýat bermek, senagat, halkara guramalary bilen hyzmatdaşlyk etmek;

- halkara nebit bazary barada durnukly maglumat ulgamyny döretmek;

- gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerinden peýdalanylmagy ösdürmek we energiýany ulanmagyň netijeliligini ýokarlandyrmak esasynda dünýäniň energiýa görterijilere bolan isleginiň we teklibiniň düzümini kämilleşdirmek;

- ekologiýa we energetika syýasatyny birleşdirmeklige hemaýat etmek wezipelerini kesgitlemek.

HEA-ny esaslandyryjylar halkara häsiýetli bolan energiýa üpjünçiliginiň dowamly arakesmesi bilen bagly ýagdaýlar üçin nebiti fiziki bölmegiň şertnamalaýyn ulgamyny (Çökgünlik ýagdaýynda bölmek ulgamy) dörediler.

HEA-nyň bölmek ulgamy nebitiň üpjün edilişinde düýpli arakesmeler iň azyndan 7% bolan ýagdaýynda işlemek üçin döredildi. Ätiýaçlyk gorlaryny emele getirmek, sarp etmegi çäklendirmek, şonuň ýaly-da, nebitiň akymalaryny täzeden fiziki taýdan bölmek babatynda bu ulgamyň esasy bölekleri bolup çykyş edýärler. Ulgamyň maglumat üpjünçiligi onuň wajyp bölegi bolup çykyş edýär.

90 günlük ätiýaçlyk üpjünçiligiň çökgünlik döwründe ykdysady işewürligi goldamak üçin gerek bolýar. HEA-nyň agzalary aralyk döwri döretmek artykmaçlygyna eýe bolup, nebit üpjünçiliginiň kemelmegine, nebiti bölmek ulgamynyň işewürleşdirilendigine ýa-da işewürleşdirilmänligine garamazdan, öz energiýa baýlyklaryna daýanyp bilýärler. Bölmek ulgamy işewürleşdirilen ýagdaýynda ýurtlar öz ätiýaçlyk gurlaryny bellibir hasaplanan derejä çenli kemeldip bilýärler.

HEA YH we ÖG-e agzä ýurtlaryň nebit ätiýaçlyk gory barada maglumatlary ýygnaýar we çap edýär. Nebitiň ätiýaçlyk gory çig nebiti (şol sanda strategiki ätiýaçlyk), gaýtadan işlenilýän nebiti, utgaşdyrylan gazy we nebit önümlerini öz içine alýar.

Bölmek ulgamynyň ýene bir wajyp bölümi «nebit üpjünçiliginiň arasy kesilen ýagdaýynda sarp etmegi çäklendirmek çärelerini taýýarlamak we amal etmek» bolýar. Onuň netijeli hereket etmegi her bir ýurduň sarp edişiniň aýratynlygy, kanunçylygy we beýleki şertleri bilen bagly. Bu ýerde borçlanmalar sarp etmegi bellibir möçberde kemeltmek görterim görnüşinde aňladylandyr.

Üpjün etmegiň derejesiniň ön bellenen mukdardan ýokarlanmagy anyklanandan soňra onuň bellibir ýollar bilen tassyklanmagy bilen, bölüji ulgam güýje girýär. Guramaçylyk nukdaýnazaryndan bölüji ulgama ýolbaşçylyk adatdan daşary ýagdaýda dolandyrmagy gurnamaklyga geçýär.

HEA-nyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmek baradaky syýasatynyň wagtyň geçmegi bilen üýtgeýändigini bellemeli. Ilkibaşda ol çökgünlik ýagdaýynda mümkin bolan nebiti üpjün etmegi agza döwletleriň ýerleşdirmek barada şertlenme bilen, esasan, sarp etmegi çäklendirmekden durýardy. Ikinjiden, nebit çökgünliginden gelip çykan sapak, nebitiň ýetmezçiligi bölmek ulgamyny işewürleşdirýän, 7%-e ýetmedik ýagdaýynda hem nebit üpjünçiliginiň bozulmagynyň örän uly ykdysady zyýan ýetirip bilýändigini bilen baglydyr. 1974-nji ýyldan 1980-nji ýyla çenli nebitiň strategik ätiýaçlygynyň durnukly ýokarlanmagy HEA-nyň syýasatynyň ugruny üýtgetmeklige itergi berdi. Elýeterli nebitiň ýetmezçilik eden ýagdaýynda täzeden paýlamagyň deregine strategik ätiýaçlyk gurlary ylalaşykly ulanmak ileri tutulyp başlandy. HEA-nyň agza ýurtlary strategik ätiýaçlyk

gorlardan arasy kesilen nebit üpjünçiligini öz wagtynda dikeltmek we ykdysady zyýany çäklendirmek has hem çökgünligiň başlangyç pursatlarynda wajyp bolýar diýen ylalaşyga geldiler. 1984-nji ýylda Agentlik bu mesele boýunça formal karar kabul etdi. Bu ýerde agza ýurtlara nebit üpjünçiliginiň düýpli kemelmegi bilen bagly çökgünlik ýagdaýynda strategik ätiýaçlyk gorlary ulanmagyň aýdyň tertibi kesgitlendi.

Garaýşyň üýtgemegi häkimiýetleriň, bazaryň ätiýaçlygy özbaşdak, täzeden bölmäge bolan ukybyna ynamy ýokarlandyrdy. Bu ukyp geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň dowamynda ösdi. Bazarlar has çeyýe we aýdyň boldular. Maglumat ulgamlarynyň çalt ösmegi bilen, bütin dünýä boýunça nyrh üýtgemeleri bazara gatnaşyjylara bada-bat ýetirildi.

Şu hili düýpli ütgemeleriň netijesinde HEA 1995-nji ýylyň fewralynda wajyp karar kabul etdi. Oňa görä energiýa görerijileriň üpjün edilmegi bozulan ýagdaýynda, agza ýurtlar çökgünlik ýagdaýynda nebiti täzeden bölmek ulgamyny işewürleşdirmekden ozal, ilki bilen, bazara gönügen çäreleri göz önünde tutarlar.

HEA agzalyk diňe Ykdysady we durmuş ösüş guramasyna (YDÖG) gatnaşyjylar üçin aýyk. Dalaşgär ýurt uzak möhletleýin hyzmatdaşlyk maksatnamasyna we HEA-nyň umumy maksatlaryna laýyklykda, şonuň ýaly-da, çökgünlik ýagdaýynda nebiti bölmek ulgamyna gatnaşmak barada öz üstüne borçlary almaly. Ondan başga-da, ol ýurt HEA-nyň bähbitlerine ters maksatly halkara guramalar-dan çykmalydyr.

HEA girmeyän döwletler bilen aragatnaşyk komiteti «daşary» dünýä bilen HEA-nyň strategiýasyny işläp düzýän gurama bolýar. Şu komitetde guramanyň daşardaky hereketini aýan etmek taraplary hem kesgitlenýär. Uzak möhletleýin syýasat energiýa üpjünçiligine we energiýa netijeliligine hemaýat etmegi, şonuň ýaly-da nebiti çalyşmaga ukyply bolan energiýa çeşmelerini – kömri, tebigy gazy, ýadro energiýasyny, gidroelektrik stansiýalaryny we dikeldilýän energiýa çeşmelerini ösdürmekligi hem tebigy taýdan öz içine alýar.

Öňdebaryjy ýurtlar Halkara energetika agentliginiň çäginde kemala gelýän ählumumy nebit bazarynda nebiti hödürlemegiň arasynyň kesilmeginiň önüni almaga, gönükdirilen ylalaşykly energetika syýasaty alyp barýar. Bu syýasat nebiti hödürlemäniň oňa bolan islegden

artyk bolmagyny we nebit çeşmeleriniň ýeterlik derejede diwersifisir-
lenen bolmagyny emele getirýän ýagdaýy goldaýar.

4. Energetika Hartiýasy we onuň Şertnamasy

Energetika Hartiýasy (EH) ýokary derejeli halkara gurama bolup, bütindünýä möçberinde energiýa serişdelerini öndürýän we olary sarp edýän, peýdalanýan döwletler üçin deňagramly hukuk esaslaryny we olaryň global energetika hem-de ekologik howpsuzlygyny döretmeklige gönükdirilen bütindünýä gurama hasaplanýar. Bu gurama bütindünýä möçberinde energiýa serişdelerini, ýagny nebiti, gazy, kondensaty, kömür, elektrik energiýasy we täzedan öwezini dolunýan gün, ýel, suw, bio hem-de gaýry energiýalary öndürýän we olardan peýdalanýan döwletleriň çäklerinde deňagramlylygy saklamak boýunça degişli guramaçylyk işleri amala aşyran halkara guramalaryň biri bolup durýar. Guramanyň çäklerinde maýa goýum, Energetika syýasatyň strategiýasy, söwda we energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirilmegi we onuň howpsuzlygy hem-de energiýa serişdelerini ähmiýetli ulanmak we peýdalanmak boýunça ýörite toparlaryň hereket edýändigini bellemek bolar.

1991-nji ýylyň iýun aýynda Dublin şäherinde geçirilen Ýewropa Geňeşliginiň maslahatynda Niderlandlaryň şol döwürdäki Premýer-ministriniň teklibi esasynda 1991-nji ýylyň dekabry aýynda Gaaga şäherinde Ýewropanyň Energetika Hartiýasy döredilýär. Soňra bu başlangyçlaryň netijesinde 1994-nji ýylyň dekabry aýynda Lissabonda Energetika Hartiýasynyň Şertnamasyna gol çekilýär.

Resmi maglumatlara görä, Energetika Hartiýasyna agza bolup girýän döwletleriň sany 60-a golaý bolup, synçylyk edilýän we mydama geçirilýän maslahatlara çagyrylýan ýurtlaryň sany 30-a golaýdy, Owganystan döwleti hem bu gurama nobatdaky agza bolup girdi. Türkmenistanyň Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna başlyklyk edýän 2017-nji ýylynyň birinji çäryeginde, bu gurama Nigeriýa, Burkina-Faso, Keniýa we Mali girdiler. 2014-nji ýylyň 26–27-nji noýabry aralygynda Gazagystan döwletiniň Astana şäherinde geçirilen maslahatda Energetika Hartiýasynyň täzelenen düzgünnamasynyň gutarnykly görnüşi ara alnyp maslahatlaşylyp, agza döwletleriň wekilleri tarapyndan guramanyň adyny «Halkara Energetika Hartiýasy» diýip atlandyrmak kabul edilýär.

Energetika Hartiýasy we Energetika Hartiýasynyň Şertnamasy halkara bileleşiklere özara baglanyşykly bolan, energiýanyň ykdysady ösüş, energetika howpsuzlygy we daşky gurşawy goramak meselelerini çözmäge mümkinçilik berýän ilkinji halkara-hukuk resminamasydyr. Günbatar we Gündogar ýurtlaryň halkara energetika hyzmatdaşlygyny goldamak we höweslendirmek maksady bilen, 1991-nji ýylda kabul edilen Beýannama Energetika Hartiýasynyň geljekki gepleşikler üçin ugur alynýan resminamasy boldy. Ol 1994-nji ýylda Energetika Hartiýasynyň Şertnamasyny kabul etmäge getirdi. Energetika Hartiýasynyň Şertnamasy hukuk taýdan 1998-nji ýylda güýje girdi. Energetika Hartiýasynyň Şertnamasyna 52 sany ýurt we Ýewropa Bileleşigi gol çekdi hem-de 47 sany döwlet tarapyndan tassyklandy. Energetika howpsuzlygynyň hukuk kadalarynyň kemala gelmegi bellibir derejede Energetika Hartiýasy bilen bagly bolýar.

Türkmenistanyň Energetika Hartiýasy bilen hyzmatdaşlygy

Döwletleriň bähbitleriniň tapawutly bolmagyna garamazdan, olaryň ählisi energiýa serişdeleriniň bazarlarynda durnuklylygy saklamak we energiýa göterijileri üpjün etmek boýunça näsazlygy aradan aýyrmak we serişdelere nyrhyň durnuksyzlygy bilen baglanyşykly düýpli özgertmeleriň bolmazlygy barada aladalanýarlar. Şol bir wagtda hem döwletler, köplenç, ählumumy arabaglanyşygy inkär edip, energetika howpsuzlygy ýa birtaraplaýyn, ýa-da toparlaýyn gazanmaga çalyşýarlar. Tejribäniň görkezişi ýaly, döwletleriň öz energetika howpsuzlygyny birtaraplaýyn üpjün etmek ugrundaky hereketleri ykdysady durnuksyzlygy we dürli görnüşdäki «daşky täsirleri» serhedara meselä öwürýär.

Ine, şonuň üçin Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde halkara hyzmatdaşlygy berkitmek ugrunda edýän aladalary aýratyn ähmiýetlidir. Dünýäniň energetika ulgamynda we halkara energetika howpsuzlygyny çözmekde Türkmenistanyň ornunyň berkeýändigini döwürümiziň aýratynlygy. Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy dünýäniň halkara guramalarynyň we işewür toparlarynyň arasynda

uly seslenme döredýär. Bu ýerde Türkmenistanyň Energetika Hartiýasy bilen hyzmatdaşlygy aýratyn bellärliklidir. 1994-nji ýylyň dekabrynda Lissabonda Energetika Hartiýasynyň Ylalaşygyna gol çeken döwletler bilen bir hatarda bu Gurama doly hukukly agza bolup girýär.

Türkmen döwletiniň Energetika Hartiýasy bilen hyzmatdaşlygy soňky döwürde hil taýdan täze derejä çykýar diýsek ýalňyşmays. 2014-nji ýylyň dekabrynda paýtagtymyz Aşgabatda döwletimiz bu Hartiýa bilen bilelikde «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi» atly Aşgabat forumyny gurady. Şeýle hem, BMG-niň Baş Assambleýasynyň 67-nji mejlisinde kabul edilen Kararnama laýyklykda, bu mesele boýunça bilermenleriň birinji halkara duşuşygy geçirildi. Soňra olar 2015-nji ýylda Brýussel we Pekin şäherlerinde, 2016-njy ýylda bolsa Tirana şäherinde hyzmatdaşlygyň dowamy hökmünde bilermenleriň maslahatlaryny geçirdiler.

2015-nji ýylyň 22-nji aprelinde Brýusselde Energetika Hartiýasynyň Sekretariatynyň we Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň guramagynda energiýa serişdelerini ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirmek, energetika infrastrukturasynda maýa goýumlary çekmek meseleleri bilen baglanyşykly bilermenleriň ikinji Halkara duşuşygy boldy. Duşuşykda sebit guramalarynyň infradüzümleýin taslamalara hemaýaty, tebigy gazy Günorta Aziýanyň energiýa bazaryna çykar-mak, sebitara elektroenergiýanyň söwdasynyň geljegi, Ýewropada tebigy gaza bolan nyrhyň mehanizmi baradaky meselelere garaldy.

2016-njy ýylyň noýabr aýynyň 25–26-synda Ýaponiýanyň paýtagty Tokio şäherinde geçen Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasynda Türkmenistan 2017-nji ýylda Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna Başlyk hökmünde yglan edildi. Bu biziň ýurdumyzyň halkara abraýyny we Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň halkara energetika hyzmatdaşlygy boýunça öňe sürýän başlangyçlarynyň uly goldawa eýe bolýandygyny görkezýär. Şonuň ýaly-da, bu çözgüt täze netijeli işleri öňe sürýän Türkmenistanyň energetika diplomatiýasynyň dünýä biznesiniň we bilermenler birleşiginiň wekilleriniň arasynda uly gyzyklanma döredýändigini aňladýar.

Tokioda geçen maslahatyň dowamynda Energetika Hartiýasynyň Baş sekretary Urban Rusnak Türkmenistanyň Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna ýolbaşçylyk etmegi özara bähbitli hyzmatdaşlyga goşmaça itergi berer we energetika howpsuzlygy meseleleri boýunça ählumumy pikir alyşmalary guramaga, umuman, energetika howpsuzlygy we durnukly ösüşi gazanmak meselelerine täzeçe çemeleşmeleri işläp düzmekde öňe sürilen maksatlary amal etmäge güýçleri jemlemäge kömek eder diýip aýratyn belledi.

Häzirki wagtda özüne energiýa çeşmelerine we olary eltmegiň serişdelerine howpsuz hem-de kepillendirilen elýeterlilik meselelerini çözmäge birleşdirýän energetika howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi ählumumy häsiýete eýedir. Ol dünýäde umumy, şol sanda ekologiýa ýagdaýyna uly täsir edýär. Energetika Hartiýasynyň mejlislerinde şu meselä garalmagy hem muňa şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna başlyklyk etmegi ilki bilen halkara energetika hyzmatdaşlygy berkitmäge, dünýäniň energiýa baýlyklary bilen baglanyşykly gaýragoýulmasyz meseleleri ara alyp maslahatlaşmak üçin hil taýdan täze söhbetdeşlik meýdanyny döretmäge, durnukly ösüşiň wajyp şerti bolan ählumumy energetika howpsuzlygyny üpjün etmek nukdaýnazarýndan Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan öňe sürilen we BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan kabul edilen energiýa meseleleri boýunça başlangyçlary amal etmäge gönükdiriler.

Türkmenistanyň 2017-nji ýylda Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna başlyklyk etmegi bilen baglanyşykly meselelere şu ýylyň 27-nji ýanwarynda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde galady. Şonda döwletimiziň wezipelerini kesgitleýän Konsepsiýasynyň taslamasynyň işlenip düzüldigi barada habar berildi. Durnukly energiýa üpjünçiligi ugrunda halkara hyzmatdaşlygyň möhüm meseleleriniň Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasynyň 28-nji maslahatynyň netije resminamasynda beýan ediljekdigi aýdyldy.

Şunuň bilen baglylykda 2017-nji ýylyň dowamynda Türkmenistanyň Energetika Hartiýasy bilen bilelikde döwletimizde we daşary ýurtlarda geçirmegi meýilleşdirýän çäreleriniň işlenip taýýar-

lanandygy hem habar berildi. Şol çäreler Aşgabatda, Brýusselde, Nýu-Ýorkda, Pekinde, Gonkongda, Tähranda geçiriler. Şol bir wagtda Belgiýanyň paýtagtynda Energetika Hartiýasynyň Sekretariatynyň içeri guramaçylyk duşuşyklarynyň 10-syny geçirmek meýilleşdirilýär. Mundan başga-da, 8 ugur boýunça çäreleriň meýilnamasynyň taslamasynyň taýýarlanylandygy barada hem habar berildi. Oňa laýyklykda, biziň ýurdumyzda we daşary ýurtlarda mediaforumlary, maslahatlary, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň wekilleri bilen duşuşyklary we ýörite okuw sapaklaryny geçirmek göz önünde tutulýar. Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna Türkmenistanyň başlyklygy boýunça ýörite internet web-saýtyň taýýarlanylandygy barada hem hökümet mejlisinde habar berildi. Döwlet Baştutanymyz Türkmenistanyň Energetik Hartiýasynyň Konferensiýasyna başlyklyk etmeginiň hem öňde goýlan maksatlara ýetmäge ýardam etmelidigini belläp, bu jogapkärli wezipäniň ýokary derejede ýerine ýetirilmegini hem-de şol döwürde göz önünde tutulan halkara çäreleriniň ählisiniň ýokary guramaçylyk derejesinde geçirilmegini üpjün etmek boýunça ähli çäreleri görmegi degişli ýolbaşçylara tabşyrdy.

Türkmenistanyň Energetik Hartiýasyna başlyklyk etmeginiň dowamynda anyk kesgitlenen şu ugurlara: taýyn önümi almak hem-de ony eksport etmek üçin uglewodorod çig malyny gaýtadan işlemäge; täzeden dikeldilýän energiýa serişdelerini peýdalanmaga; energiýa serişdelerini howpsuz üstaşyr geçirmäge; energiýanyň netijeliligini we energiýanyň tygşytllyygyny ýokarlandyrmaga; energiýany ulanamyň netijesinde daşky gurşawa täsiri peseltmäge; dünýäde energiýa bolan ösen islegi kanagatlandyrmak maksady bilen, maýa goýumlary höweslendirmäge hem-de Energetika Hartiýasyna agza ýurtlaryň maýa goýum ýagdaýlaryny gowulandyrmaga; Hartiýanyň düzümine täze ýurtlary çekmäge aýratyn üns berler.

Energetika ulgamynda giň we gyzyklanma bildirilýän hyzmatdaşlyk XXI asyrdaky dünýäde bolup geçýän durnukly hem-de öňden görüjilikli ýagdaýlaryň esasy ölçegi bolup durýar. Energetika giňişliginiň häzirki zaman gurluşynyň geljegi, haýsy ýörelgelerde dörediljekdigi, onuň howpsuzlygy we durnuklylygy - bularyň hemmesi ählumumy ösüşiň esasy ugurlaryny kesgitleýär. Diýmek, Türkmenistanyň Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna

başlyklyk etmegi bilen öňe sürülýän energetika diplomatiýasy bu ýerde täze ölçegleri döretmäge we dünýäde energetika howpsuzlygynyň ygtybarlylygyny artdyrmaga gönükdirilýär.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Häzirki döwürde nebit bazarynyň ýagdaýy nämä bagly bolýar?
2. Halkara energetika maksatnama boýunça ylalaşykda nähili wezipeler kesgitlenildi?
3. Energetika Hartiýasynyň Şertnamasynyň energiýa howpsuzlygynyň hukuk binýadyny döretmekdäki ähmiýeti barada aýdyp beriň.
4. Energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça türkmen Lideriniň öňe süren başlangyçlary barada gürrüň beriň.
5. Türkmenistanyň 2017-nji ýylda Energetika Hartiýasynyň Konferensiýasyna başlyklyk etmegi bilen geçirilen çäreler.

§ 4. Ýewropa yklymynda energetika howpsuzlygy meselesinde Türkmenistanyň degişli çözümleri

Daşarky energiýa üpjünçilik çeşmelerine baglylygyň ýokarlanmagy. Nebit we gaz bilen üpjün etmegiň özboluşlylygy. Tebigy gazy artykmaç hödürlemegi gazanmakda uzak möhletleýin ylalaşyklaryň orny. Ýewropa Bileleşiginiň hukuk we edaralaýyn esaslary.

Energiýa serişdeleriniň görnüşini we üpjünçilik çeşmeleriniň geografiýasyny diwersifikasiýalaşdyrmak. Nebitiň we nebit önümleriniň strategik gorlarynyň orny. Salgyt ulgamy energetika syýasatyny we howpsuzlygyny çözmegiň guraly hökmünde.

Tebigy gazyň we energiýanyň täzeden dikeldilýän çeşmeleriniň ähmiýeti. Elektrik energiýasynyň we gazyň bazarynyň liberallaşmagynyň özboluşlylygy. Bitewi tehnologik syýasat. Daşky gurşawy goramakdaky ileri tutulýan wezipeler. Energiýa serişdeleri bilen üpjün edýän ýurtlar bilen arabaglanyşyk.

Energetika howpsuzlygynyň meselelerini çözmegi, ilki bilen, Ýewropa Bileleşigine (ÝB) girýän ýurtlaryň mysalynda açyp görkezmäge çalşalyň. Ýewropa Bileleşigi, bilşimiz ýaly, örän uly bileleşik bolup, ol özüne 28 sany döwleti birikdirýär. Bu bileleşik ilkinji energiýa serişdelerini sarp etmekde dünýäde esasy orunlaryň birini eýeleýär.

Ýewropa Bileleşigine girýän ýurtlaryň köpüsine energiýany sarp etmegiň ýokary netijeliligi häsiýetli. Bu ýurtlarda jemi içerki önümde (JIÖ) energiýany sarp edijiligi dünýäde iň uly möçberlidir. Ýewropa Bileleşiginiň energiýa üpjünçiliginde we bölünişiginde ilkinji orny iri energiýa kompaniýalary eýeleýärler. Olaryň köpüsi tebigy monopolistler hem bolýarlar. Energiýa üpjünçilik ulgamyna Ýewropadan we Amerikadan gelip çykan transmilli kompaniýalar çekilen. Günbatar Ýewropanyň TMK – «Roýal Datç/Şell», «BI PI», «Total» we «Adžip» kompaniýalary nebiti gazylýp alynýan ýerlere eýe bolýandyklaryna we gazyp alýan derejelerine görä dünýäde öňdäkileriň hataryna girýärler.

Energetika howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi Ýewropa Bileleşiginiň syýasatynda ileri tutulýar. Onuň sebäbi, bellibir derejede, Ýewropa Bileleşiginiň energiýa üpjünçiliginiň daşarky serişdelere bagly bolýanlygydyr. Bileleşige agza ýurtlaryň gurlary kän däl (1 *mlrd* tonna golaý). 2000-nji ýylda ÝB 166 million tonna nebit öndürdi. Şonda bir barrel nebitiň özüne düşýän gymmaty ABŞ-nyň 7–11 dollaryna barabar boldy (şol bir wagtda hem bu görkeziji Ýakyn Gündogar ýurtlarynda ABŞ-nyň 1–3 dollaryna deň). Ýewropa Bileleşiginde nebit, esasan, Demirgazyk deňizden alynýar (Angliýa, Daniýa), şol bir wagtda hem içerki sarp edilmeginiň 79%-i importyň hasabyna dolunýar.

ÝB energiýany sarp etmek balansynda tebigy gazyň orny ýokarlanýar. Onuň paýynyň ýokarlanmagy bazaryň nebite baglylygyny peseldýär, energiýa serişdeleriniň importyny diwersifikasiýalaşdyrmaga kömek berýär. Netijede, energetika howpsuzlygynyň umumy ýagdaýy gowulanýar.

Ýewropa Bileleşiginiň gaz bazary durnukly ösýär. Geçen asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap Ýewropa tebigy gaz bilen uly möçberde üpjün edilip başlandy. Şondan bäri bileleşigiň we oňa agza ýurtlaryň energiýa bazarlarynda gazyň paýy durnukly ösýär. Bu ýerde tebigy gaz elektrik energiýany we ýylylygy öndürmekligiň esasy çeşmesine öwürülýär.

Ýewropa Bileleşiginiň energiýa balansynda tebigy gazyň tutýan ornunyň ýokarlanýandygy aşakdaky tablisada görkezilýär.

Nebit ekwiwalentinde mln. tonna

	2000	2010	2020
Ýewropa Bileleşiginiň gaz zerurlygy	336	401	431
Ýewropa Bileleşiginiň energiýa görerijilere umumy zerurlygy	1454	1556	1612
Umumy zerurlykda gazyň paýy	23%	26%	27%
Ýewropa Bileleşiginde gazyň öndürilişi	204	191	141
Ýewropa Bileleşiginde gazyň importy	133	210	290
Ýewropa Bileleşiginiň importa baglylygy	39%	52%	67%

Çeşme: Energiýa boýunça KES Ýewrostat we Baş direktorat (Baş direktorlyk).

2001-nji ýylyň maglumatlaryna görä, Ýewropa Bileleşiginde tebigy gazyň gurlary 3200 *mlrd kub metre* (takmynan, dünýä gorunyň 2%-ine) deň boldy. Bileleşigiň çäginde tebigy gazyň uly gurlary Gollanidiýada we Angliýada ýerleşýär.

Ýewropa Bileleşiginiň ekspertleriniň bahalamagyna görä, Ýewropa bazarynyň gazyň importyna baglylygy, şol görkeziji boýunça deňeşdirilende, has tiz ýokarlanar. Eger Bileleşik 2001-nji ýylda energiýa boýunça 50% bagly bolan bolsa, gaza 40% bagly bolupdy. Çaklamalara görä, 2020-nji ýylda bu görkezijiler, degişlilikde, 66% we 67% bolar. Gaza baglylyk nebite görä (79%) pes hem bolsa energiýa görerijileri şu haryt boýunça diwersifikasiýalaşdyrmak geljekde ýeňil mesele dälir.

ÝB nebit, tebigy gaz, kömür ýaly energiýa serişdelerini sarp ediji hökmünde Ýer ýüzünde ilkinji orunlaryň birini eýeleýär. Ol energiýa serişdeleriniň dünýä möçberiniň 18%-ni sarp edýär. Onuň energiýa serişdeleri bolsa dünýä energiýa serişdeleriniň önümçiliginiň 9%-ni emele getirýär. Subut edilen tebigy gorlar baradaky maglumatlara laýyklykda (2014-nji ýyl), ÝB-niň nebit gurlary 1, 2 milliard tonna, tebigy gaz gurlary 2,5 *trillion m³* we 110 milliard tonna kömür bolup durýar.

1. Ýewropa Bileleşiginiň energetika syýasaty

Ýewropa Bileleşiginiň energetika syýasatynda energiýa bilen üpjünçilik we onuň howpsuzlygy uly orun eýeleýär. Ol hem Ýewropa Bileleşiginiň daşarky energiýa çeşmelerine baglylygy bilen

düşündirilýär. Ýewropa Bileleşigi dünýä boýunça energiýany iň köp import edýän sebitdir.

Ýewropa Bileleşiginiň daşarky energetika çeşmelerine bolan baglylygy barha ýokarlanar diýlip hasap edilýär. Sebäbi sebit ýurtlarynyň energiýa balansynyň düzümi üýtgeýär. Geçen asyryň 80-nji ýyllaryna çenli energiýa balansynyň esasy bölegini nebit bilen kömür tutan bolsa, indi bu ýerde tebigy gazyň paýy barha ýokarlanýar. Ýewropada ýerleşýän ýurtlar uglewodorod serişdelerini daşyndan iň köp satyn alýan döwletlerdir. 2009-njy ýylyň ahyrynda bu bileleşige girýän 27 ýurduň gaz gorlarynyň jemi möçberi 2,42 *trillion kub metre* barabar bolupdyr.

HEA-nyň (Halkara energetika agentligi) berýän maglumatlaryna görä, 2035-nji ýylda ÝB-niň sarp edýän tebigy gazynyň jemi möçberiniň 598 milliard kub metre ýetmegine garaşylýar. 2009-njy ýylda bu görkeziji 459,9 milliard kub metre deň bolupdy. Ýene-de 21 ýyldan Ýewropa Bileleşiginiň öndürýän tebigy gazynyň 93 *milliard kub metr* azaljakdygy hem çaklanýar. Bu ýagdaý sebitiň sarp edýän tebigy gazynyň 84%-ini daşyndan satyn almaklyga getirer. Başgaça aýdylanda, bu sebit 2035-nji ýylda 505 *milliard kub metr* tebigy gazy daşardan getirmeli bolar.

Ýewropa Bileleşiginiň agzalarynyň islegleriniň barha artmagy sebitdäki ýurtlaryň energiýa bilen üpjünçiliginiň peselmegine sebäp bolup biler. Sebäbi bu birleşige geçen asyryň 90-njy ýyllaryndan başlap giren 13 döwletiň arasynda diňe Rumyniýa nebite bolan islegini içerki çeşmeleriň hasabyna kanagatlandyryp bilýär. Galan döwletleriň ählisi energiýanyň ol ýa-da beýleki görnüşlerine, hususan-da, nebitiň we gazyň daşarky çeşmelerine ýokary derejede baglydyrlar. Umuman, häzirki döwürde hem (2014-nji ýyl) ÝB-niň ilkinji energiýa serişdeleriniň importy onuň tutuş çäginde sarp edilýän möçberiniň ýarysyna golaýyny emele getirýän bolsa 2020-nji ýyla çenli, käbir çaklamalara görä, ol sarp edilýän möçberiniň 65%-ine çenli artmagy mümkin.

Häzirki wagtda bu sebitdäki ýurtlara dünýä hojalygynyň kämil bileleşigini döretmek başartdy. Ol ýurtlar döwlet işiniň köp ugurlarynda bitewi bir syýasaty alyp barmagy başardylar. Şol bir wagtda hem Ýewropa Bileleşiginde häzire çenli bitewi energetika

syýasatyny ýöretmek başardanok. Onuň sebäbi sebit döwletleriniň import edýän energiýa serişdeleriniň dürli döwletler bolýandygy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin ÝB-e girýän ýurtlaryň energetika syýasatlary doly derejede biri-biriniň bähbitlerini göz önünde tutup bilmeýär. Şeýle bolany üçin bu ugurda bitewi syýasaty ýöretmek aňsat bolmaýar.

2. Ýewropa Bileleşiginiň hukuk we edaralaýyn esaslary

Bileleşmegiň bellibir derejede döwletara, kähalatlarda millilikden ýokardaky hukuk binýadynyň we edaralaryň umumy ulgamynyň döredilmegi «Bitewi Ýewropa» tarap üstünlikli hereketiň wajyp şerti bolup çykyş etdi. Şol edaralara Bileleşigiň agzalary bolan özygtyýarly döwletleriň käbir ygtyýarlyklary geçirilýär. Ýewropa Bileleşiginiň hut şu aýratynlygy ony dünýäniň köp ýerlerinde döredilen beýleki birleşdiriji birleşmelerden tapawutlandyrýar.

Ýewropa Bileleşiginiň döräninden bäri ykdysadyýetde, energetika babatda wajyp Şertnamalar kabul edildi. 1986-njy ýylda bolsa Ýewropanyň bitewileşmeginiň täze döwrüni kesgitläň, bitewi Ýewropa bazarynyň döremegine esas bolan, Bitewi Ýewropa Aktyna (BÝA) gol çekilýär. 1992-nji ýylda syýasy, ykdysady, maliýe, ylmy, medeni, durmuşy we beýleki gurşawlarda Bileleşigiň ýurtlaryny ýakynlaşdyrýan Ýewropa Bileleşigi baradaky Şertnama – Mastriht Şertnamasyna (MŞ) gol çekildi. MŞ-niň düzgünnamalarynda ÝB içerki (çäksiz) bazary, ykdysady we walýuta Soýuzy, şonuň ýaly-da, Ýewropanyň edaralarynyň täze orunlary, ilki bilen hem Ýewroparlamentiň we Ýewropa Komissiýasynyň orunlary kesgitlenýär.

ÝB-niň içki esasyny 1993-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda ýuridiki taýdan kesgitlenen harytlaryň, hyzmatlaryň we kapitallaryň Bitewi bazary hem-de Birleşigiň çäginde ÝB-e agza ýurtlaryň raýatlarynyň erkin gzmeklige hukuklary düzýär.

ÝB-niň iň ýokary organlary Ýewropa Soweti, Ýewropa Komissiýasy (Ýewrokomissiýa), olardan daşary Ýewropa kazyýeti, auditerler Kazyýeti, şonuň ýaly-da, durmuş-ykdysady meseleler boýunça Komitet, sebitler boýunça Komitet, Ýewropanyň investisiýa banky, Ýewropanyň üýtgedip guruji we ösüş banky hereket edýärler.

Ýewrokomissiýa ÝB-niň ýerine ýetiriji häkimýetiniň binýatlyk edarasydyr. Komissiýa esasy Şertnamalary ýerine ýetirmeklige gönükdirilen ÝB-niň her günki işini üpjün etmekde esasy orny eýeleýär.

ÝB öz işinde ähli agza ýurtlara ýuridiki taýdan hökmany bolan Şertnamalara daýanýar. Agza ýurtlar bilen Komissiýanyň ýa-da ÝB-niň beýleki edaralarynyň, ÝB we fiziki, şonuň ýaly-da, ýuridiki şahslaryň arasyndaky jedeller ýa-da dartgynly ýagdaýlar diňe Ýewropa Kazyýeti tarapyndan çözülýär. Häzirki wagtda (2017ý.) Beýik Britaniýanyň ÝB-den çykmak ugrunda edýän hereketleri sebäpli, bu ýerde bellibir kynçylyklar ýüze çykýar.

ÝB önünde goýlan maksatlary dürli gurşawlarda, şol sanda energiýada bitewi syýasaty amal etmek hem-de umumy taslamalary we maksatnamalary işläp düzmek esasynda durmuşa geçirmek bilen gazanýar.

Energetika syýasatyny işläp düzmeklige we onuň bilen baglanyşykly kararlary kabul etmeklige ÝB-niň ähli ýolbaşçy edaralary gatnaşýarlar, şol bir wagtda hem bu ýerde esasy orun ÝK-na degişli bolýar. Onuň bir agzasy (Komissar) ÝB-niň energetika syýasatyny işläp düzmäge gönümel jogap berýär. Gaýragoýulmasyz häsiýetli meseleler bilen energetika we ulag boýunça Baş Direktorat meşgul bolýar.

3. ÝB-niň energetika syýasatynyň esasy ugurlary

Energetika syýasatynyň konseptual esaslary çykyşlar görnüşinde («Ýaşyl kitap» diýlip atlandyrylýan – pikir alyşmagy göz önünde tutýan başlangyç meýilnamasy we «Ak kitap» onuň gutarnykly görnüşi) bellenilýär. Şolaryň esasynda geljekde Mastrih Şertnamasynyň (MŞ) aýratyn «energetika» bölümini işläp düzmek göz önünde tutulýar.

Bileleşigiň ähli işleri energetika syýasatyna hem-de MŞ-niň esasy maksatlaryny – bitewi bazary döretmäge, durnukly ykdysadyýeti, täze iş yerlerini we raýatlaryň abadan ýaşaýşyny üpjün etmäge gönükdirilýär.

Şu nukdaýnazardan:

- ählumumy bäsleşige ukyplylyk;
- energiýa üpjünçiliginiň howpsuzlygy;
- daşky gurşawy goramak energiýa gurşawy üçin esasy maksat bolup çykyş edýär.

ÝB-niň energetika syýasatynda ekologiýa meselelerine saldamly orun berilýär. Milli, sebit we ýerli ykdysady we hukuk kadalaryny ÝB üçin umumy kadalara ýakynlaşdyrmak işine ýeterlikli wagt berilýär. Energetikanyň ösüşiniň ekologiýa meseleleriniň ÝB-ni döretmek baradaky Şertnamanyň aýry-aýry düzgünleriniň we ÝB-niň ýöriteleşin hukuk namalarynyň esasynda sazlanýandygy belenilmeli.

ÝB-de kabul edilen kadalaşdyryjy hukuk namalary içerki energetika gatnaşyklarynyň çygrynda anyk meseleleri düzgünleşdirmekleri, şonuň bilen birlikde-de, ÝB-niň daşary energetika syýasatynyň ösüş ugurlaryny hem anyk kesgitleýändikleri bilen tapawutlanýar. Ol kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň toplumy adaty, “Üçünji bukja” diýlip atlandyrylýar. Üçünji bukjanyň kadalaşdyryjy hukuk namalary resmi taýdan neşir edilenden ýigirmi gün soň, 2009-njy ýylyň 3-nji sentýabrynda hukuk güýjüne girizildi. (Bu mesele boýunça seret: *S. Berdimuhamedow*. Günbatar ýurtlarynyň energetika syýasatynyň häsiýetli alamatlarynyň ylmy deňeşdirmesi. Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy. 2014, № 4, 82 – 87 s.).

Bu ýerde esasy çemeleşme has zerur ekologiýa çärelerini ornaşdyrmagyň nyrhy bilen adamlaryň saglygyna, daşky gurşawa we başgalara olaryň maddy bolmadyk täsiriniň arasyndaky deňagramlylygy tapmagyň ölçegini kesgitlemek bilen bagly. Ykdysady serişdeleri we usullary – salgytlary, ýygyndylary, jerimleri, tehniki standartlaryň birmeňzeşligi, şonuň ýaly-da, özüni meýletin çäklendirmek çäreleri ulanylýar. Şeýle ýagdaýda energetika pudaklarynyň ÝB-niň içerki bazarynda we dünýä bazarynda bäsleşige ukyplylygy gowşamaly däl.

Ýewropa Bileleşiginiň Komissiyasy 2000-nji ýylyň 29-njy noýabrynda Energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň Ýewropa strategiýasynyň «Ýaşyl kitaby» çap etdi. Onda energiýa görerijilerini, tebigy gazly, nebitiň, nebit önümleriniň we elektroenergiýanyň içerki bazarlaryny birleşdirmek mümkinçilikleri we olara bolan zerurlyklar, şonuň ýaly-da, ÝB-niň energetika syýasatynyň geljeginiň esasy ugurlary derňelýär.

«Ýaşyl kitapda» energiýa üpjünçiliginiň çeşmelerini diwersifikasiýalaşdyrmaga we energiýa üpjünçiliginde energiýanyň gaýta-

dan dikeldilýän görnüşleriniň paýyny artdyrmaga üns berilýär. Alnyp barylýan işleriň ýene bir ugry energiýany tygşytly ulanmak we islegiň artmagyna gözegçiligi ýokarlandyrmak bolýar.

4. Elektroenergiýa we gazyň bazarlary

ÝB-niň aýry-aýry döwletleriniň elektroenergiýa we gaz bazarlaryny liberallaşdyrmak we bitewi içerki bazary döretmek energetika syýasatynyň ileri tutulýan ugry bolup durýar. Ýewropa Bileleşiginiň nebit we nebit önümleriniň bazary ozal umumylaşdyrylan. Elektroenergiýany we gazyň bazarlaryny liberallaşdyrmak ugrunda hem işler alnyp barylýar. Bitewi bazary döretmekden daşary bu işleriň maksady Ýewropanyň senagatynyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak bilen, soňky ulanyjylar üçin elektroenergiýanyň we gazyň nyrhyny aşaklatmakdan ybaratdyr. Bu ugurda geçirilen çäreler köp ugurly we uzak möhletli boldy.

Liberallaşdyrmak işiniň logikasy ulanyjylaryň ulag serişdelerini ulanmaga, islenen şertnamalary düzmäge we bozmaga bolan hukugyny göz önünde tutýar. Getirijileriň bazaryndan ulanyjylaryň bazaryna geçip, Ýewrokomissiýa bir wagtyň özünde iki meseläniň çözüldüni: uzak wagtlaýyn üpjün etmegiň ygtybarlylygyny (importyň möçberiniň artmagy bilen), ulanyjlara (himiýa, energetika pudaklary) ilat üçin gazyň nyrhyny peseltmegi göz önünde tutýar. Liberallaşmaga bazar Ýewropa Bileleşiginiň garaşsyz ýaly bäsdeşligiň güýjemegine we nyrhларыň peselmegine getirmän, eýsem kompaniýalaryň täzeçe gurnalmagy we ulalmagy bilen jogap berdi.

Şol bir wagtda Ýewropa Bileleşiginiň aladalary kompaniýalaryň kem-kemden beýleki ýurtlaryň bazarlaryna girişmekligine we ýurtlaryň içinde bäsdeşligiň ýokarlanmagyna şertleri döredýär. Bu ýagdaý milli kompaniýalaryň ýerleşen ýurtlaryndaky paýynyň çäklenmegi we şol paýlaryň goňşy ýurtlara geçirilmegi bilen bagly bolýar. Ondan daşary hem ozal ilaty gaz we elektrik energiýasy bilen üpjün edýän kompaniýalar täze ugurlary – suw üpjünçiligini, galyndylaryň gaýtadan ulanylmagyny, telekommunikasiýany özleşdirýärler. Bölek-leýin satuw bazarlarynda bäsdeşligiň ýokarlanýan ýagdaýynda müşderilere, mümkin boldugyça, köp ugurlar boýunça hyzmat edýän

kompaniýalar öňe gidýärler. Ondan daşary hem iri kompaniýalar kanunçylygyň üýtgemegi bilen baglanyşykly kesgitsizliklerde özüne ýeterlikli koglomeratlara öwrülip, azat bolmaga çalyşýarlar. Netijede, kompaniýalar özlerini köpsanly töwegelliklerden azat edýärler. Şeýle ýagdaý gazy öndürijileriň hem-de bölekleyin satuw bazaryny elektrik energiýasy bilen üpjün edýänleriň nukdaýnazaryndan hem ähmiýetli bolýar. Täze şertlerde bölekleyin satuw bazarlary lomaý satuw bazarlarynda has durnukly bolýar.

Ýewropa ýurtlarynyň köpüsi gysga möhletleyin şertnamalaryň tejribesiniň giňelmegi uglewodorod serişdeleri bilen üpjün etmegiň howpsuzlygyny döreder we maýa goýumlary howp astyna salar diýýärler. Şonuň bilen baglanyşyklylykda geljekde durnukly üpjünçiligi gazanmak üçin Günbatar–Gündogar hyzmatdaşlygyna aýratyn orun berýärler. Ýewropa Bileleşigi bilen Türkmenistanyň ýangyç-energetika pudagyndaky hyzmatdaşlyk ugrundaky aladalaryny onuň aýdyň mysaly hökmünde görkezse bolar.

5. Ýangyç-energetika pudagynda Türkmenistan bilen Ýewropa Bileleşiginiň arasyndaky hyzmatdaşlyk

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda gysga wagtyň içinde energetika meseleleri boýunça Ýewropa Bileleşigi bilen açyk we oňyn gatnaşyklary ýola goýmak, gatnaşyklaryň özara kabul ederlikli çözümlerini tapmak hem-de durmuşa geçirmäge gönükdirilen netijeli ugurlaryny döretmek başartdy.

2011-nji ýylyň başynda Ýewropa Komissiýasynyň şol wagtky Başlygy Joze Manuel Barrozynyň Aşgabada sapary Türkmenistan bilen Ýewropa Bileleşiginiň arasyndaky şu we beýleki ugurlardaky hyzmatdaşlygy berkitmeklige täze esaslary döretdi. Şol ýylyň fewral aýynyň 25-inde Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde Döwlet Baştutanymyz Joze Manuel Barrozynyň Aşgabada bolan resmi saparynyň Türkmenistan bilen Ýewropa Bileleşiginiň arasyndaky netijeli gatnaşyklary ösdürmekde möhüm ädime öwrülendigini we onuň döwletara gatnaşyklary güýçlendirmäge kuwwatly itergi berendigini aýtdy.

1-nji surat. Gazy gaýtadan işleýän desga

Hakykatdan hem, 2011-nji ýylyň fewral aýynyň 23-üne Aşgabatda geçen «Türkmenistan – Ýewropa Bileleşigi» komitetiniň nobatdaky 11-nji mejlisinde hyzmatdaşlygy täze derejä çykarmagyň ýollary kesgitlendi. Onda biziň ýurdumyz bilen ÝB-niň arasyndaky hereket edýän we işlenip taýýarlanylýan taslamalaryň, maksatnamalaryň jähetinden ýola goýlan netijeli gatnaşyklaryň ýagdaýy, ony ösdürmek baradaky meselelere garaldy. Ýangyç-energetika pudagyndaky hyzmatdaşlyk duşuşygyň aýratyn meselesi boldy. Bellenilişi ýaly, Ýewropa Bileleşiginiň bu möhüm ugurda özara gatnaşyklary ösdürmäge bolan meýilleri, energiýa serişdelerine bolan ösýän islegi hem-de Türkmenistanyň ägirt uly energiýa mümkinçiliklere eýe bolmagy we milli Liderimiziň başlangyjy bilen energiýa serişdelerini dünýä bazaryna çykarmak babatdaky köp ugurlylygy döretmek boýunça möhüm strategiýasy şertlendirilýär.

Şu ýerde gazanylan netijeler we öňde duran meseleleri çözmekde döreýän mümkinçilikler barada 2013-nji ýylyň 17-nji oktýabrynda Aşgabatda geçen «Energetika howpsuzlygy we durnukly ösüş – Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň geljegi» atly Halkara maslahatynda köptaraplaýyn pikir alyşmalar guraldy.

Türkmen Lideri bu maslahatda çykyş edip, energetika ulgamynda Türkmenistanyň Ýewropa ýurtlary bilen gatnaşyklara aýratyn üns berýändigini belledi. Şonuň bilen baglanyşyklylykda türkmen tarapyň Ýewropa Bileleşiginiň degişli düzümleri bilen bilelikde Türkmenistandan tebigy gazy ibermek taslamasyny iş ýüzünde amala aşyrmak üçin zerur bolan guramaçylyk-hukuk esaslaryny işläp taýýarlamak boýunça işler geçirilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti ÝHHG-niň çäklerinde energetika ulgamyndaky gepleşikleri işjeňleşdirmegiň, köp ugurly turbageçiriji düzümi gurmagyň we ulanmagyň syýasy, maliýe-ykdysady, tehnologik, ekologik meseleleri boýunça köptaraplaýyn gepleşikleriň guralynyň döredilmeginiň wajyplygyny we Türkmenistanyň öňde goýlan maksatlara ýetmek üçin hyzmatdaş döwletler, halkara guramalary bilen ysnyşykly gatnaşyklary alyp barjakdygyny belledi. Şu ugurdaky hyzmatdaşlyk Ýewropada energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň wajyp şerti bolýar. Bu ýerde bolsa çözmeli meseleler az däl.

Hormatly Prezidentimiz şol meseleleri çözmekde Türkmenistanyň ornuny belläp, 2015-nji ýylyň 23-nji noýabrynda Tähranda geçen gazy eksport ediji ýurtlaryň döwlet Baştutanlarynyň sammitinde: *«Türkmen tebigy gazyny Ýewropa ugry boýunça ibermek babatda taslamalary durmuşa geçirmek ugrunda hem gyzyklanma bildirýän taraplar bilen netijeli gepleşikler alnyp barylýar»* diýip, bu ugurdaky hyzmatdaşlygyň wajyplygyny nygtady.

Ýewropa Bileleşigi tebigy gazyň importuna baglylygyň güýjemegi bilen daşarky çeşmeleri diwersifikasiýalaşdyrmaga çalyşýar. Geljekde täze gaz bilen üpjün ediji ýurtlar, şol sanda bu ugurda Türkmenistan bilen hyzmatdaşlyk hem, ýokarda bellenilişi ýaly, öwrenilýär.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. ÝB-ne girýän ýurtlaryň ykdysadyýetiniň nebitiň we gazyň importuna baglylygynyň sebäbi nämede?
2. ÝB-niň ýolbaşçy guramalaryna haýsylar girýär?
3. ÝB-niň energetika syýasatynyň esasy maksatlaryny düşündiriň.
4. ÝB-niň bilelikdäki energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň geljegi barada näme aýdyp bilersiňiz?

5. ÝB-niň energiýa ätiýaçlyk ulgamynyň häzirki ýagdaýy barada gürrüň beriň.
6. 2013-nji ýylyň 17-nji oktyabrynda Aşgabatda geçen Energetika howpsuzlygy boýunça halkara forumyň ähmiýeti nämeden ybarat?

§ 5. Aziýa yklymynda energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly käbir meseleler

Aziýa ýurtlarynyň dünýäniň ykdysady ösüşine edýän täsiri. Hytaýyň energiýa mümkinçilikleri. Hytaýyň Bütindünýä söwda gurasyna girmegi bilen, onuň ÝET-i (ýangyç-energetika toplumy) özgertmeginiň geljegi barada. Nebit pudagynyň düzüminiň üýtgemegi. Energetika howpsuzlygynyň esasy çagyryşlary. Energiýa infradüzüminiň ýagdaýy we geljegi. Energetika howpsuzlygyny çözmekde Türkmenistanyň orny.

Hindistan. Onuň energiýa mümkinçilikleri. Hindistanyň ÝET-iniň ýagdaýy. Hindistany energiýa serişdeleri bilen üpjün etmegiň köp ugurlylygy. Gaz pudagynyň geljegi. Energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde Türkmenistanyň orny.

Hytaý we Hindistan ykdysady ösüşiň depginini saklamak, energetika howpsuzlygyny we energiýanyň daşky gurşawa täsirini gowşatmak üçin ýangyç serişdelerini ulanmagy diwersifikasiýalaşdyrmak, ýurtlarda energiýa ýagdaýy göz önünde tutup, dikeldilýän energiýa çeşmelerini ulanmak ugrunda işewür syýasaty alyp barýarlar.

Bu ýurtlaryň energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde nebit esasy serişde bolýar. Onuň importuna baglylyk ýokary. Umuman, Aziýa – Ýuwaş umman sebitinde 2000-nji ýylda nebite bolan isleg içerki çeşmelerden gazyp almak mümkinçiliginden iki esse ýokarlandy. XXI asyryň birinji onýyllygynda nebite bolan zerurlyk 30% ýokarlandy.

Üstümizdäki asyrda Aziýa Demirgazyk Amerikadan öňe geçip, iň iri nebiti ulanyjylaryň hataryna girer. Hytaýda we Hindistanda nebiti gazyp almagy ýokarlandyrmak mümkinçiligi doly ulanylan bolsa gerek. Häzirki döwürde Hytaý nebiti import edýän ýurtlaryň öňdäkileriniň hataryna geçýär. Aziýa ýurtlarynyň köpüsi nebiti başga

ýerlerden almagyň töwekgelçiligini kemeltmek strategiýasyna eýe däl. Şeýle ýagdaýda bu ýurtlara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek üçin hyzmatdaşlyk syýasatyny alyp barmak gerek bolýar. Hytaý, Indoneziýa, Malaýziýa, Awstraliýa we Wýetnam Aziýa–Ýuwaş umman sebitinde nebiti çykarýan ýurtlar bolup çykyş edýärler. Şu baş döwlet sebitde tassyklanan nebit ätiýaçlyklarynyň we ýylda ortaça alynýan nebitiň 90%-ine eýe bolýarlar. Daşyndan sebit nebit bilen, esasan, Ýakyn Gündogar ýurtlaryndan üpjün edilýär we ol şeýledigine hem galar.

AÝS-iň (Aziýa – Ýuwaş umman sebiti) gaz bazary Ýewropa we Demirgazyk Amerikanyňky bilen dünýäde kemala gelen sebitiň gaz bazarlarynyň biri bolýar. Bu ýangyjyň esasy gurlary we eksport mümkinçilikleri Günorta–Gündogar Aziýa ýurtlarynda – Indoneziýada, Malaýziýada, Bruneýde we Taýlandda ýerleşýär. Bu ýurtlaryň energiýany ulanýan düzüminde tebigy gaz 20-den 40%-e çenli üýtgeýär. Demirgazyk–Gündogar Aziýa ýurtlary gazy import edýärler. Häzirki döwürde Hytaý gazy import edýän ýurtlaryň hataryna goşulýar. 2009-njy ýylyň aýagyndan bäri bu ýurda türkmen tebigy gazy hem iberilýär we onuň mukdary artýar.

Esasan, öndüriji ýurtlardan ulanylýan ýurtlara gazyň suwuklandyrylan görnüşde tankerlerde deňizleriň üsti bilen iberilýändigini, AÝS-iň geografiýasynyň aýratynlygydyr. Bu ýagdaý AÝS-iň «mawy ýangyjy» ulanyşynyň ýokary derejeliligi bilen bilelikde sebitiň dünýäniň suwuklandyrylan gazy satylýan merkezine öwürilmegine getirdi.

Suwuklandyrylan gazy satmak, gazy suwuklandyrmak üçin ýokary tehnologiýalary we ony çekmek üçin ýokary basyşly hem-de aşak temperaturaly (-163 gradus C) göwürümleri talap edýän aýratyn infradüzümi göz önünde tutýar. Şonuň üçin tankerler gazy çekmekde ähli önümçiligi alyjylara ýetirmek ulgamynda kesgitleýji halka bolýar. Şu hili tankerler çylşyrymly tehnologiýalar we buýrujynyň ýokary talaplary bolýanlygy sebäpli, düzgün bolşy ýaly, kesgitli ylalaşyk esasynda gurulýar.

Tebigy gazy suwuklandyrmak we daşamak üçin kän serişde sarp edilýär. Şonuň üçin suwuklandyrylan gazy öndürmekden ozal geljekki öndürijileriň we peýdalanyjylaryň uzak möhletleýin (15–20 ýyl) islegini kepillendirýän ylalaşyk gazanylýar. Bir tarapdan, bu

2-nji surat. Nebiti gaýtadan işleýän desga

şertler suwuklandyrylan gazyň bazarynyň hereketlilikini peseldýär, ýöne, ikinji tarapdan, onuň durnukly ösüşini üpjün edýär. Tankerleriň gurluşygy bolsa suwuklandyrylan gazyň bazarynyň ösüşiniň geografiýasyny takyk kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Suwuklandyrylan tebigy gaz bilen AÝS-ıň ýurtlaryny üpjün edýän ýurtlaryň hataryna Malaýziýa hem girýär. Bu ýurduň iri nebitgaz korporasiýasy Petronas Ýaponiýanyň, Günorta Koreýanyň we Taýwanyň bazarlarynda uly orun eýeleýär. Ol 2002-nji ýyldan bäri Hindistana 20 ýylyň dowamynda her ýyl 2,6 million tonna suwuklandyrylan gazy satmak barada Metropolis kompaniýasy bilen ylalaşyk gazandy. Malaýziýa sebitde suwuklandyrylan gazy eksport etmekde uly orun eýeleýär.

AÝS-ıň ýurtlarynyň köpüsinde aşaky sebäplere görä tebigy gazy ulanmagyň ýokarlanmagyna garaşylýar:

1. Sebitde ekologik ýagdaýyň ýaramazlaşýandygy sebäpli, ýurtlaryň ekologiýa taýdan arassa ýangyjyň görnüşlerine ünsleriniň ýokarlanmagy;

2. Sebitiň ýurtlarynda nebitiň öndürilişiniň durnuklylaşmagy, hatda olaryň käbirinde bu görkezijiniň peselmegi;

3. Köp ýurtlaryň energetika howpsuzlygyny berkitmek, şonuň ýaly-da, nebitiň eksportyndan gelýän býujet girdejilerini bellibir ýagdaýda saklamak üçin importyň çeşmeleriniň diwer-

sifikasiýalaşdyrylmagy we çalşylýan ýangyjy ulanmaklyga synanyşylmagy.

Sebitiň tebigy gaza bolan içerki zerurlygyny, bellibir derejede, kanagatlandyrmaga ýurtlaryň özlerinde mümkinçilik ýok hem däl, ýöne kem-kemden bu mümkinçilik peselýär. Dünýäniň gaz baýlyklary sebitiň energiýa harajatlaryny kanagatlandyrmak mümkinçiligine eýedir. Soňky döwürde bu sebitiň gaz bazarlarynda Türkmenistan hem ygtybarly orna eýe bolmaga ynam döredýär.

HYTAÝ

AÝS-iň we dünýäniň energetika howpsuzlygynda HHR-de geçirilýän ykdysady özgertmeler kesgitleýji ähmiýete eýe bolýar. Has hem bu ýagdaý Hytaýyň energiýa baýlyklary bilen öz-özünü üpjün etmekden örän çalt energiýany import etmeklige geçmegi arkaly ýokarlanýar.

Hytaýyň energetika syýasaty köp derejede ýurduň ykdysady ösüşiniň şu günki, meýilleşdirilýän we çaklanylýan ýagdaýyna esaslanýar. Geçen asyryň 80-nji ýyllarynda başlanan ykdysady ösüşüň ýokary depgini HHR-iň ýolbaşçylarynyň energiýa üpjünçiliginde öz-özünü üpjün etmek syýasatyndan, öz energiýa baýlyklaryny we onuň importuny giňeltmegi sazlaşdyrmak syýasatyna geçmeklerine getirdi. Energiýa serişdelerini import etmäge bolan zerurlygyň ýokarlanmagy, öz gezeginde, ýurduň ählumumy energetika syýasatyny işläp düzmegi talap etdi.

3-nji surat. Ýangyç-energiýa çeşmeleri

Bu syýasatyň esasy ugurlary: energiýa serişdelerine hakyky zerurlygy GDA-dan başlap Latyn Amerikasyna çenli energiýa serişdeleriniň çeşmeleriniň köp ugurly ulgamyny kemala getirmek; sebit syýasatynyň köp ugurly netijeli gurally hökmünde Hytaýyň gatnaşmagynda energetika taslamalary amal etmek; energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň halkara mehanizmine gatnaşmagy üpjün etmekden ybaratdyr. Mysal üçin, Halkara energetiki agentligi, OPEC energiýa serişdelerini dolandyryan sebitleýin halkara guramalary bilen bilelikde milli şertlere uýgunlaşdyrmak maksady bilen, energiýa tehnologiýalaryny özleşdirmelidir, olary öz önümçilik binýatlarynyň esasynda döwrebaplaşdyrmalydyr.

Energetika gursawynda Hytaýyň import syýasatyna ählumumy häsiýet, onlarça döwletler bilen hyzmatdaşlygy ýola goýmak üçin öňünden ätiýaçlyklary döretmek, giňişleýin diwersifikasiýany, energiýa serişdelerini käbir ýurtlara eksport etmekde monopoliýany guramak, ol ýa-da beýleki energiýa taslamasyny durmuşa geçirmek barada gutarnykly karara gelmekde howlukmazlyk ýaly talaplar häsiýetli bolýar.

HHR-iň energiýa deňagramlygynda daşkömür esasy orny eýeleýär. Onuň ätiýaçlygynyň möçberi ýurduň energetika howpsuzlyk derejesini ýokary diýip hasaplamaga mümkinçilik berýär. Ýöne ykdysadyýetiň ösüş depgini, önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagy, nebitiň we tebigy gazyň ulanylmagyny artdyrmak bilen bagly şu asyryň başynda HHR 230 *mln tonna* nebit ulandy. 2002-nji ýylda Hytaý 22 *mln tonna* nebit önümlerini import etdi. Hytaý daşary ýurtlardan, esasan, dizel ýangyjyny we benzin alnyşyny çäklendirmek bilen, mazut almaga çalyşýar.

Hytaý nebiti gazyp almakda dünýäniň öňdäki on ýurdunyň hataryna girýär. Ýurduň tassyklanen nebit ätiýaçlyklary hem ýokary. Ýöne olaryň ýaşayyş indeksi (ätiýaçlyklaryň ýyldaky alnyşynyň derejesine gatnaşygy) dünýä boýunça ortaça hasapdan iki esse az. Nebitiň esasy bölegi gündogardaky köne ýataklardan alynýar. Soňky döwürde Sinszyan – Uýgur awtonom raýonyndan hem nebit alynýar we deňiz ýalpaklaryndaky nebiti we gazy özleşdirmeklige çalşylýar.

Ýöne nebitiň täze ýataklary köne ýataklardan alynýan nebitiň möçberiniň peselmeginiň, bellibir derejede öňüni almaklyga esas bol-

ýar. Bu bolsa nebite bolan zerurlygyň ýokarlanmagyny diňe daşardan getirilmek esasynda kanagatlandyryp boljakdygyny aňladýar. Ine, şonuň üçin ýurduň ýolbaşçylary çeşmeleri diwersifikasiýalaşdyrmaga çalyşýarlar. Bu ýerde gazy import etmeklige, şol sanda Türkmenistandan tebigy gazy almagy artdyrmaga çalşylýar. Energiýany ulanmagyň artmagynyň hut tebigy gaz pudagynda ýokarlandyrylmagyna garaşylýar.

Hytaýda ilkinji energiýa göterijilere zerurlygy kanagatlandyrmak meselesi energiýa deňagramlylygyň düzümini üýtgetmek bilen bilelikde çözmäge çalşylýar. Kömrüň agdyklygyny aradan aýyrmak, elektroenergiýany kömür ulanmakdan gaz ulanmaklyga geçmek esasynda çözülýär. Gaztrubinalaryň täze neslini we utgaşdyrylan aýlawly turbinalary ulanmagyň kömür bilen işleýän turbinalardan artykmaçdygy aýdyň görünýär. Täze elektrostansiýalaryň gurluşygyna çykarylýan çykdajy hem ozalkylardan az, gurluşygy hem çalt alnyp barylýar. Kömrüň ulanylyşynyň azaldylmagy demir ýollaryň hem ýüküni ýeňledýär.

Hytaýyň öz tebigy gazy ýokarda agzalan maksat üçin ulanmaklyga ýeterlikli däl, import edilen gaz – turbageçirijiler we suwuklandyrylan görnüşinde gerek. Turbageçirijiler bilen gaz HHR-e, ýokarda bellenişi ýaly, Türkmenistandan 2009-njy ýylyň aýagyndan bäri geçirilýär, Russiýa Federasiýasynda hem turbageçirijileriň gurluşygy alnyp barylýar. Şolaryň esasynda Hytaýyň umumy milli gazgeçiriji ulgamy hem kämilleşýär. Ýylda 150 milliard kub metr gazy geçirmäge ukyply gazgeçirijini döretmäge çalşylýar.

Hytaý ozal hem, şu gün hem öz energetika howpsuzlygyny berkitmäge çalyşýar. 2001-nji ýylyň 11-nji sentýabryndan soňra bu iş hil taýdan täze derejä çykýar. Kömürden nebit almagyň tehniki mümkinçiliklerini berkitmek HHR-iň energetika howpsuzlygyny ýokarlandyran diýen ýörelgeden ugur alynýar. Şonuň bilen birlikde Hytaý nebitiň hem ýeterlikli ätiýaçlyklaryny döretmäge çalyşýar. Özi hem bu ugurdaky aladalar diňe bir ýangyç goruny artdyrmak däl-de, eýsem, bu ýerde gerek bolan hukuk-guramaçylyk çärelerini hem berkitmek bilen baglanyşdyrylýar.

Hytaýyň milli nebit korporasiýasy (HMNK)

Hytaýda soňky döwürde nebit we gaz pudaklary birleşdirilip, bu sektora üç sany kompaniýa degişli boldy. Olar: Hytaýyň milli nebit korporasiýasy (CNPC), Hytaýyň milli ýalpaklyk kompaniýasy (CNOOC) we Sinopec. 1999-njy ýylyň noýabrynda HMNK-nyň özgerdilmegi esasynda Petro China Company Ltd döredilýär. HMNK dörediji kompaniýa hökmünde täze dörän düzüme özüniň milli aktiwiniň uly bölegini geçirip, özünde daşarky biznesi saklap galdy. Hytaýyň milli nebit kompaniýasy (HMNK) dünýäniň bäsdeşlige ukyply kompaniýalarynyň biridir.

Hytaýyň milli nebit korporasiýasy dünýä möçberindäki toplumlaýyn energiýa korporasiýasy bolmak bilen, nebit we gaz ýataklarynda gözleg-barlag işlerini geçirmek we özleşdirmek, nebiti gaýtadan işlemek we himiýa senagaty, nebit önümlerini satmak, nebiti we gazy saklamak hem-de akdymak, nebit söwdasy, inžener-tehniki hyzmatlary ýerine ýetirmek we nebit-gaz enjamalaryny öndürmek bilen meşgullanýar.

HMNK-da 1,7 *mln* adam işleýär. Oňa 21 sany iri önümçilik birleşmeleri, 250 gözleg toparlary, burawlaýjylaryň 900 brigadasy, 274 ylmy-barlag instituty, 9 uniwersitet degişlidir. HMNK ýeňillikli, kähalatlarda bolsa göterimsiz halkara kreditlere girip bilýär.

Sinopec, HMNK we CNOOC özgertmegiň indiki tapgyrynda aksionerleşdirildi we minoritar aksiýalarynyň bukjasyňy ilkinji ýerleşdirmelerini geçirdiler. Bu bolsa goşmaça ençeme milliard dollarlyk daşary ýurt kapitalyny çekmeklige mümkinçilik berdi. Soňky döwürde CNPC Günorta – Gündogar Aziýada, Günorta Amerikada, Meksikanyň aýlawynda, Merkezi Aziýada nebit çykaryjy kompaniýalaryň aksiýalaryny, şol sanda gözegçilik paketlerini we gözegçilik işlerini geçirmek üçin ygtyýar almaklyga hukuk gazandy.

Merkezi Aziýa we Russiýa Federasiýasy Hytaýyň daşary ýurt işjeň hyzmatdaşlaryna girýärler. Merkezi Aziýada Hytaý Türkmenistanyň we Gazagystanyň nebitgaz ýataklaryny özleşdirmäge gatnaşýar. 2006-njy ýylyň birinji ýarymynda Türkmenistan bilen Hytaý Halk Respublikasynyň arasynda Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek we Türkmenistandan HHR-e tebigy gazy satmak hakynda Baş ylalaşyga gol çekildi.

Umuman, XXI asyryň başynda ählumumy energetika sektoryna täze gatnaşyjylaryň ýüze çykmagy we bu ýerdäki täsiriň artmagy bilen, düýpgöter özgerdi. Şol sebäpli, täze energetika ýagdaý energiýa bazarynda täze gatnaşyjylara ýer bermek, şonuň ýaly-da, netijeli we özara peýdaly hyzmatdaşlygy gurnamak üçin düzedişleri talap edýär. Energetika howpsuzlygynyň meseleleri öndürijileriň we ulanyjylaryň bähbitlerini göz önünde tutup çözülmeli. Şeýle edilmedik ýagdaýynda geosyýasy bäsdeşlik we çäkli baýlyklara eýe bolmak üçin dartgynly bäsdeşlik güýjäp, hiç bir tarapa bähbitli bolmadyk gapma-garşylyklara getirmegi mümkindir.

Merkezi Aziýa we Hazar deňiz ýalpaklary uglewodorod serişdelerini gazyp almagyň ösýän sebiti bolup, täze geosyýasy bäsleşigiň ýerine öwrülýär.

Hytaýyň Merkezi Aziýanyň we Hazar deňziniň töweregindäki döwletler bilen energetika hyzmatdaşlyga girmeklige çalyşmagy, onuň üçin peýdalydyr. Bu sebitden uglewodorod serişdelerini çekmek, bellibir derejede, howpsuz we gysga turbageçirijiler bilen mümkin bolýar. Şonuň üçin Hytaýyň bu sebite bil baglamagy we özüniň energetika syýasatynyň esasy ugruna öwürmegi düşnükli.

Hazar deňzi ählumumy nebit we gaz gorlarynyň esasy bölegi hasap edilýär. Häzirki döwürde bu sebitdäki ýurtlaryň hem dünýä bileleşigindäki orny berkeddi. Bu ýurtlaryň nebitgaz mümkinçilikleri örän uly – nebit boýunça dünýä gorlarynyň 3%-i we gaz boýunça 4%-i diýlip bahalandyrylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylyň 17-nji iýulynda Hytaý Halk Respublikasynda döwlet sapary wagtynda şol wagtky Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Nebitgaz serişdelerini dolandyrmak we peýdalanmak baradaky döwlet agentligi bilen HMNK-niň arasynda «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn çägi boýunça Önümi paýlaşmak hakynda ylalaşyga we «Türkmengaz» döwlet konserni bilen HMNK-niň arasynda Tebigy gazy satyn almak-satmak hakynda ylalaşyga gol çekildi. Bu ylalaşyklara laýyklykda, HMNK 30 ýylyň dowamynda «Bagtyýarlyk» şertnamasynyň çäginde tebigy gaz babatda barlag, işläp geçiş we çykaryş boýunça doly möçberli işleri amala aşyrýar, şeýle hem Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisi boýunça tebigy gazy iberýär.

2014-nji ýylyň 3-nji sentýabrynda Hytaý Halk Respublikasynyň başlygy Si Szinpininiň Türkmenistana bolan sapary döwründe HMNK bilen «Türkmengaz» döwlet konserniniň arasynda Türkmenistandaky «Galkynyş» gaz kâniniň ýylda 30 milliard kubmetr harytlyk gazy öndürýän desganyň taslamasyny düzmek we doly gurup tabşyrmak barada şertnama gol çekildi.

Türkmenistan bilen Hytaýyň energetika aragatnaşygynyň giňelmegi

Hytaý Halk Respublikasy Türkmenistan garaşsyzlygyny alandan soňra, ilkinjileriň biri bolup, diplomatiki gatnaşyklary ýola goýdy. Bu ýerdäki baglanyşyklaryň kökleri öz gözbaşyny Beýik Ýüpek ýolundan alyp gaýdýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda iki ýurduň arasyndaky hyzmatdaşlyk ähli ugurlarda uly ösüslere eýe boldy.

Ýokarda görkezilen ylalaşyk esasynda Türkmenistanyň energiýa serişdelerini hytaý bazaryna ýetirmek boýunça geljegi uly taslamalar durmuşa geçirilip başlandy. Bu ýerde HMNK kompaniýasynyň hyzmaty bellärliklidir. Şu ylalaşygyň çäklerinde HMNK kompaniýasy «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn sebitini özleşdirmäge işjeň girişdi. 2009-njy ýylyň dekabry aýynda bu ýerde kuwwaty ýylda 5 milliard kubmetr bolan gazy gaýtadan işleýän 1-nji zawody, şeýle hem Türkmenistan–Özbegistan–Gazagystan–Hytaý gaz geçirijisi ulanmaga berildi. Bu gazgeçiriji ýylda 40 milliard kubmetr tebigy gazy geçirmäge ukyplydyr. 2009-njy ýylyň aýagynda HMNK kompaniýasy Türkmenistanyň iri «Galkynyş» gaz kânini özleşdirmäge hem gatnaşýar.

2011-nji ýylyň noýabr aýynda Türkmenistan bilen HHR-iň arasynda energetika ugrunda täze ylalaşyklar gazanylyp, geljekde Hytaýa iberilýän türkmen gazynyň möçberini 65 milliard kubmetre ýetirmek göz önünde tutulýar. HHR-iň Başlygynyň 2013-nji ýylyň sentýabr aýynyň başynda Türkmenistana döwlet sapary bu ýerde ýüze çykyan meseleleri çözmekde aýratyn ähmiýete eýe boldy. Iki ýurduň ýolbaşçylarynyň duşuşygynda «Türkmenistan–Hytaý» gazgeçirijisiniň dördünji şahasyny gurmak bilen baglanyşykly meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy. Bu şahamça öz gözbaşyny «Galkynyş» gaz kâninden alar. Ol 2009-njy ýylyň aýagynda toplum-

laýyn özleşdirilip başlandy. HMNK (CNPC) kompaniýasy ilkinji günlerden başlap bu iri gaz känini özleşdirmäge gatnaşýar.

2013-nji ýylyň 4-nji sentýabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow we Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Si Szinpin «Galkynyş» gaz käninde harytlyk gazy taýýarlaýan zawodlar toplumynyň açylyş dabarasyna gatnaşdylar. Öz gorlarynyň möçberi boýunça dünýäde ikinji orunda durýan «Galkynyş» gaz käniniň senagat taýdan ulanylyp başlanmagy Türkmenistanyň energetika strategiýasyny üstünlikli durmuşa geçirmekde wajyp ädim boldy. 2015-nji ýylyň 13-nji dekabrynda bu käne özleşdirmegiň üçinji tapgyryna badalga berildi.

Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan energetika hyzmatdaşlygy

Soňky döwürde Aziýa ýurtlarynyň energiýa üpjünçiligine bolan islegi has artýar. Eger 1970-nji ýylda energiýany ulanmagyň ählumumy möçberinde Aziýanyň paýy 15%-e deň bolan bolsa, şu asyryň başynda bu görkeziji iki esse köpeldi. 2030-njy ýylda Aziýa döwletleriniň Demirgazyk Amerika we Ýewropa ýurtlaryndan 1,5 esse köp ulanmaklaryna garaşylýar. Bu ýerde Hytaýyň, Pakistanyň we Hindistanyň energiýa zerurlygy has hem ýokarlanar.

Biz ýokarda HHR-iň energetika howpsuzlygynyň käbir meseleleriniň üstünde durup geçdik. Tebigy gaza Aziýa yklymynda iri hyrydarlaryň ýene biri Hindistan bilen Pakistandyr. Olar üçin hem energetika howpsuzlygy meselesi örän wajypdyr. Sebäbi, Hindistan dünýäniň iri ykdysadyýetli döwletleriniň biridir. Bu ýurtlaryň ikisi hem ilatynyň sany boýunça dünýäde birinji onluga girýän ýurtlardyr. Häzirki wagtda (2014-nji ýyl) Hindistan jemi içerki önüminiň möçberi boýunça dünýäde 11-nji orunda, Pakistan bolsa 45-nji orunda durýar. Bu ýurtlaryň ikisi-de çalt ösýän ýurtlaryň hatarynda tanalýar. Ilatynyň sanynyň we onuň artyş depginliliginiň ýokarylygy, ykdysadyýetiň energiýa sarp edijiliginiň barha artmagy, olar üçin energetika howpsuzlygy meselesiniň wajyplygyny görkezýär.

Pakistanyň energiýa mümkinçiliklerine garalanda, bu ýurtta tebigy gazyň ulanylyşynyň ýokarydygy bellänilmelidir. «BP Stastikal Rewiew of World Energy – 2010» maglumatlar-analitik žurnalynyň

berýän maglumatlaryna görä, Pakistan 1999-njy ýylda 20,3 milliard kub metr tebigy gazy sarp eden bolsa, 2009-njy ýylda bu görkeziji 37,9 kub metre ýetipdir. Şol žurnalyň berýän maglumatlaryna görä, ýurduň tebigy gaz gorlary 910 milliard kub metre barabar bolupdyr. Diýmek, ýakyn geljekde bu ýurt üçin tebigy gazy import etmek meselesi has ýitileşer.

Ýokarda görkezilen žurnalyň berýän maglumatlaryna görä, ýurtda sarp edilýän energiýanyň 4,5%-i tebigy gazyň paýyna düşýär. Onuň sarp ediliş möçberi 2015-nji ýylda 92 milliard kub metre ýetdi. Şol çeşmede getirilen sanlardan görnüşi ýaly, ýene-de 10 ýyldan Pakistan 60 milliard kub metrden gowrak tebigy gazy import etmeli bolar.

Hindistan dünýäniň ykdysady taýdan kuwwatly ýurtlarynyň biridir. BMG-niň berýän maglumatlaryna görä, 2030-njy ýyla çenli Hindistan ilatynyň sany boýunça birinji, ykdysadyýetiniň kuwwaty we onuň energiýa serişdelerini sarp edijiliginiň möçberi boýunça dünýäniň üçünji ýurdy hasaplanylýar. Hindistanyň «Inodia Hydrosarwon Vision – 2025» atly meýilnamasynda bellenmegine görä, 1997-nji ýylda sarp edilen energiýa serişdeleriniň möçberinde tebigy gazyň paýy 7%-e deň bolan bolsa, bu görkezijiniň 2025-nji ýyla çenli 20%-e ýetmegine garaşylýar. Şol döwürde ýurduň energiýa bazarynyň ýokary depginde ösjekdigi nazara alnanda tebigy gazyň Hindistan üçin ähmiýetiniň artjakdygyny görmek bolýar. Eger-de Hindistan 1997-nji ýylda 23 milliard kub metr gazy sarp eden bolsa, «BP Statistikal Review of World Energy – 2010» žurnalynyň çaklamasyna görä, 2009-njy ýylda bu görkeziji, 2008-nji ýyl bilen deňeşdirilende, 22,9% artyp, 51,9 milliard kub metre ýetipdir. Halkara energetika agentliginiň çaklamasyna görä, Hindistanyň tebigy gaz bazaryna zerurlygy 2025-nji ýylda 113 milliard kub metre, 2030-njy ýylda 132 milliard kub metre ýetmegine garaşylýar. Häzirki wagtda Hindistanyň tebigy gaz gorlary 1,12 trillion kub metre barabardyr. 2009-njy ýylda ýurtda 39,3 milliard kub metr tebigy gaz öndürilipdir. Eger-de tebigy gazy öndürmegiň möçberi şu derejede saklanyp galanda, täze gorlar açylmadyk ýagdaýynda 30 ýyla ýetmän bu gor azalar. HEA – 2010-ýň berýän maglumatlaryna laýyklykda Hindistan 2025-nji ýylda 73 milliard kub metr, 2030-njy ýylda 80 milliard kub metr tebigy gaz öndürmek mümkinçiligine eýedir.

Ýokarda getirilen maglumatlardan görnüşi ýaly, Hindistan 2025-nji ýylda 40 milliard, 2030-njy ýylda 52 milliard kub metr tebigy gaza mätäçlik çeker. Hindistan häzirki döwürde tebigy gazy Katardan we Awstraliýadan suwuklandyrylan görnüşde satyn alýar. Bu döwletlerden tebigy gaz tankerler bilen daşalýar. Hindistanyň tebigy gaza bolan zerurlygy, görşümüz ýaly, ýyl-ýyldan artýar.

Şol zerurlyklary kanagatlandyrmakda köpden bäri üstünde işlenilip gelinýän «Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan»-TOPH) transmilli gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilmegi aýratyn ähmiýete eýe bolar. TOPH gazgeçirijisi tebigy gaza baý bolan Türkmenistanyň günorta-gündogarynda ýerleşýän iri gaz gorlaryndan gözbaş alar. Onuň umumy uzynlygy 1824 kilometre deň bolup, türkmen tebigy gazyny Owganystanyň we Pakistanyň üstünden geçip, Pakistan – Hindistan serhedinde ýerleşýän Fazilka (Hindistan) şäherçesine ýetirer.

TOPH gazgeçirijisiniň üsti bilen Hindistana ýylda 30 milliard metr kub türkmen gazy geçiriler. Ykdysady taýdan ýokary depginler bilen ösýän ýurduň ykdysadyýeti üçin bu önüm ähmiýetli bolar. Transmilli gazgeçiriji diňe bir hyzmatdaş ýurtlaryň energiýa görerijiler bilen üpjün edilmegine peýdaly bolman, eýsem, sebitde, ilki bilen hem, Owganystandaky ýagdaýy gowulandyrmak, bu ýurduň ykdysadyýetini dikeltmek, goşmaça iş ýerlerini döretmek, sosial infradüzümi kemala getirmek, Aziýa yklymynda sosial durnuklylygy goldamak we berkitmek üçin täze-täze şertleri döreder.

Şu nukdaýnazardan Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji mejlisinde eden çykyşynda, şol mejlisde kabul edilen 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin ösüş baradaky Gün tertibinde göz önünde tutylan gymmat bolmadyk we ygtybarly häzirki zaman energiýa serişdeleriniň hemmelere elýeterli bolmagyny, umuman, energetika howpsuzlygyny üpjün etmek işine Türkmenistanyň öz goşandyny goşjakdygyny belledi. Bu ýerde TOPH gaz geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly işlere 2015-nji ýylyň 13-nji dekabrynda badalga berilmegi Türkmenistanyň öz uglewodorod serişdelerini adamzadyň bähbidine goýmaklyga taýýardygyny ýene bir gezek görkezdi.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Aziýa ýurtlary dünýäniň ykdysady ösüşine nähili täsir edýär?
2. Hytaýyň energiýa mümkinçilikleri barada aýdyp beriň.
3. Hytaýyň energetika pudagynda nebit we gaz pudagynyň ulanylyş düzümi nähili üýtgeýär?
4. Hytaýyň energetika infradüzüminiň ýagdaýy we geljegi barada näme aýtmak bolar?
5. Hytaýyň energetika howpsuzlygyny çözmekde Türkmenistanyň orny barada gürrüň beriň.
6. Hytaýyň milli nebit korporasiýasynyň (CNPC) Türkmenistanda alyp barýan işleri barada gürrüň beriň.
7. Hindistanyň energiýa mümkinçilikleri barada näme bilýärsiňiz?
8. Hindistanyň energetika howpsuzlygynda Türkmenistanyň orny barada näme aýdyp bolar?

§ 6. Energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge Türkmenistanyň goşýan goşandy

Türkmenistanyň daşary syýasaty. «Açyk gapylar» we Bitaraplyk syýasaty. Türkmenistanyň geosyýasaty.

Ýurtda energiýa serişdeleriniň eksport ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak ugrunda alnyp barylýan işler. 2009-njy ýylyň aýagynda we 2010-njy ýylyň başynda bu ugurda gazanylan uly üstünlikler. Asyryň gurluşygy adyny alan Türkmenistan–Özbeistan–Gazagystan–Hytaý transmilli gazgeçirijisi. Türkmen–Hytaý energetika pudagyndaky hyzmatdaşlygyň ösüşi. «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn gaz ýataklarynyň we «Galkynyş» gaz kâniniň özleşdirilişi. Türkmenistan–Eýran ugry boýunça Döwledabat–Sarahs–Hangeran gazgeçirijisiniň işe girizilmegi.

Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek ugrunda alnyp barylýan işler.

Türkmen döwleti Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ykdysadyýetde «Açyk gapylar» syýasatyny, daşary syýasatda bolsa hoşniýetli Bitaraplyk syýasatyny öňe sürdi. 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan döwletimiziň hemişelik Bitaraplyk derejesi ykrar edildi.

Türkmenistanyň hakykatdan hem dünýäniň ýurtlaryna gapylarynyň açyk bolmagy üçin ýurduň geosyýasy ýerleşişiniň amatlylyklaryny ulanmak maksady bilen, gerek bolan aragatnaşyk-kommunikasiýa ulgamlary döredilip başlandy. Täze, döwrebap howa we demir ýol menzilleri guruldy we gurulmagy dowam etdirilýär. 1996-njy ýylyň maýynda Tejen–Sarahs–Maşat demir ýoly ulanylmaga berildi. Daşary ýurt maýadarlaryny çekmek üçin aragatnaşyk serişdeleri ornaşdyrylan myhmanhanalar guruldy. Aşgabat şäheriniň sebitde ylalaşdyryjy merkeze öwürülmegi üçin amatly şertler emele getirildi.

Şu we beýleki başlangyçlar täze döwürde has ösdürilip, bar bolan ähli mümkinçilikler açylyp, Türkmenistanyň dünýä bileleşiginiň derwaýys meselelerini çözmekdäki işjeňligi artdyryldy. Bu döwürde Türkmenistanyň geosyýasy ýerleşişiniň artykmaçlyklaryny ýurduň, umuman, adamzadyň peýdasyna işewür ulanmak meselesi has düýpli we toplumlaýyn çözülip başlandy. 2007-nji ýylyň 1-nji dekabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda Demirgazyk–Günorta geçelgesi boljak Uzen–Gyzylgaýa–Bereket–Etrek–Gorgan halkara demir ýolunyň gurluşygyna başlandy we ol 2014-nji ýylyň dekabrynda tamamlandy. Bu ýol Türkmenistanyň, Gazagystanyň we Eýranyň çäginde geçmek bilen, ykdysady taýdan bähbitli onlarça ýurtlar üçin möhüm üstaşyr geçirme ugrudyr. Tutuş Ýewropa, Russiýa Federasiýasy, Merkezi Aziýa ýurtlary gysgaldylan ugur arkaly Pars aýlagyna çykмага mümkinçilik aldylar. Öz gezeginde, Pars aýlagynyň ýurtlaryna demirgazyk ugur boýunça şeýle mümkinçilik döredi. 2016-njy ýylyň 28-nji noýabrynda Türkmenistan–Owganystan–Täjigistan demir ýollarynyň Atamyrat–Ymamnazar–Akinar böleginiň işe girizilmegi geljekde Aziýa ulag ulgamynyň hil taýdan täze derejä galmagyna hyzmat eder.

Türkmen döwletiniň şu syýasatynyň esasynda örän çuňňur many bar. Ol millionlarça adamlaryň bähbitlerine, parahatçylygyň we ählumumy abadançylygyň hatyrasyna gulluk edýär. Bu ýerde Bitarap Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň manysy jemlenýär. Türkmenistan öz Bitaraplygyny jar etmek we ony durmuşa geçirmek bilen, halkara jemgyýetçiliginiň önünde öz üstüne alan borçlaryny gyşarnyksyz berjaý edýär. Bu syýasat ägirt uly baýlyklary bolan Türkmenistanyň ykdysady mümkinçilikleriniň we geografik taýdan amatly ýerde

ýerleşmeginiň, şonuň ýaly-da, türkmen döwletiniň hyzmatdaşlyga we hoşniýetli goňşuçylyga ygrarlydygynyň bir ýere jemlenip hereketlenmegi bolýar. Häzirki döwürde şu syýasatyň berýän miwelerini biz her ädimde duýýarys.

Türkmenistanyň dünýäniň energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge goşýan goşandynda bu syýasat özüniň bütin aýdyňlygy bilen ýüze çykýar. Eger dünýä bazarynda energiýa serişdelerine islegiň artýandygyny we biziň ýurdumyzda şol serişdeleriň ýeterlik gorlarynyň barlygyny göz önünde tutsak, onda bu ugurda iki taraply hem-de köp taraply hyzmatdaşlygy giňeltmäge esaslary döredýändigini bellemeli. Şu maksat bilen biziň ýurdumyzda energiýa serişdeleriniň eksport ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak syýasaty alnyp barylýar.

Bilşimiz ýaly, XX asyrdaky türkmen gazy dünýäniň energiýa bazaryna, ilki bilen, ozalky Orta Aziýa–Merkez gaz geçirijisiniň üsti bilen çykarylýardy. Geçen asyryň aýagynda Körpeje–Gurtguýy gaz geçirijisini gurup, türkmen tebigy gazy goňşy Eýran Yslam Respublikasyna eksport edilip başlandy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurt ýolbaşçylygyna gelmegi bilen, XXI asyryň birinji onýyllygyndan başlap türkmen döwletiniň gatnaşmagynda işe girizilýän halkara gaz geçirijileriniň sany artyp başlady. Bu ýerde, ilki bilen, Türkmenistan–Hytaý hyzmatdaşlygynyň netijeli bolandygyny bellemeli. Ýokarda olar barada durup geçipdik. Bu ýerde bolsa olara giňişleýin durup geçeliň.

2006-njy ýylyň aprelinde gol çekilen Türkmenistan–Hytaý gaz geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek we tebigy gazy satmak hakynda Baş hökümetara ylalaşyga laýyklykda Türkmenistan 30 ýylyň dowamynda 30 milliard kub metre çenli tebigy gazy bermäge borçlandy. 2009-njy ýylyň 14-nji dekabrynda Türkmenistan–Özbeqistan–Gazagystan–Hytaý gaz geçirijisi işe girizildi. Özbegistanyň we Gazagystanyň üstünden geçýän täze gaz geçiriji Amyderýanyň sag kenaryndan çykarylýan türkmen tebigy gazynyň Hytaýa iberilmegini üpjün edýär. Ol türkmen-hytaý hyzmatdaşlygyny berkidýär. Şu işler bilen bir hatarda uglewodorod serişdelerini dünýä bazaryna çykarmagyň täze ugurlary hem kesgitlenýär.

Şonuň bilen bir hatarda Türkmenistan ozaldan hereket edip gelýän gaz geçirijileriň hem mümkinçiliklerini has netijeli ulanma-

ga çalyşýar. 2009-njy ýylyň iýul aýynyň başynda Türkmenistandan Eýrana ugradylýan gazyň mukdaryny her ýylda 14 *milliard kub metre* çenli köpeltmek we soňra ony has hem artdyrmak barada iki döwletiň arasynda gazanylan ylalaşyk oňa mysal bolup biler.

Şeýlelikde, 2009-njy ýylyň aýagy we 2010-njy ýylyň başy Türkmenistanyň uglewodorod serişdelerini diwersifikasiýalaşdyrmagyň aýgytly çözgütleriniň amal edilen wagty boldy. 2009-njy ýylyň 14-nji dekabry asyryň gurluşygy adyny alan Türkmenistan–Özbegistan–Gazagystan–Hytaý daz geçirijisiniň açylyş dabarasy boldy. 2010-njy ýylyň 5-nji ýanwarynda Döwledabat–Sarahs–Hangeran gazgeçirijisi hem işe girizildi. Bu gazgeçiriji ozalky hereket edýän Körpeje–Gurtguýy gazgeçirijisi bilen bilelikde Eýran Yslam Respublikasyna geçirilýän tebigy gazyň möçberini geljekde ýylda 20 *milliard kub metre* ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Transmilli Türkmenistan–Hytaý gazgeçirijisi öz gözbaşyny Amyderýanyň sag kenaryndan alýar. Bu ýerde uglewodorod baýlyklarynyň iri ýataklarynyň üsti açyldy. Türkmenistanyň, Özbegistanyň we Gazagystanyň çäklerinden çekilen, uzynlygy HHR-iň çäGINE çenli 1833 kilometre deň bolan energetika ulgamy XXI asyryň uly inženerçilik-tehniki desgalarynyň biridir. Bu transmilli gazgeçirijiniň geçirijilik ukyby 40 milliard kub metr gaza deňdir. HHR-iň çäginde oňa «Gündogar – Günbatar» gazgeçirijisiniň iki şahasy goşulýar. 2010-njy ýylyň ýanwar aýynda Pekin we çäkleşýän etraplara tarap «mawy ýangyjy» «Szinbýan» gaz gysyjy bekede geçirilip başlandy. 2011-nji ýylyň noýabrynda bolsa gaz Transaziýa ulgamyndan ýurduň günorta etraplaryna, şol sanda Şanhaýa, Guanduna we beýleki ýerlere baryp başlady. Energetika ulgamynda hyzmatdaşlygy has-da giňeltmek maksady bilen, Ylalaşyga gol çekildi. Oňa laýyklykda Türkmenistandan HHR-e her ýylda iberilýän gazyň möçberi 65 milliard kub metre ýetiriler.

Transmilli gazgeçiriji arkaly tebigy gaz birnäçe çig mal ýataklaryndan ugradylýar. Olaryň hatarynda «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn sebite girýän ýataklar bolup, olary Hytaýyň Milli Nebitgaz Korporasiýasy (CNPC) şol wagtda Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Nebitgaz serişdelerini dolandyrmak we peýdalanmak baradaky döwlet agentligi bilen baglaşylan önümleri paýlaşmak hakynda resminamany işläp taýýarlaýarlar.

Hytaý korporasiýasy «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn sebiti özleşdirmek maksady bilen, bu ýerde kuwwaty ýylda 5 milliard kub metr bolan gazy gaýtadan işleýän zawodlary gurdy. Olaryň birinjisi 2009-njy ýylda Samandepe ýatagynda ulanmaga berildi. Bu korporasiýanyň Lebap welaýatynyň Hojambaz etrabynda guran we 2014-nji ýylyň 7-nji maýynda işe girizilen «Bagtyýarlyk» gazy gaýtadan işleýän zawody Türkmenistan – Hytaý gazgeçirijisine iberilýän harytlyk gazyň ýokary hilli bolmagyny üpjün etmäge gönükdirilýär. Bu zawod ýylda 8 milliard 670 million kub metr tebigy gazy gaýtadan işlemäge niýetlenendir. Bu zawod tebigy gaz bilen «Altyn asyr» ýataklar toplumyndan üpjün ediler.

«Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn sebitinden Türkmenistan–Hytaý gazgeçirijisi boýunça 2016-njy ýylyň maý aýyna çenli 138 milliard kub metrden gowrak tebigy gaz iberildi. Türkmen–Hytaý gatnaşyklary nebitgaz pudagynda durnukly ösýär we giňeýär. 2013-nji ýylyň 3–4-nji sentýabrynda Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Si Szinpinii Türkmenistana bolan döwlet saparynyň çäklerinde «Tebigy gazy satmak – satyn almak hakynda» şertnama hem-de Hytaýa iberilýän gazyň möçberini ýylda 25 milliard kub metre çenli artdyrmak baradaky Çarçuwaly ylalaşyga gol çekildi.

Şol resmi saparyň çäklerinde iki ýurduň Baştutanlarynyň gatnaşmagynda «Galkynyş» gaz kâninde zawodlar toplумы açylyp, ulanmaga berildi. Netijede, energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde iki ýurduň arasyndaky hyzmatdaşlyk täze derejä çykdy. Iki ýurduň hökümetleri tarapyndan Türkmenistan–Hytaý gaz geçirijisiniň 4-nji şahasyny («D» ugruny) gurmak barada ylalaşyk gazanyldy. Bu şahamça öz gözbaşyny «Galkynyş» gaz kâninden alar. Şeýlelikde, geljekde türkmen tebigy gazynyň eksport edilýän möçberini artdyrmak hem-de nebitgaz pudagynda iki ýurduň arasyndaky alnyp barylýan hyzmatdaşlygy giňeltmek üçin oňaýly şertler döredildi.

«Galkynyş» gaz kânini senagat taýdan özleşdirmeginiň birinji tapgyrynyň çäklerinde «Türkmengaz» döwlet konserni tarapyndan daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen bilelikde ýerine ýetirilen işleriň netijesinde bu ýerde ýylda 30 milliard kub metr harytlyk gazy öndürmäge mümkinçilik berýän desgalar toplумы guruldy. 2013-nji ýylyň sentýabrynda «Türkmengaz» döwlet konserni bilen Hy-

taý Halk Respublikasynyň, Birleşen Arap Emirlikleriniň, Koreýa Respublikasynyň iri kompaniýalary bilen bilelikde bu käni tejribe-senagat taýdan döwrebaplaşdyrmagyň ilkinji tapgyrynyň çäklerinde bu ýerde ýylda 30 milliard kub metr harytlyk gazy öndürmäge mümkinçilik berýän desgalar toplумы gurlup işe girizildi. Bu örän iri desga bolup, umumylykda alnanda, bu ýerdäki işler üçin oňa ABŞ-nyň 10 milliard dollaryna barabar maýa goýumy gönükdirildi.

Hususan-da, taslamanyň çäklerinde 22 guýy burawlandy. Olaryň her biriniň gije-gündizdäki önümçiligi 1,5–2 million kub metr gaza barabardyr. Uglewodorod serişdelerini ilkinji taýýarlaýyş gurnamalarynyň 2-si we gazy senagat taýdan gaýtadan işleýän döwrebap enjamlar bilen üpjün edilen desgalary özünde jemleýän baş bina guruldy. Munuň özi 6 tehnologik ulgamdan ybaratdyr. Olaryň her biri ýylda 1,7 milliard kub metr tebigy gazy arassalamaga we ugratmaga mümkinçilik berýär. Şeýle hem uglewodorod kondensatyny durnuklylaşdyrýan iki sany gurnama oturdyldy. Olaryň her biri ýylda 80 250 tonna önümiň öndürilmegini üpjün eder. Mundan başga-da, toplумыň düzümine kükürdi maýdalaýan we gaplaýan gurnama girýär. Onuň taslama kuwwaty her ýylda 800 müň tonna önüme barabardyr.

Umumy kuwwaty 75 megawat bolan dört sany esasy we bir goşmaça toplумы bolan gaz turbinaly elektrik beketleriniň we inženerçilik-aragatnaşyk ulgamynyň gurluşygy boýunça uly işler ýerine ýetirildi. Gurlan desgalaryň hatarynda suw, gaz we energiýa üpjünçilik ulgamlary, eltiji ýollar we beýleki düzümleriniň desgalar bar. Ýurdumyzyň we daşary ýurtlaryň harytlyk gaza bolan isleglerini üpjün etmek üçin umumy uzynlygy 108 kilometre barabar bolan magistral gaz geçirijisi çekildi.

«Galkynyş» gaz kânini özleşdirmek dowam etdirilýär. 2014-nji ýylyň 8-nji maýynda bu käni özleşdirmegiň ikinji tapgyryna girizildi. Ýylda 30 milliard kub metr harytlyk gazy öndürmäge mümkinçilik berýän täze desganyň düýbi tutuldy. Geljekde onuň işe girizilmegi bilen bu ýatakda arassalanan tebigy gazyň möçberi 60 milliard kub metre barabar bolar. 2015-nji ýylyň 13-nji dekabrynda bu gaz kânini özleşdirmegiň üçünji tapgyryna badalga berildi.

Ýokarda belenilişi ýaly, 2009-njy ýylyň aýagynda türkmen tebigy gazy Aziýa yklymyna, ýagny Hytaý Halk Respublikasyna akdyrylyp başlandy. Bu energetika pudagyndaky hyzmatdaşlygyň täze ugruny açdy. Aziýa, Ýuwaş umman sebitinde ýerleşýän döwletler bilen nebitgaz ulgamynda hyzmatdaşlygy berkitmek meselelerine dünýäde uly gyzyklanma bildirilýär.

2016-njy ýylyň maý aýynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda Türkmenistanyň halkara VII gaz kongresi we bu çärä bagyşlanan halkara sergisi geçirildi. Forumda şu gün Türkmenistanyň dünýäniň nebit we gaz senagatyny, hususan-da türkmen tebigy gazynyň dünýä bazarlaryna çykarylyşyny, uglewodorod çig mal gorlarynyň işlenip taýýarlanylmagy, şonuň bilen birlikde tebigy gazyň çykarylyşyny, daşalmagyny we gaýtadan işlenmegini has-da artdyrmak üçin alnyp barylýan işler dogrusynda bu ugurda iş alyp barýan milli hem-de daşary ýurt hünärmenleriniň arasynda giňişleýin pikir alyşmalar boldy. Bu maslahatda nebitgaz kompaniýalarynyň maýa goýumlaryny ýurdumyzda amala aşyrylýan taslamalara çekmek hem-de häzirki wagtda dünýä tejribesinde gazanylan innowasion tehnologiýalary bu ýerde özleşdirmek, önümçilik desgalarynyň täzelerini gurmak we hereket edýänlerini döwrebaplaşdyrmak, energiýa görterijileriň ugradylyşynyň howpsuzlygyny we ygtybarlylygyny üpjün etmek meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy. Netijede, ýurduň ýangyç-energetika pudagyň ösmegine täze esaslar döreýär.

Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasy

Häzirki wagtda biziň ýurdumyz uglewodorod serişdelerine baý ýurtlaryň hataryna girýär. Ýurdumyzyň ýangyç-energetika pudagy häzirki wagtda ylmyň in soňky gazananlary, täze tehnologiýalar bilen üpjün edilen önümçilik ulgamy bolup durýar. Bu ulgam hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen döwrebaplaşdyrylýar. Biziň döwletimiz häzirki döwürde dünýäde energetika howpsuzlygyny gazanmaklyga uly goşant goşýar. Ol ýurduň uglewodorod serişdelerini türkmenistanlylaryň abadan ýaşamagy, şeýle hem bu baýlyklary ähli adamzadyň bähbitleri üçin netijeli ulanmagy maksat edýär. Netijede, ýurdumyzyň dünýäniň energiýa bazaryndaky orny

gün-günden berkeýär. Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gaz geçirijisini geçirmek barada gol çekilen Ylalaşyk dünýäde energetika howpsuzlygy üpjün etmek barada milli Liderimiziň alyp barýan adamzat ähmiýetli işleriniň aýdyň subutnamasydyr. 2013-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 68-nji maslahatynyň işine gatnaşan türkmen wekiliýeti Türkmenistanyň Prezidentiniň baş ugur boýunça öňe süren möhüm ähmiýetli halkara başlangyçlaryny beýan edende, olaryň arasynda energetika howpsuzlygyny üpjün etmek babatdaky tekliple-re uly orun berildi. Hormatly Prezidentimiz 2015-nji ýylyň noýabr aýynyň 23-inde Tähranda geçen gazy eksport ediji ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň sammitinde eden çykyşynda Türkmenistanyň bu ugurda öz üstüne alan borçlaryny doly amal etjekdigini belledi.

Şu maksat bilen türkmen tebigy gazyny dünýäniň energiýa bazaryna çykarmagyň ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak strategiýasyny öňe sürýän Türkmenistan özüniň halkara hyzmatdaşlaryny işjeň artdyrýar. Hyzmatdaşlyk esasynda ýurduň ýangyç-energetika pudagynyň kuwwaty artýar. Ýurtda öňden hereket edýän gazgeçirijiler bilen bir hatarda täze gazgeçirijiler işe girizilýär. Soňky döwürde bu ugurda amala aşyrylan işler möçberi bilen hem, köp ugurlylygy bilen hem tapawutlanýar.

Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasy durmuşa geçirilýär

TOPH transmilli gazgeçirijisiniň gurluşygyny iş ýüzünde amala aşyrmaga 2010-njy ýylyň dekabrynda Aşgabatda hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen geçirilen «Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan» sammitiniň barşynda badalga berildi. Bu iri taslamany durmuşa geçirmek babatda şondan soňky ýedi ýylyň dowamynda uly işler amal edildi. Bu gazgeçirijisini gurmak barada Çarçuwaly ylalaşyga Türkmenistanyň, Owganystanyň hem-de Pakistanyň Prezidentleri hem-de Hindistanyň nebit we tebigy gaz ministri gol çekdiler. Mundan başga-da, bu taslamanyň çäklerinde gazy satyn almak-satmak barada Ylalaşyk baglaşyldy, ýörite maksatly «TAPI Ltd.» kompaniýasy döredildi.

2012-nji ýylyň maý aýynda Türkmenbaşy şäherinde Awazada geçen III Halkara gaz kongresiniň çäklerinde «Türkmengaz» döwlet konserniniň Hindistanyň we Pakistanyň degişli kompaniýalarynyň arasynda tebigy gazy satyn almak, satmak hakynda Ylalaşyklar baglaşyldy. Ýolbaşçy komitetiň 2013-nji ýylyň 9-njy iýulynda geçirilen 17-nji mejlisinde «Türkmengaz» döwlet konserniniň we Owganystanyň gaz korporasiýasynyň arasynda gazy satyn almak-satmak hakynda Ylalaşyga gol çekildi. Soňra şol ýylyň sentýabr aýynyň aýagynda geçen hökümet maslahatynda taslamanyň maliýeleşdirme we täze energetika ulgamyň gurluşygyny üpjün etjek konsorsiumyň döredilmegine degişli meseleleri çözmek üçin zerur bolan hukuk binýadynyň döredilendigi bellenildi.

2013-nji ýylyň 19–21-nji noýabrynda Aşgabatda geçen «Türkmenistanyň nebiti we gazy – 2013» atly halkara sergisiniň we «Türkmenistanyň nebitgaz pudagynda halkara hyzmatdaşlyk: ileri tutulýan ugurlar, sepgitler, mümkinçilikler» atly 18-nji Halkara maslahatynyň çäklerinde Tranzaksiýa Geňeşçisi bilen TOPH gazgeçirijisi boýunça «Türkmengaz» döwlet konserniniň, Owganystanyň gaz korporasiýasynyň, Pakistanyň «Inter state gas systems (Private) limited» korporasiýasynyň, Hindistanyň «Cail (Indiýa) Limited» korporasiýasynyň we Aziýanyň ösüş bankynyň arasynda hyzmatdaşlyk hakynda Ylalaşyga gol çekildi. Şol Ylalaşyga laýyklykda Tranzaksiýa geňeşçisiniň işiniň, şol sanda «TOPH Ltd» ýöriteleşdirilen kompaniýasynyň ykdysady, hukuk, salgyt hem-de täjirçilik şertlerini we düzümini işläp taýýarlamagyň esasy wezipeleri kesgitlenildi. Bu bolsa TOPH gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilmeli işleriniň kesgitleýji pursadyna girişilýändigini aňladýar.

2014-nji ýylyň noýabr aýynda Aşgabatda, 2015-nji ýylyň fewralynda Ýslamabatda we şol ýylyň martynda Kabulda bu gazgeçirijiniň Ýolbaşçy komitetiniň mejlisleri geçirildi. Ondan soňra Dubaý şäherinde taslama gatnaşyjylaryň nobatdaky duşuşygy boldy.

Bu taslamanyň amala aşyrylmagy ugrunda alnyp barylýan işler türkmen tebigy gazyny dünýäniň energiýa bazaryna çykarmagyň ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak strategiýasyny öňe sürýän Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlaryny işeň giňeldýändigini gör-

kezýär. Bu möhüm çärä bildirilýän şeýle uly gyzyklanma dünýäde iň iri uglewodorod serişdeleriniň gorlaryna eýe bolan Türkmenistanyň energiýa mümkinçilikleri bilen şertlendirilýär. Ol şeýle hem ýurdumyzyň açyk energetika syýasaty, hormatly Prezidentimiziň ählumumy energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilen hem-de halkara bileleşigi tarapyndan goldanýan oňyn halkara başlangyçlary bilen hem kesgitlenýär.

Bu ýerde gazgeçirijiniň taslamasy boýunça Ýolbaşçy komitetiň mejlisinde Türkmenistanyň gazy eksport etmek babatdaky mümkinçiliklerine berlen baha aýratyn bellärlikli. Taslama gatnaşýan ýurtlaryň bilermenleriniň pikirine görä, şol mümkinçilikler diňe bir TOPH-nyň ugry däl-de, başga ugurlar boýunça hem türkmen gazynyň iberilmegi göz önünde tutulýan möçberlerinden ep-esli artykdyr. Türkmenistanyň uglewodorod serişdelerini eksport etmek mümkinçilikleriniň ýokarydygyny daşary ýurtly bilermenleri hem belleýärler. Şonda olar, ilki bilen, dünýäniň iň iri gaz ýataklarynyň biri bolan «Galkynys» gaz kâniniň bu ýerdäki mümkinçiliklerine uly baha berýärler. Garaşsyz halkara hünärmenleriň deslapky baha bermegine görä, bu kändäki gorlar 26 trillion 200 milliard kub metre barabardyr. Şol bir wagtyň özünde, bu kändäki gözleg-barlag işleri dowam etdirilýär. Geologlaryň aýtmagyna görä, bu täsin galdyryjy gazly meýdançada ýangyjyň gorlaryna has ýokary baha berilmegine esas bar.

Mälim bolşy ýaly, bu gaz kânini toplumlaýyn özleşdirmek 2009-njy ýylyň dekabrynda başlandy. 2013-nji ýylda «Türkmengaz» döwlet konserni Hytaý Halk Respublikasynyň we Koreýa Respublikasynyň iri nebitgaz düzümleri bilen bilelikde bu kâni senagat taýdan özleşdirmek boýunça işleriň birinji tapgyryny tamamladylar. Netijede, bu ýerde ýokary hilli harytlyk gazyň öndürilmegine mümkinçilik berýän desgalaryň döwrebap toplumy ulanmaga berildi. Bu toplum sebitde gaz üpjünçiligine degişli iri kärhanalaryň biridir. Onuň kuwwatlylygy ýylda tebigy gazyň 30 milliard kub metrini gaýtadan işlemäge ýardam berer. «Galkynys» gaz kânini özleşdirmek bilen baglanyşykly işler dowam edýär. Onuň ikinji tapgyry işjeň alnyp barylýar. 2014-nji ýylyň maýynda bu gaz kâninde tebigy gazy kükürt-

den arassalamak boýunça desgalaryň täze döwrebap toplumynyň düýbi tutuldy, ony özleşdirmegiň üçünji tapgyryna badalga berildi. Netijede, 2015-nji ýylyň 13-nji dekabrynda türkmen böleginiň gurluşygyna badalga berlen Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilmegine esas döräp, onuň amal edilmegi köp ýurtlar üçin durmuş-ykdysady taýdan uly ähmiýete eýe bolar.

2016-njy ýylyň maý aýynyň 7-sinde Aşgabatda Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasy boýunça Ýolbaşçy komitetiniň 24-nji mejlisi geçirildi. Onuň işine taslama gatnaşýan ýurtlaryň pudaklaýyn ministrlikleriniň we edaralarynyň, şeýle hem Aziýa ösüş bankynyň ýobbaşçylary we wekilleri gatnaşdylar. Ol gazgeçirijiniň taslamasy boýunça seredilen esasy meseleleriniň biri «Türkmengaz» döwlet konserni tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän «TAPI Pipeline Company Limited» konsorsiumynyň agzalarynyň maýa goýum şertnamasyny ylalaşmagy bilen bagly boldy. «Türkmengaz» döwlet konserni TOPH gazgeçirijisini gurmak, maliýeleşdirmek, eýelik etmek we ulanmak boýunça özara gatnaşyklara ýolbaşçylyk eder. Bu gaz geçirijini gurmak bilen baglanyşykly meseleler ýedinji Halkara gaz kongresiniň çäginde geçirilen «tegelek stola» gatnaşyjylar tarapyndan hem ara alnyp maslahatlaşyldy.

Bu transmilli gazgeçirijiniň Türkmenistanyň çägendäki böleginiň işlerini «Türkmengaz» we «Türkmennebitgazgurluşyk» döwlet konsernleri amala aşyrýarlar. Bu konsernler ýurdumyzyň çäginde gurlup, işe girizilen «Gündogar – Günbatar» gaz geçirijisiniň gurluşygyny üstünlikli amala aşyryp, bu ugurda tejribe toplan konsernlerdir. Olar öz toplan tejribesini ulanyp, TOPH gaz geçirijisiniň türkmen bölegini gurýarlar. Gurluşyk işlerinde dünýäniň meşhur kompaniýalarynyň öndüren döwrebap tehnikalary işledilýär, häzirki zaman ösen tehnologiýalarynyň işe ornaşdyrylmagyna aýratyn üns berilýär.

TOPH transmilli taslamasy ykdysady taýdan ähmiýetli bolmak bilen çäklenmeýär. Onuň geçjek ugrundaky käbir ýurtlarda, hususan-da, Owganystanda durnuksyz ýagdaýyň saklanýandygy göz önünde tutulanda, bu taslama gatnaşýan döwletleriň ahlisiniň ony amala aşyrmak ugrundaky syýasy erkini birleşdirmek şu gün aýratyn ähmiýete eýedir. Şu babatda hormatly Prezidentimiz TOPH gaz geçirijisiniň

taslamasyňa gatnaşýan ýurtlaryň ýolbaşçylary bilen duşuşyklarynda onuň gurluşygynyň özara peýdaly energetika we ykdysady taslama bolmak bilen, syýasy taýdan hem uly ähmiýete eýedigini belleýär. Bu taslamany durmuşa geçirmek ugrunda alnyp barylýan işler halkara energetika giňişliginde döwletleriň bähbitleriniň utgaşdyrylmagynyň we biri-birine laýyk getirilmeginiň wajyplygyny tassyklaýar. Şeýle sazlaşyk gazanylan ýagdaýynda sebitde syýasy durnuklylyga ýol açyljakdygy, netijede bolsa ykdysady gatnaşyklaryň, parahatçylygyň we durnuklylygyň berkemegine, halklaryň ýaşaaýyş-durmuş ýagdaýlaryny has-da gowulandyrmaga uly itergi berjekdigi gümansyz. Aýratyn-da ol owgan topragynda parahatçylygy we durnuklylygy pugtalandyrmak işinde bahasyna ýetip bolmajak hyzmatlary ýerine ýetirer.

Türkmen Lideriniň Owganystana köptaraply ynsanperwer kömegini bermek ugrunda edýän tagallalary hemmelere äşgär. TOPH gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilmegi bilen goňşy döwletde ykdysady ösüşe täze esaslar artar. Çaklamalara görä, bu taslamanyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi bilen, Owganystan ägirt uly ykdysady peýda – ABŞ-nyň 1 milliard dollary töweregi girdeji gazanar we 12 müňden gowrak täze iş orny dörediler.

TOPH transmilli gazgeçirijisiniň taslamasynyň bilelikde üstünlikli amala aşyrylmagynyň onuň geçýän ugrundaky ýurtlara degerli täsirini ýetirjekligi gümansyz. Onuň geljekde Merkezi we Günorta Aziýada hem-de ýanaşyk ýerleşýän sebitlere oňaýly täsirini ýetirýän durnuklylaşdyryjy ýagdaýa öwürlip, yklymdaky ykdysady ösüşi we syýasy durnuklylygy gazanmaga itergi berjekdigi aýdyň görünýär. Diýmek, bu örän iri gazgeçirijiniň gurulmagy özara bähbitli ykdysady taslama bolmak bilen çäklenmän, eýsem, halkara energetika giňişliginde döwletleriň bähbitleriniň utgaşmagyny tassyklaýan ägirt uly syýasy ähmiýetiň jebisleşdiriji şerti hem bolup durýar.

Bu taslamanyň ykdysady taýdan esaslandyrylandygy umumylykda, şol sanda abraýly halkara bilermenleri tarapyndan ykrar edilen Türkmenistanyň ýerasty kánlerinde «mawy ýangyjyň» ägirt uly gorlarynyň bardygy hem nygtalyp geçilýär. Günorta Aziýa ýurtlarynda tebigy gaza ýokary isleg bildirilmegi onuň esasyny düzýär. Şonuň üçin hem 2015-nji ýylyň dekabrynda TOPH gazgeçirijisiniň

türkmen böleginiň gurluşygyna girişilmegi bilen baglanyşykly dabara Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidenti, Pakistan Yslam Respublikasynyň Premýer ministri we Hindistanyň wise prezidenti taslamanyň iş ýüzünde çalt durmuşa geçirilmegine hem-de türkmen tebigy gazynyň iberilmegine öz ýurtlarynyň ýokary derejede gyzyklanma bildirýändigini tassykladylar we onuň bilen baglanyşykly işleri işjeňleşdirjekdiklerini bellediler.

Türkmenistanyň kartasynda «mawy halka»

2010-njy ýylyň 31-nji maýynda ýurdumyzyň nebitgaz pudagynyň taryhynda ýene-de bir möhüm waka bolup geçdi. Ol gün Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda «Gündogar–Günbatar» gaz geçirijisiniň gurluşygyna badalga berildi. 2015-nji ýylyň 23-nji dekabrynda onuň gurluşygy tamamlandy.

Ykdysady taýdan ägirt uly ähmiýete eýe bolan bu taslama ýurdumyzyň iri ýataklarynyň ählisini «mawy halka» birikdir-mäge mümkinçilik berýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen amala aşyrylýan taslama uzynlygy 773 kilometr we kuwwatlylygy ýylda 30 milliard kub metr bolan «Gündogar–Günbatar» gazgeçirijisiniň ulanmaga berilmegi dünýäniň energetika howpsuzlygyna goşandyny goşýan ýurt hökmünde Türkmenistanyň dünýäniň energetika ulgamyndaky ornuny has hem berkider..

«Türkmengaz» we «Türkmennebitgazgurluşyk» döwlet konsern-leri eýýäm 2010-njy ýylyň iýun aýyndan geçirijilik kuwwatlylygy ýylda 30 milliard kub metre barabar bolan «Gündogar–Günbatar» gazgeçirijisiniň taslamasy düzülip we onuň gurluşygyna başlandy. Baş ýyldan soň gaz magistraly ähli zerur ýerüsti infrasrukturasy bi-len ulanyşa girizildi. Gazgeçirijiniň gurluşygynyň öz serişdelerimizniň hasabyna, öz güýjümüz bilen gurulmagy we döwletimiz tarapyndan bu taslama üçin 2 milliard amerikan dollarynyň goýberilmegi buý-sandyryjydyr.

Täze gaz arteriýasy Döwledabat – Derýalyk gazgeçirijisiniň «Şatlyk» gaz gysyjy desgasyndan başlanyp, Balkan welaýatynyň Belek şäherçesine çenli uzalyp gidýär. Şeýlelikde, bu gazgeçiriji

ýurdumyzyň tebigy gazyň ägirt uly gorlary jemlenen, şol sanda uly Günorta Ýolöten–Osman ýatagy ýerleşen günorta bölegini çalt depginlerde ösýän merkezi we Hazarýaka bölegi bilen birleşdirýär.

Taslamanyň ähmiýeti onuň iki sany maksady özünde jemleýänligindedir. Ilki bilen, bu Türkmenistanyň bitewi gaz üpjünçilik ulgamyny döretmek bolsa, ikinjiden, türkmen tebigy gazyny halkara bazarlaryna çykarmagyň diwersifikasiýasydyr. Bu esasy pursatlar bolsa diňe bir taslamanyň mysalynda döwletimiziň ugur alýan energiýa üpjünçilik ulgamynda Türkmenistanyň şol ugra gönükdirilen hereketlerini kesgitläär.

«Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasyny» durmuşa geçirmegiň çäklerinde «Gündogar – Günbatar» gazgeçirijisiniň gurluşygy ägirt uly taslamalaryň biri bolup durýar. Üstesine-de, bu turbageçirijiler infrastrukturasyň häzirki zaman ulgamynyň möhüm bölegi bolar. Şol ulgamy bolsa Türkmenistan özüniň milli ykdysadyýetiniň depginli pugtalanýan mümkinçiliginiň artýan isleglerine, şeýle hem halkara energiýa bazarynyň emele gelýän täze ýagdaýlaryna laýyklykda kämilleşdirýär we döwrebaplaşdyrýar. Şol bazarda türkmen döwleti ýylsaýyn barha ähmiýetli orny eýeleýär.

Mälim bolşy ýaly, «Türkmenistanyň durmuş ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasynda» maýa goýum we sosial ugra gönükdirilen taslamalaryň birnäçesini durmuşa geçirmek göz önünde tutulýar. Olar milli ykdysadyýetimizi mundan beýläk-de okgunly ösdürmegi hem-de ýurdumyzyň ilatynyň durmuş derejesini ýokarlandyrmagy üpjün eder. Kabul edilen geljegi uly meýilnamalara laýyklykda, Türkmenistanda täze zawodlary we fabrikleri, gaz-turbina elektrik stansiýalaryny we beýleki iri senagat kärhanalarynyň birnäçesini gurmak hem-de işe girizmek meýilleşdirilýär.

Ähli hereket edýän we täze senagat desgalarynyň durnukly işlemegini üpjün etmek, şonuň ýaly-da Türkmenistanyň, aýratyn hem Balkan welaýatynyň elektrik energiýasyna artýan isleglerini kanagatlandyrmak üçin tebigy gazyň goşmaça uly möçberleri zerur bolup durýar. «Mawy ýangyç» energiýa serişdelerini uly möçberlerde daşary ýurtlara ibermegi göz önünde tutýan energetika pudagynyň mundan beýläk-de ösdürilmegi boýunça maksatnamany üstünlikli durmuşa

geçirmek üçin hem zerurdyr. «Gündogar – Günbatar» gaz arteriýasy biziň ýurdumyzyň çäklerinde ýerleşen ähli zawodlary, fabrikleri we beýleki desgalary tebigy gaz bilen üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Geçirijilik kuwwaty ýylda 30 milliard kub metr gaza barabar bolan täze magistral ýurdumyzda döredilýän gaz – ulag kommunikasiýalarynyň giň ulgamynyň esasy bölegi bolup durýar. Ol diňe bir gazgeçirijilerini birleşdirmäge däl, eýsem, zerurlyk ýüze çykan mahaly «mawy akymy» gerek ugruna gönükdirmek bilen biri-biriniň üstüni doldurma-da mümkinçilik berýär.

Onuň diňe bir «mawy ýangyja» ýurduň talaplaryny däl, eýsem, eýýäm işläp gelýän we tebigy gazyň iri eksport edijisi bolan Türkmenistanyň energetika strategiýasynyň çäklerinde göz önünde tutulýan täze ugurlarda ähli halkara turbageçirijileri serişdeler bilen bökdençsiz üpjün etmek üçin goşmaça kepillendirme bolup hyzmat etjekdigi möhümdir.

Hut şonuň üçin hem, ähli babatda bu geljegi uly strategiki möhüm taslamanyň durmuşa geçirilmegine öz energiýa serişdelerini dünýä bazarlaryna çykarmagyň eksport ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak boýunça ýurdumyzyň uly möçberli meýilnamalaryny nazara almak bilen, Türkmenistan tarapyndan özüniň we global energetika howpsuzlygynyň esasy pugtalandyrmagyň ýolunda örän wagtynda görülen çäre hökmünde baha bermek bolar. Türkmenistan uglewodorod çig malyny halkara ibermeleriniň ygtybarlylygyny hem-de durnuklylygyny üpjün etmek baradaky başlangyç bilen çykyş edip, tutuş adamzadyň önünde duran ygtybarly energiýa üpjünçiligi meselesine örän konstruktiv we toplumlaýyn çemeleşmäniň mysalynda ony iş ýüzünde baýlaşdyrmak boýunça anyk çäreleri görýär.

Mälim bolşy ýaly, tebigy gazyň dünýä bazarlaryna eksport edilmegini diwersifikasiýalaşdyrmak Türkmenistanyň energetika strategiýasynyň ileri tutulýan ugrudyr. Diňe ykdysady bähbitlere esaslanan we mümkin bolan satyn alyjylarda türkmen gazyna bildirilýän islegi nazara alýan bu meýilnamalary durmuşa geçirmegi Türkmenistan tapgyrlyýyn amala aşyrýar.

Türkmenistan nebiti we gazy eksport etmegiň eýýäm döp bolan ugrundan başga hem öz eksport mümkinçiliklerini düýpli giňelttdi. Täze gaz magistrallarynyň peýda bolmagy diňe bir türkmen «mawy

ýangyjynyň» eksportynyň möçberlerini artdyrmaga däl, eýsem, energiýa serişdelerini daşarky bazara ibermegiň ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny berkitmäge mümkinçilik berýär.

Pakistanyň, Hindistanyň, Ýewropa ýurtlarynyň birnäçesiniň bazarlarynda tebigy gazyny eksportyna geljegi uly ugurlaryň hatarynda garalýar. Olaryň wekilleri «mawy ýangyjyň», şol sanda Türkmenistandan import edilmegine artýan islegleri hakynda kesgitli aýdýarlar. Olar Türkmenistana energetika pudagynda ygtybarly we uzakmöhletleýin hyzmatdaş hökmünde garaýarlar.

Türkmenistan–Hytaý gazgeçirijisiniň türkmen bölegi gurlan mahaly ýurdumyzyň ýangyç-energetika toplumynyň gurluşyk edaralarynyň hünärmenleriniň işjeň gatnaşandygyny ýatlap geçmeli. Eýrana ikinji turbageçirijiniň gurluşygyny bolsa hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tabşyrygy boýunça 2010-njy ýylda «Türkmennebitgazgurluşyk» döwlet konserniniň edaralary özbaşdak amala aşyrdylar. Gurluşyk-gurnama işleriniň ähli görnüşleri, şol sanda turbageçirijiniň geçýän ugruny bellemek, arasalamak, tekizlemek, turbalary goýmak we kebşirmek, şeýle hem gaz ölçeýji beketleri we beýleki ýerüsti infrastruktura desgalaryny gurmak işleri ýarym ýyldan hem az wagtda ýokary kämillik derejesinde ýerine ýetirildi.

Bu gazgeçirijiniň taslamalarynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi türkmen hünärmenlerine gymmatly iş tejribesini toplamaga we ähli halkara ülnülerine doly laýyklykda magistral turbageçirijileri gurmagyň häzirki zaman tehnologiýalaryny özleşdirmäge mümkinçilik berdi. «Gündogar–Günbatar» iri gazgeçirijisiniň ýurdumyzyň gurluşykçylary tarapyndan gurulmagy olaryň tejribesini has hem baýlaşdyrdy. Munuň özi olaryň ýokarlanan hünär ussatlygynyň ýurdumyzyň şular ýaly ägirt uly infrastruktura taslamasyny özbaşdak durmuşa geçirmäge ukyply nebitgaz toplumynyň pugtalananan maddy-tehniki mümkinçiliginiň nobatdaky ykrar edilmegidir.

Uzynlygy 800 kilometre golaý bolan bu gaz magistralyny çekmek bilen bir hatarda, bu ägirt uly taslama onuň netijeli işlemegini üpjün edýän ähli zerur ýerüsti infrastrukturasy döredildi. Hususan-da, gaz-kompressor beketleri hakynda gürrüň barýar. Olar polat magistralyň bütin ugrunda turbalarda zerur basyş saklamak üçin gazgeçirijiniň her 100 – 130 kilometrinde guruldy.

Dünýäniň energetika kartasynda soňky onýyllykda iri açyş diýlip ykrar edilen ägirt uly Günorta Ýolöten–Osman ýatagy «Gündogar–Günbatar» gazgeçirijisini gaz bilen esasy üpjün ediji ýatak bolýar. «Türkmengeologiýa» döwlet korporasiýasynyň hünärmenleri tapyndan burawlanan, gazyň uly akymyny beren goşmaça guýular, şeýle hem täze Minara ýatagynyň açylmagy inlis auditorlary tapyndan edilen öňki hasaplamalary ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi.

Häzirki wagtda «Türkmengaz» döwlet konserni HHR-den, BAE-den, Günorta Koreýadan bolan kompaniýalaryň gatnaşmagy bilen umumy bahasy 9,7 milliard amerikan dollaryna barabar bolan, Günorta Ýolöten ýatagyny gurmaga we ulanmaga bermegi çaltlandyrmaga gönükdirilen iri maýa goýum taslamasyny durmuşa geçirýär. Bu özboluşly gazly meýdançada iri möçberli işler, şol sanda ulanyş guýularyny burawlamak, gazy taýýarlamak we ony kükürtden arassalamak boýunça häzirkizaman zawodlary gurmak işleri dowam edilýär. Şonuň netijesinde ýatagy ulanmagyň birinji tapgyrynda bu ýerde bir ýylda «mawy ýangyjyň» köp möçberiniň çykarylmagyna esas dörediler.

«Gündogar–Günbatar» taslamasyny durmuşa geçirmegiň durmuş-ykdysady tarapy hem möhümdir. Islendik iri desgalary gurmakda bolşy ýaly, bu gazgeçirijisiniň gurluşygy sosial infrastrukturany ösdürmegi we täze iş orunlarynyň döredilmegini göz önünde tutýar. Bu, öz nobatynda, ilatyň ýaşayş-durmuş derejesini mese-mälim ýokarlandyrmaga hyzmat eder. Adamlar hakyndaky alada bolsa Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ileri tutulýan döwlet wezipeleriniň derejesine çykaryldy.

Türkmenistan ählumumy energetika howpsuzlygyny berkitmäge gönükdirilen ýörelgelere ygrarly bolmak bilen, öz tarapyndan, uglewodorodyň serişdeler binýadyny yzygiderli giňeldýär we içerki, şeýle hem daşarky bazarlarda energiýa serişdelerine bolan islegleri kanagatlandyrmak babatda mümkinçilikleri nazara almak bilen, milli gazgeçiriji ulgamy kämilleşdirýär. Şu maksatlary amal etmäge mümkinçilik döredýän ýyllyk kuwwaty 30 milliard kub metre, uzynlygy 800 kilometre golaý bolan «Gündogar–Günbatar» gazgeçirijisiniň gurluşygy 2015-nji ýylyň dekabrynyň 23-ne üstünlikli tamamlandy. Bu gazgeçiriji öz gözbaşyny ýurdumyzyň günorta-gündo-

garynda ýerleşen “Şatlyk” tebigy gaz ýatagyndan alyp we Mary, Ahal hem-de Balkan welaýatlarynyň çäginde geçip, Belek şäherçesine ýetdi. Bu gazgeçiriji ýurdumyzyň ähli iri gaz ýataklaryny bir bite-wi halka birikdirip, türkmen tebigy gazyny islendik ugur boýun-ça dünýä bazaryna ibermekde möhüm orun eýeleýär. Şeýlelikde, ol Türkmenistanyň tebigy gazy eksport etmek boýunça dünýäniň in iri energetika döwletleriniň birine öwürilmegine täze esaslar döretdi.

Bu bolsa biziň hormatly Prezidentimiziň ösüş arkaly parahatçy-lyk ýörelgesini durmuşa geçirmeginiň wajyp guraly bolar, ýagny onuň netijesinde ozaldan işleýän we täzeden gurulýan gazgeçirijileriň ygtybarly we netijeli işlemekleri üçin gerek bolan inžener-kommunikasiýa ulgamy dörär. Türkmenistan ýangyç-energetika hyzmatdaşlykda öz üstüne alan borçlaryna ygrarlydygyny ýene bir gezek subut etdi.

Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmäge açylýan ýollar

Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan (TOPH) gaz-geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly işler, oňa gatnaşygy döwletleriň üns merkezinde. Ýokarda bellenişi ýaly, 2016-njy ýylyň 20–21-nji maýynda «Awaza» milli syýahatçy-lyk zolagynyň mejlisler merkezinde geçirilen Türkmenistanyň VII Halkara gaz kongresinde hem Türkmenistan–Owganystan–Pakis-tan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly meseleleler boýunça pikir alyşmalar boldy. Kongresiň çäginde geçirilen «tegelek stol» bu gazgeçirijisiniň gurluşygy, ony maliýeleşdirmek, gerekli enjamlar bilen üpjün etmek boýunça gyzyk-lanma bildirýän kompaniýalaryň sanynyň atýandygyny görkezdi.

Hormatly Prezidentimiz TOPH gazgeçirijisini gurmaýyň taslamasynyň iş ýüzünde durmuşa geçirilmeginiň diňe bir gatnaşygy ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşine ýardam bermek bilen çäklenmän, eýsem, Aziýa sebitinde hakyky dostluk hem-de netijeli hyzmatdaşlyk köprüsi boljakdygyny yzygiderli nygtaýar. Milli Liderimiz bu iri ener-getika taslamasynyň amala aşyrylmagy ählumumy durnukly ösüşiň

aýrylmaz şerti bolup çykyş edýän giň möçberli energetika howpsuzlygyny pugtalandyrmak işine anyk goşant boljakdygyny belledi.

Hormatly Prezidentimiz BMG-niň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisinde eden çykyşynda halkara gatnaşyklary boýunça beýan eden başlangyçlary ozal öňe sürilen teklipleriň logiki dowamy bolup, dünýäniň häzirkiki çylşyrymly meselelerini çözmek üçin anyk maksatlary goýmagyň, olary durmuşa geçirmek üçin netijeli halkara mehanizmi seçip almagyň zerurlygyndan gelip çykýar. Şonda milli Liderimiz Türkmenistanyň şu ugurdaky maksatlaryny «Ösüş arkaly parahatçylyk» diýip kesgitleýändigini beýan etdi.

Hakykatdan hem Türkmenistan ösüş arkaly dünýäniň çylşyrymly meselelerini çözmegiň mümkindigine ynanýar. Ine, şonuň üçin hem TOPH transmilli gazgeçirijisiniň taslamasy erjellik bilen durmuşa geçirilmäge çalşylýar. Bu gazgeçiriji diňe bir Pakistanyň we Hindistanyň uglewodorod serişdelerine bolan zerurlyklaryny kanagatlandyrmak bilen çäklenmän, eýsem sebitde parahatçylygy berkitmeklige hem şertleri döreder. Onuň işläp başlamagy bilen bu ýurtda täze iş ýerleri bolar. Üstaşyr geçirileni üçin ykdysady girdeji hem alar.

Türkmenistan Owganystana ykdysady we ynsanperwer kömekleri berýär. Türkmen Lideri BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisinde eden çykyşynda Owganystana elektrik energiýasyny geçirmäge we bu ýurduň elektroenergiýa infradüzümini kämilleşdirmäge kömek beriljekdigi barada aýtdy. 2014-nji ýylyň 7-nji maýynda Lebap welaýatynyň Serdarabat etrabynda gurlup, işe girizilen, kuwwaty 149,2 megawat bolan Lebap döwlet elektrik stansiýasy gije-gündiziň dowamynda 3 million 600 müň kilowat/sagat elektrik energiýasyny öndürer. Bu ýerde öndürilen elektrik energiýasy Lebap welaýatynyň sarp edijileri bilen bir hatarda ýokary woltly geçiriji ulgamlar arkaly goňşy Owganystan döwletine iberiler.

Türkmenistanyň ösüş arkaly parahatçylygy berkarar etmek ýörelgesi esasynda alyp barýan köptaraply işleri ýurtda dünýäniň energiýa bazaryna çykmagyň köp ugurly gazgeçirijiler ulgamynyň kemala gelmegine getirýär. Indi türkmen tebigy gazy Günbatara-da, Gündogara-da akýar, geljekde bolsa Günorta hem akar. Türkmenistanyň Prezidenti türkmen gazyny täze ugurlar bilen akdyrmak mümkinçilik-

leri babatda: «*Soňky birnäçe ýylyň dowamynda tebigy gazyň halkara bazarlaryna eksportynyň diwersifikasiýa edilmegi boýunça uly işler geçirildi. Türkmenistan diňe ykdysady bähbitlere esaslanyp hem-de satyn alyjylaryň türkmen gazy babatda bildirýän islegini göz önünde tutýan şol meýilnamalary durmuşa geçirmek arkaly, gazyň eksport edilýän ýerleriniň çäginä tapgyrlylygy giňeldýär. Häzirki wagtda türkmen gazy Ýewraziýa yklymynyň dürli künjeklerinde ýerleşýän döwletlere iberilýär*»¹ diýip belledi. Biziň döwletimiziň ýangyç-energetika syýasaty ýurdumyzyň energiýa serişdelerini halkymyzyň we adamzadyň ösüşiniň we özgerişiniň gullugyna goýýar.

Şu babatda uly möçberli Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilmegi köp ýurtlar üçin durmuş-ykdysady taýdan uly ähmiýete eýe bolup, Ýer ýüzünde ykdysady gatnaşyklaryň, parahatçylygyň we durnuklylygyň berkemekligine, halklaryň ýaşayyş ýagdaýlaryny has-da gowulandyrmaga uly itergi berjekdigi şübhesizdir.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Türkmenistanyň daşary syýasaty. «Açyk gapylar» we Bitaraplyk syýasatynyň ähmiýeti barada gürrüň beriň.
2. Türkmenistan döwletimiziň geosyýasatynyň many-mazmuny nämeden ybarat?
3. Ýurtda energiýa serişdeleriniň eksport ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak ugrunda alnyp barylýan işler barada gürrüň beriň.
4. 2009-njy ýylyň aýagynda we 2010-njy ýylyň başynda türkmen tebigy gazyny Gündogar ýurtlaryna ibermek üçin nähili ýollar açyldy?
5. Türkmenistan–Hytaý energetika pudagyndaky hyzmatdaşlygyň şu günki ýagdaýy we geljegi barada näme bilýärsiňiz?
6. «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn sebitiniň gaz ýataklarynyň we «Galkynyş» gaz kâniniň özleşdirilişi barada aýdyň.
7. Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek ugrunda alnyp barylýan işler barada gürrüň beriň.
8. Gündogar–Günbatar gazgeçirijisiniň Türkmenistanyň energetika syýasatyny durmuşa geçirmekdäki orny barada gürrüň beriň.

---

¹ «Türkmenistan» gazetiniň 2013-njy ýylyň 31-nji sentýabry.

III BAP

HÄZIRKI DÖWRÜŇ ENERGETIKA HOWPSUZLYGY MESELELERI

§7. Halkara energetika howpsuzlygyna energiýa bazarlarynyň globallaşmagynyň, ýurtlaryň ýangyç-energetika toplumlarynyň liberallaşmagynyň we hususylaşdyrylmagynyň edýän täsiri

Nebit we gaz bazarlarynyň düzümlýin üýtgedilip gurulmagy bilen baglanyşykly täze çagyryşlar. Dünýäde energetika ulgamynyň globallaşmagy, «global» meseleleriň çêşmesi.

Halkara ykdysady edaralaryň ornunyň ýokarlanmagy. Halkara «amallar düzgüniniň» kemala gelşi. «Daşky täsirlere» jogap bermek çärelerini işläp düzmegiň we dünýä bileleşiginiň çäklerinde hereketleri giňişleýin sazlaşdyrmagyň derwaýyslygy.

Energiýa bazarlarynyň liberallaşmagy, nyrhларыň durnuklylyk we uzakmöhletleýin energiýa howpsuzlygynyň meseleleri.

ÝET liberallaşdyrmagyň maksatlary we usullary. Liberallaşdyrmagyň hukuk, dolandyryş we düzümlýin taraplary. ÝET-i liberallaşdyrmagyň özboluşlylygy.

Ýangyç-energetika pudagyny hususylaşdyrmak. Hususylaşdyrmagyň milli aýratynlyklary.

Geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň başynda bolup geçen energiýa çökgünlik we onuň bilen baglanyşykly nebiti ulanyjy ýurtlarda başlanan puluň hümmetsizlenmegi (inflýasiýa) we ykdysady çaklamalar hususy pudagyň gerekli energetika howpsuzlygyny üpjün etmek ukybyna ynamsyzlyk döretdi. Energetika howpsuzlygy göz önünde tutulyp, birnäçe döwletlerde milli nebit kompaniýalary döredildi. Olar daşardan üpjün etmek saklanan ýagdaýynda, degişli çägi nebit we nebit önümleri bilen ygtybarly üpjün etmelidiler. Ikinji tarapdan, milli nebit kompaniýalary daşary we hususy kapitalla bagly bolman, içerki bazarda nebit önümlerini satmaga mümkinçilik berýän öz ulgamlaryna eýedirler. Olar nebit önümleriniň nyrhyna gözegçilik edýärler.

Energetika howpsuzlygynyň kesgitleýji ölçeglerine şu aşakdakylar degişli:

- mümkin boldugyça, öz energiýa baýlyklaryňy ulanmak;
- energiýa intensiwligini peseltmäge esas bolýan salgyt we kanunçylygyň kömegi bilen netijeliligi ýokarlandyrmak;
- nebitiň paýyny peseltmek maksady bilen, energiýa deňagramlylygyny diwersifikasiýalaşdyrmak;
- nebitiň importyny, mümkin boldugyça, peseltmek bilen baglanyşykly meseleler girýär.

Olardan daşary birnäçe uzak möhletleýin häsiýete eýe bolan uly möçberli maliýe borçlanmalary göz önünde tutuldy:

- dikeldilýän energiýa çeşmeleriniň paýyny ýokarlandyrmak syýasaty;
- alternatiw energiýa çeşmeleriniň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen, nebit we nebit önümlerine import töleglerini köpeltmek;
- hususy we döwlet kompaniýalaryny hökümetara ylalalaşyklar esasynda nebiti satyn almaga çekmek;
- ýurtlaryň hökümetleri tarapyndan ÝET-i administratiw dolandyrmak;
- nyrhy durnuklylaşdyrmak maksatnamasynyň esasy hökmünde nebit gaznalaryny kemala getirmek we başgalar.

Nebiti eksport edýänler nyrhyň ýokary bolan döwründe uly girdeji aldylar. Ýöne, nebit baýlyklary elmydama uzak möhletleýin ykdysady ösüşe hemaýat berip bilmediler. Köp döwletler diňe bir içerki bazarda ýangyja bolan pes nyrhly saklaman, eýsem, nebitden gelýän girdejileri ykdysady ösüşini gazanmak üçin däl-de, ilaty durmuş taýdan goldamaga gönükdirilen taslamalary maliýeleşdirmek üçin ulandylar. Öz mümkinçiliklerini ýeterlikli hasaplap bilmediler. Nebitden gelýän girdejiler ýokary bolandygy sebäpli, ykdysady özgertmeler giç durmuşa geçirilýärdi. Nebiti import edýänler reformalaryň netijelerini doly bahalandyryp bilmeseler hem, olary çalt amala aşyrmaga çalyşýarlar.

Energetika howpsuzlygynyň täze konsepsiýalary

Geçen asyryň togsanynjy ýyllarynyň başlarynda nebitiň nyrhý çökgünlikden öňki kaddyna gelýär. Nebite bolan islegiň dikeldilmegi bilen, ozal esasy hasap edilýän energetika howpsuzlygynyň kadalarynyň öz ähmiýetini ýitirjekdigi aýdyň duýulýar.

Hökümetara ylaşyklaryň köpüsi güýçden gaçýar. Nebitiň importuna bolan baglylygy peseltmäge gönükdirilen uly göwrümlü taslamalary amal etmäge bolan zerurlyk aradan aýryldy. Halkara arena-da hususy kompaniýalaryň işewürligi artdy. Kem-kemden energiýa baýlyklaryny import etmäge döwlet edaralarynyň gözegçiligi aýrylýar. Energiýany ulanyjylaryň halkara baglanyşyklary amal etmäge çäklendirmeleriň käbiriniň saklanýandygyna garamazdan energiýa kompaniýalary özbaşdak daşary bazarlara çykyp başlaýarlar.

Daşky gurşawy goramak meselesine ünsüň ýokarlanmagy, energetika howpsuzlygynyň ýene bir ugruny öňe çykarýar. Ilkibaşda industrial taýdan ösen döwletler üpjünçiligiň arasynyň kesilmegi meselesi barada aladalanandyklary sebäpli, energetika howpsuzlygynda ekologiýa meseleleri ujypsyz orun eýeleýärdi. Geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ahýrynda ýangyç sebäpli döreýän ýyladyşhanalardaky gazlaryň howa edýän täsiri, şonuň ýaly-da, ýerli we sebitleýin hapalanmalaryň täsiri baradaky maglumatlaryň ýaýramagy daşky gurşawy goramak meseleleriniň ileri tutulmagyna getirdi. Daşky gurşaw we durnukly ösüş energetika howpsuzlygynyň esasy alamatlary bolup öňe çykýar.

Birnäçe döwletleriň ilkinji seslenmeleri atom energiýasyny we tebigy gazy ulanmak bilen, nebiti we kömri ulanmagy çäklendirmek barada boldy. Energetika pudagynda şu hili çalyşma kän bir çylşyrymlylyklary döretmedi. Ýöne bu ugurdaky hereketler belli-bir kynçylyklary, has hem ulag ulgamyndaky meseleleri ýüze çykardy. Olardan başga-da, atom energiýasyny ulanmaga jemgyýetçilik pikiriniň garşylygy täze atom stansiýalaryny gurmagy togtadyp, ýene-de nebitiň we kömrüň ulanylmagyny artdyrdy. 2011-nji ýylda Fokusimada bolan betbagtçylyk atom energiýasyny ulanmaga garşy pikirleriň has hem güýjemegine getirdi.

Umuman, XXI asyryň başynda adamzadyň energetika infrazyň düzüminiň keşbini kesgitlejek birnäçe global ýagdaýlar aýdyň duýuldy.

Globallaşma. Ol energetika ulgamynyň ykdysady (energiýa bazarlar, maýa goýumlary), tehnologi (energotehnologi toplumlar, energetika sektorlaryň özara täsiri), döwletara we yklymara energiýa ulgamlar taraplar bilen bitewüleşmeginiň güýjeýänligi bilen kesgitlenýär. Globallaşmanyň esasynda energiýa üpjünçiliginiň netijeliligi, ygtybarlylygy we hili ýokarlanýar, şol bir wagtda hem ulgamlaryň, sebitleriň, döwletleriň özara baglanyşygy ýokarlanýar.

«Globallaşma» adalgasyny ilkinji gezek amerikan alymy T. Lewitin «Harvard Business Review» atly makalasyny 1983-nji ýylda ulanandygy belenilýär. Ol bu düşüňjäniň üsti bilen transmilli korporasiýalar (TMK) tarapyndan öndürilýän harytlaryň aýry-aýry bazarlaryň bitewi birleşişini aňladýar.

«Globallaşma» adalgasy ykdysady edebiýatda haryt alyş-çalyş edýän baglanyşykly milli ykdysadyýetleriň jeminden bitewi önümçilik zolaga we bitewi global bazara öwürlmegini aňladýar. Bu ýerde harytlar, hyzmatlar, kapitallar, adamlar we maglumatlar garşylyksyz hereket edýärler.

Ykdysady globallaşma milli energetika howpsuzlygy meselesini düýpli üýtgedýär. Globallaşma, bir tarapdan, bazaryň, ilki bilen hem, bäsdeşligiň döwletleriň energetika syýasatyny kesgitlemegine we amal etmegine täsir edýär. Ikinji tarapdan, halkara ykdysady edaralaryň ähmiýeti we orny ýokarlanýar. Globallaşmanyň birinji we ikinji ýagdaýlardaky degerli täsiri döwletleriň doly özbaşdak syýasaty alyp barmak ukybyny peseldýär.

Globallaşma döwründe ýurtlaryň önünde öz energetika we daşary gurşaw bilen bagly syýasaty, şonuň ýaly-da, bazaryň we döwletiň özara täsiriniň täze görnüşlerini gözlemek zerurlygy bilen baglanyşykly täze wezipeler ýüze çykýar.

Ykdysady integrasiýanyň güýjemegi bilen döwletleriň durmuş-ykdysady syýasaty energiýanyň nyrhyna, dünýä bazaryndaky güýçleriň baglanyşygyna, maýa goýujylaryň garaşýan we garaşmaýan zatlaryna täsir edýär.

Energetikanyň pudak hökmünde integrirleşmeginiň we globallaşmagynyň, şonuň ýaly-da, ýurtlaryň özara energiýa baglylygynyň güýjemeginiň netijesinde aýratyn döwletleriň, hatda kuwwatly döwletleriň hem özüniň energetika howpsuzlygyny özbaşdak üpjün

etmäge ukypsyzdygy aýdyň duýuldy. Ine, şonuň üçin halkara energiýa hyzmatdaşlygynyň sebit we global derejede halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek meselesi ileri tutulýan ugra öwrülýär. Energetika howpsuzlygy düşünjesi, köplenç, ÝET-iň kärhanalarynyň bökdençsiz işlemegini üpjün etmek bilen baglanyşdyrylýar. Şunuň bilen baglanyşyklylykda energiýa serişdeleriniň ykdysady taýdan ylalaşykly şertlerde, şol sanda daşarky çeşmelerden hem durnukly we ygtybarly üpjün edilmegi bilen baglanyşdyrylýar.

Energetika howpsuzlygy köp derejede has global häsiýete eýe bolýan dünýäniň energiýa bazaryndaky ýagdaý bilen kesgitlenýär. Soňky döwürde bu bazarda iri halkara kompaniýalarynyň hereketiniň işewürleşmegi bilen bäsleşikli göreş güýjeýär. Şol bir wagtda hem nyrhalaryň üýtgäp durmagynyň önüni almak, özara ýitgilere getirýän bäsleşikden gorumak, energiýa bazarynda durnuklylygy we aýdyňlygy üpjün etmek maksady bilen, energiýa pudagynda döwletara baglanyşyklaryň ähmiýeti artýar.

Dünýäniň energetika ulgamy has integratiw häsiýete eýe boldy. Ol energiýany soňky ulanyjylaryň başga ýurtlardan import edilýän energiýa görterijileri uly göwrümde ulanýandyklarynda hem görünýär.

Liberallaşma. Ol dolandyrmanyň peselmegi we bäsdeşligiň giňelmegi, sebit, sebitara we döwletara ýangyç we elektroenergiýa bazarlarynyň ösmegi bilen bagly. Liberallaşmagyň netijesinde energetika pudagynyň netijeliligi ýokarlanýar, şol bir wagtda hem olaryň hereket etmeginiň we ösmeginiň şertleriniň näbellililigi artýar, ulgamlaryň, sebitleriň, döwletleriň özara täsiri we baglanyşygy güýjeýär.

Energetika nukdaýnazaryndan, liberallaşma öndürijileriň gazyp almaga, gaýtadan işlemäge, öndürmäge, paýlamaga işewür gatnaşmagynda erkinligini kemala getirmek bilen baglydyr. Şonuň ýaly-da, ulanyjylara energiýa serişdelerini özlerine amatly nyrh we olaryň hili, energiýany üpjün edijileri saýlamaga erkinlik döredýär.

Liberallaşmak ygtybarly üpjün etmäge gönükdirilen kararlary kabul etmekde çäklilik şertlerini hem üýtgedýär. Eger ozal energetika howpsuzlygyny üpjün etmek hökümetiň ygtyýarlygyna degişli bolan bolsa, indi özgertmeleriň netijesinde jogapkärçiligiň we töwekgelçiligiň köp bölegi bazara gatnaşyjylara geçirilýär. Öz-

gertmeler bazara gatnaşýanlaryň sanyny has köpeldýär we olaryň arabaglanyşygyny ýoldaşlykdan basdaşlyga geçirýär.

Bu ýagdaý ähli bazar gatnaşyklaryna gatnaşýanlaryň belli-bir düzgüni ýerine ýetirmeginiň ynamlylygyny artdyran standartlaşdyrylmagyň gerekligini döredýär. Bu düzgünler bazara gatnaşyjylaryň aýdyň görkezilen jogapkärçiliklerini öz içine alyp, olary ýerine ýetirmegi höweslendirmegi we jogapkärçilige çekilmegi hem göz önünde tutmalydyrlar. Ondan başga-da, energiýa kompaniýalaryň arasynda bäsdeşligiň güýjemegi bilen, howpsuzlyga jogap berýän senagata bagly bolmadyk guramalary döretmek zerurlygy hem ýüze çykýar.

Uzak döwrüň nukdaýnazaryndan energetika howpsuzlygynyň esasy wezipesi ÝET-i energiýa serişdeleriniň ösüşine baglylykda öz wagtynda we gerek bolan maýa goýumlary bilen üpjün etmek bolýar. Bazar şeýle netijeliligi gazanmagyň degerli guraly bolýar. Bazar nyrhy merkezleşmedik we diwersifikasion häsiýete eýe bolan maýa goýum çözümleri üçin gözükdiriji bolup çykyş edip, maýa goýumlarynda ileri tutmalary netijeli ýerleşdirmegi üpjün edýär. Olardan daşary hem aýyk bazarlar energetika howpsuzlygynyň käbir jähetlerini ýokarlandyrmaga kömek berýär. Mysal üçin, söwdany sebitleşdirmek we halkara derejede gurnamakda üpjün edijileriň sanyny artdyrmaga we diwersifikasiýanyň geografiýasyny giňeltmäge hyzmat edýär. Liberallaşma, şonuň ýaly-da, bazarda işleýän kompaniýalaryň artmagy bilen, maýa goýumlara hemaýat berýär.

Şol bir wagtda hem energetika pudagyna liberallaşmanyň çylşyrymlaşdyran sebäpleri häsiýetli boldy. Olar:

- bazar mehanizmleri başa barmaýan ýerlerde energiýa harytlaryna we hyzmatlaryna islegi kanagatlandyrmak (mysal üçin, çet künjeklerde ýerleşýän ilata elektrik energiýasyny we tebigy gazy ýetirmek) ;

- tebigy monopoliýa eýe bolan energiýa serişdeleriniň köpüsini paýlamakda we ýetirmekde bazar gatnaşyklaryny sazlamagyň gerekligi;

- energiýa önümler strategiki, döwlet ähmiýetine eýe bolandygy sebäpli, birnäçe ýurtlar energetikany senagatyň «aýratyn» pudagy hasap edýärler;

– dürli energetika sektorlary özara baglanyşykda bolýarlar: olaryň arasyndaky ýakyn baglanyşyklar pudagyň bir böleginiň liberallaşdyrylmagy şol pudagyň galan bölekleriniň hem liberallaşdyrylmagyny aňladyr.

Liberallaşdyrmagy delillendirmegiň esaslary energetika pudagynyň netijeliligini we peýdalylygyny aşaklarda görkezýär:

– ýokary derejede ösen netijeli bolmadyk energetika ulgamlaryny has netijeli ulgamlara öwürmek, senagat we beýleki ulanyjylar üçin energiýanyň nyrhyny peseltmek;

– energiýa isleg bilen ony kanagatlandyrmaga mümkinçiligini bölünýän ýerinde halkara bäsdeşligini ösdürmäge hemaýat etmek, bu ýagdaý energiýa üpjünçiliginiň ygtybarlylygyny peseldýär;

– ýetmezçilikli energetika ulgamlaryny sagdynlaşdyrmak. Olarda infradüzümiň ýoklugy durmuş ulgamyny we kärhanalary energiýa bilen üpjün etmezlige sebäp bolýar. Bu bolsa durmuş-ykdysady ösüşi gowşadýar.

Energiýa üpjünçiligini ýokarlandyrmak maksady bilen, bäsdeşligi girizmek, maýa goýumlaryny we çykadjylary maliýeleşdirmäge we hususy kapitaly çekmekde, dolandyrmakda, maliýeleşdirmekde we tehniki hyzmatda daşary ýurt tejribesini ulanmagy teklipe edýän ýokarda getirilen meselelere täsir edýän, liberallaşma ýörelgeleri bolup çykyş edýär.

Energetika tebigy monopoliýalaryň gurşawynda göni bäsdeşligi ornaşdyryp bolmaýan ýagdaýynda sazlaşdyrmak, bellibir derejede, bäsdeşligiň öwezini dolup biler.

Energetika pudagy liberallaşdyrmak işi bellibir umumy talaplary ýüze çykarýar. Olar:

– pudagyň ýa-da aýratyn ýurduň bazara girişmeginde päsgelçilikleri aradan aýyrmak ýa-da kemeltmek;

– hereket edýän energetika desgalarynyň monopollaýyn derejesini aradan aýyrmak;

– nyrhy döretmek ulgamyny üýtgetmek;

– ulag infradüzümine girişmäge açyk düzgüni kesgitlemek;

– döwlet kärhanalaryny «kommersiýalaşdyrmak» we hususylaşdyrmak;

- energetika pudagynyň düzümini özgertmek we onuň netijeliligini artdyrmak;
- hukuk-kadalaýyn binýady, şol sanda garaşsyz sazlaşdyryjy guramalary döretmek;
- bäsdeşligi işewür ösdürmek we oňa hususy pudagy gatnaşdyrmak;
- ýokary salgytlary kemeltmek, kähalatlarda maýa goýumlaryny artdyrmak üçin salgyt höweslendirmelerini girizmek.

Liberallaşdyrmagyň esasy meselesi bazaryň oňalyly hereket etmegine gerek bolan hukugyň çarçuwalydygyny döretmek bolýar. Bu ýerde üç sany esasy wajyp mesele bar. Olar:

- *hukuk*: liberallaşmanyň üstünlikli bolmagy üçin kanunçylyk binýadynyň ygtybarly we degişli hereket etmegi gerek;
- *sazlaşdyrmak*: sazlaşdyryjy düzümlere ynamlylygy döretmek–liberallaşdyrmak işiniň üstünlikli amal edilmeginiň açarydyr;
- *düzümleýin*: energetika pudagynyň düzümini üýtgetmek–liberallaşdyrma işiniň aýrylmaz bölegi hökmünde örän wajypdyr.

Halkara maliýe edaralarynyň täsiri, şonuň ýaly-da, önümçilik we maliýe çökgünligi zerarly liberallaşdyrma ykdysady ösüşiň ýeke-täk mümkin bolan çözüdi bolýar.

Bazarlaryň maýa goýumlaryny üpjün etmäge mümkinçilik berýändigine garamazdan, uzak möhletleýin energetika howpsuzlygynyň käbir strategiki jähetleri döwlet syýasatynyň jogapkärçilikli gurşawyna degişli bolýar. *Birinjiden*, energetika syýasatynyň ýangyç görnüşlerine we üpjün edilişiniň çeşmelerine görä diwersifikasiýalaşdyrmak maksady bolýar. Energiýa çeşmeleriniň bir görnüşine ýa-da üpjün etmegiň bellibir sebitine baglylyk energetika howpsuzlygynyň derejesini peseldýär diýlip hasap edilýär. *Ikinjiden*, turbageçirijiler we elektrik liniýalary, köplenç, döwletiň dolandyrylan obýektleri bolýandygy sebäpli, üpjün etmegiň howpsuzlygy üçin wajyp bolan infradüzümleri maýalaşdyrmak, bu ugurda alnyp barylýan döwlet syýasatyna bagly bolýar. *Üçünjiden*, döwletara energoulag infradüzüm we döwletara taslamalar hökümetler tarapyndan goldanmaga we dürli görnüşdäki edaralaýyn goldawa mätäç bolýarlar.

Liberallaşdyrmak işi, köplenç, hususlaşdyrmak bilen bile geçýär. Soňkyny döwletiň haryt öndürmek we hyzmat etmek hu-

kugyny hususy sektora bermek işi hökmünde kesgitlese bolar. Hususlaşdyrmak dürli serişdeler arkaly amala aşyrylýar:

- döwlet kärhanalaryny hususy kompaniýalara satmak;
- kapital bazarlarynda döwlet kärhanalarynyň aksiýalaryny satmak;
- döwlet kärhanalarynyň aksiýalaryny «wauçerleşdirmе» esasynda paýlamak bilen amal edilip bilner.

Döwlet kärhanalaryny üstünlikli hususlaşdyrmak liberallaşdyrmak işiniň wajyp tarapy bolýar.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Geçen asyryň 70-nji ýyllarynyň energiýa çökgünliginiň dowamynda näme üçin milli energiýa kompaniýalary döretmeli boldy?
2. Şol döwrüň energetika howpsuzlygynyň esasy ölçegleri barada aýdyp beriň.
3. Näme sebäpli häzirki döwürde energetika howpsuzlygy meselesi täzeden öňe çykdy?
4. Globallaşmagyň milli energetika howpsuzlygyna täsiri nämeler bilen kesgitlenýär?
5. Liberallaşma çarçuwalylyk şertleriniň üýtgemegine nähili täsir edýär?
6. Energetika pudagynda liberallaşdyrmagy çylşyramlaşdyrýan sebäpler näme bilen bagly?
7. Liberallaşmagyň hukuk, sazlaşdyryş we düzümlýýin jähedleri näme bilen kesgitlenýär?
8. Uzak möhletleýin energetika howpsuzlygynyň haýsy jähedleri döwlet syýasatynyň jogapkärçilikli gurşawyna degişli bolýar?

§8. Halkara energetika howpsuzlygynyň üstaşyr geçirme meseleleri

Halkara energetika howpsuzlygynyň üstaşyr geçirme jähedlerine täsiriň ýokarlanmagynyň sebäbi. Turbageçirijileri ulanmak bilen bagly üstaşyr geçirme meseleleri. Taslamalary durmuşa geçirmegiň gurallary.

Energiýa serişdelerini gazyp alýan we ulanýan sebitleriň geografiki ýerleşşi bilen bagly bolan üstaşyr geçirme zerurlygy. Nebiti, gazy we elektrik energiýasyny üstaşyr geçirmegiň aýratynlyklary.

Üstaşyr geçirmäni ýuridiki tarapdan kesgitlemek. Barselon konwensiýasy. Üstaşyr geçirmä degişli Energetika Hartiýasynyň protokoly. Üstaşyr geçirme meselesi bilen baglanyşykly aýlanyp çykma guraly.

Energetika pudagynda üstaşyr geçirme meselesi täze hadysa bolýar. Ýöne halkara hukuk gurşawynda onuň konsepsiýasy şindi XVII asyrdan bäri hereket edýär. Golland hukukçysy Grosiý: «*Milletler birleşiginiň bähbidine döwletleriň çäklerinden üstaşyr geçirmäniň umumy hukugy hereket edýär*» diýipdir.

Üstaşyr geçirme hukugy çäkleýin özygtyýarlylyk doktrinasy bilen berk baglanyşykda bolýar. Öňa, degişlilikde, döwlet öz çäginäň doly özygtyýarlygyna eýe bolýar. Bu hukuk döwletlere adamlary ýa-da harytlary üstaşyr geçirmek üçin gurluşyga ýa-da serişdeleri ulanmaga ýol bermezlige hukuk berýär. Şonuň üçin üstaşyr geçirmäniň erkinligini halkara haryt geçirmeklige zerurlyk bilen aýratyn döwletleriň bähbitleriniň arasyndaky deňagramlylygy tapmaga çalyşmak diýip häsiýetlendirmek bolar.

Nebiti tankerler bilen daşamagyň, turbageçirijiler bilen geçirmekden nyrhynyň arzan bolanlygy sebäpli, ilki bilen, deňiz kommunikasiýalaryna daş bolmadyk ýerlerdäki känler özleşdirilýär. Onuň bilen baglanyşyklylykda energiýa serişdelerini üstaşyr geçirmegiň nazary häsiýete eýe bolanlygy ähtimal. Ýöne soňky döwürde esasy ulanýan ýurtlaryň deňze çykamak mümkinçiligi bolmadyk ýagdaýynda energiýa serişdelerini import etmeklerine baglylygynyň artmagy bilen energogöterijileri üstaşyr geçirme erkinligi baradaky mesele nazary gurşawdan amaly gurşawa geçýär. Nebitiň we gazyň köpelyän göwrümini üstaşyr geçirme bilen bagly komersiýa we syýasy töwekgellikleri azaltmak bolsa üstaşyr geçirme erkinliginiň halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek bilen göni baglanyşygyny emele getirýär.

Turbageçirijiler uly göwrümlü uglewodorod serişdelerini uzak aralyga geçirmegiň netijeli usuly bolýar. Ýöne, üstaşyr geçirilende olar çäklerinden geçýän ýurtlaryň hökümetleriniň eden-etdiliklerinden (ýa-da hökümetler tarapyndan gözegçiligiň bolmanlygy) go-

ragly dældigi bilen bagly kynçylyklar ýüze çykýar. Turbageçirijileriň zaýalanmagy ýa-da kesilmegi bilen, nebitiň ýa-da gazyň akymy saklanyp ýa-da aralykdaky döwletleriň içinde turbageçirijilerden ulanmaga ugrukdyrylyp bilner.

Şunuň bilen baglylykda halkara turbageçirijileri üstünden geçýän bir ýurduň ýaramaz hereketlerinden gorap saklamaga mümkinçilik berýän hukuk, diplomatik we edaralaýyn ulgam gerek bolýar. Şu hili ulgam nebiti we gazy gazyp almaga we satmaga gatnaşýan ýurtlaryň arasynda gerek bolan ynamlylygy emele getirmek üçin zerur. Ol ulgam:

- gazyp alýan ýurtlaryň hökümetlerini;
- üstaşyr geçirýän ýurtlaryň hökümetlerini;
- nebiti we gazy gazyp alýan kompaniýalary;
- halkara nebitgaz infradüzümleriniň eýelerini, maýadarlary we olar bilen baglanyşykly toparlary;
- nebiti we gazy satyn aljak peýdalanyjylary öz içine alýar.

Döwletleriň öz tebigy baýlyklaryny ýakyn we alys goňşularyna ynanmazlyk ýüze çykan ýagdaýlarynda, şeýle garaýşa maýa serişdesiz hiç bir turbageçirijini gurup bilmejek banklaryň we maýadarlaryň eýe bolmaklary mümkin.

Üstaşyr geçirmä bolan zerurlyk ätiýaçlyklaryň geografiki ýerleşişi, energiýa serişdeleriniň fiziki häsiýetleri, olary geçirmegiň nyrhy, üpjün etmek çeşmelerini diwersifikasiýalaşdyrmagyň zerurlygy we özüni üpjün edişi ýaly şertler bilen kesgitlenilýär.

Esasy energiýa görerijileri (nebiti, gazy we elektroenergiýany) üstaşyr geçirme etmek üçin kapitaly özüne siňdiriji, stasionar infradüzüm gerek bolýar. Üstaşyr geçirmäni gurnamak üçin olardan daşary çäklerinden hem geçjek döwletler, şonuň ýaly-da, üstaşyr geçirme infradüzümine eýe bolan guramalar bilen ylalaşygy gazanmak zerurdyr. Geçmişde üstaşyr geçirme baradaky ylalaşyklar uly täsirlilige eýe bolmaýardylar. Üstaşyr geçirme baradaky şertnamalar, ylalaşyklar ýa-da gyzyklanýan taraplaryň şertnamalary, ýa-da halkara hukugynyň ýörelgeleri bilen berkidilýärdi. Üstaşyr geçirilende päsgelçilikler, köplenç, syýasy sebäplere görä döreýärdi. Bar bolan halkara ylalaşyklar, 1921-nji ýylyň erkin üstaşyr geçirme baradaky

Barselon konwensiýasy, Tarifler we söwda baradaky baş ylalaşygyň (TSBY) 5-nji maddasyny ýa ulanyp bolmaýanlygy üçin, ýa-da ýuridiki taýdan çäkliligi üçin şol päsgelçilikleri aradan aýryp bilmedi.

1990-njy ýyla çenli Ýewropa sebitinde energiýa serişdeleriniň esasy üstaşyr geçirme akymy ulag ulgamynyň merkezleşdirilen meýilnamasynyň çäklerinden geçýärdiler. Bu ýagdaý diňe Merkezi we Gündogar Ýewropa ýurtlaryna däl, eýsem, Günbatar Ýewropa ýurtlaryna hem degişlidir.

Üstaşyr geçirme gatnaşyklaryň sanynyň artmagy we onuň çäkleriniň giňelmegi üstaşyr geçirmäniň töwekgelçiliginiň, şol sanda energiýa görerijileri çekmegi duruzmak, telekeçilik ýitgilerini we syýasy täsirleri öz içine alýar.

Üçünji ýurtlaryň üsti bilen Ýewropa sebitine üstaşyr geçirme bilen getirilýän gazyň, nebitiň we elektrik energiýasynyň paýy beýleki sebitlerden ýokarydyr. Garaşsyz döwletlerden geljekde energiýa serişdeleriniň göwrüminiň giňelmegi bilen üstaşyr geçirmäniň ornunyň ýokarlanmagyna garaşylýar. Ol ýurtlarda energiýa serişdelerini dünýä bazarlaryna getirmek üçin köp ýurtlaryň çäklerinden geçmeli bolar. Şeýle ýagdaýyň ýüze çykmagy, üstaşyr geçirme bilen göni baglanyşykly birnäçe syýasy meseleleriň döremeginiň sebäbi bolýar. Ol energoulag infradüzüminiň ösüş hereketiniň energetika howpsuzlygynyň meseleleri bilen jebis baglylygy we geosyýasy şertleriň täsirine duçar bolmagyna ýakynlygy sebäplidir. Halkara gatnaşyklarynyň tejribesiniň görkezşi ýaly, energiýa serişdelerini gazylyp alynýan ýerlerinden ulanylýan bazarlara geçirmegiň ýoluny saýlamak energiýa gurşawda güýçleriň ýerleşşi bilen bagly bolýar. Bu ýerde ýurtlaryň bähbitleriniň çapraz gelýän ýagdaýlary bolýar. Has hem energiýa serişdeleriniň gazylyp alynýan täze sebitlerinde ýa-da çalt ösýän islegli ýerlerde halkara energiýa-ulag infradüzüminiň ýaňy döreýän ýa-da meýilleşdirilýän pursatlarynda dawalar güýçli bolýar.

Beýleki wajyp meseleleriň hataryna üstaşyr geçirme hukugy üçin ýygymlary kesgitlemegiň we üpjün etmegiň täze çeşmeleriniň ýüze çykmagy girýär. Köplenç, gyzyklanýan ýurtlaryň hökümetleri kompaniýalaryň ykdysady taýdan esaslandyrylan energiýany üstaşyr geçirmegiň şol sanda täze ugurlary döretmek we ulanmak görnüşlerini

kesgitlemekleri üçin şertleri döretmäge çalyşýarlar. Üstaşyr geçirýän ýurtlar kanun boýunça sazlamagy we bäsdeşlige jogap berýän döwlet edaralary üstaşyr geçirme kuwwatlyklaryny ygtybarly ulanmagy guramalydyrlar we ony giňeltmäge hemaýat etmelidirler. Şol bir wagtda hem energiýany üstaşyr geçirme ulgamy köp ýurtlaryň üstünden geçýär, bu zynjyryň ygtybarlylygy, onuň iň gowşak ýerinden artykmaç bolup bilmeýär. Şonda üstünden geçilýän ýurtlaryň birinde mesele ýüze çykanda energiýa bilen üpjün etmek bozulyp biler.

Eger tebigy gazyň gollarynyň geografiki ýerleşişine garalsa, onda olaryň ulanylýan merkezlerden uzak aralykda ýerleşýändiglerini görmek bolýar. Sanlyja sebitleriň paýyna (Russiýa, Merkezi Aziýa, ilki bilen, Türkmenistan, Demirgazyk Afrika we Ýakyn Gündogar) dünýäniň tassyklanan gaz ätiýaçlygynyň 80%-e golaýy düşýär, şol bir wagtda hem ulanyjylaryň ýokary paýy (60%-e golaý) bu sebitlerden daşda ýerleşen ýurtlara (Ýewropa we Aziýa – Ýuwaş umman sebiti) degişli bolýar.

Nebitiň tassyklanan ätiýaçlygynyň ulanyjlara degişlilikdäki ýerleşşi has hem deň derejeli däl. Onuň 65% ätiýaçlygy Ýakyn Gündogar sebitinde ýerleşýär. Nebitiň halkara söwdasy gazyň we elektroenergiýanyň söwdasyndan has kän. Nebitiň söwdasynyň dünýä boýunça mukdary onuň gazylyp alynýan möçberiniň 58%-e golaýyna deň bolýar. Ýöne onuň agramly bölegi beýleki döwletleriň üsti bilen üstaşyr geçirme esasynda däl-de, deňizleriň üsti bilen geçirilýär.

Nebitgaz senagatyndan tapawutlylykda elektroenergiýada öz-özüňi üpjün etmegiň we artykmaç önümçilik kuwwatlyklarynyň derejesi ýokary. Elektroenergiýa gidroserişdeleriň esasynda öndürilýänlerinden beýlekileri energiýanyň ilkinji çeşmesi bolmaýar, onuň üçin geografiki şertler öndürýän çeşmeleriň ulanylýan merkezlere degişlilikdäki ýerleşişiniň erkinligini has az derejede çäklendirýär. Elektroenergiýany satmak we üstaşyr geçirmek zerurlygy, umuman, nebit we gazdan az bolýar. Elektroenergiýanyň halkara söwdasynyň göterimi onuň öndürilýäniniň 3%-ine deň bolýar.

Umuman, üstaşyr geçirmäni ulanýan ýurtlary üpjün etmegiň ygtybarlylygyna, öndürýän ýurtlaryň bazarlara çykmagyna we üstünden geçirýän ýurtlaryň girdeji almaklaryna hemaýat edýär. Şeýlelikde, ol erkin we aýyk söwda itergi berýär. Ýöne, üstaşyr ge-

çirme töwekgellige, ilki bilen, syýasy häsiýetli töwekgellige getirýär. Şonuň üçin her bir üstaşyr geçirme ulgamyny döretmek hökümetara ylalaşyklary we şertnamalary, şol sanda mümkin bolan derejä çenli üstaşyr geçirme töwekgelligini kemeltmek boýunça hem ylalaşmak bilen bilelikde amal edilýär. Şol bir wagtda hem häzir üstaşyr geçirmä gatnaşýan taraplaryň arasynda dawa ýüze çykanda, olaryň bähbitlerini deňagramlaşdyrmaga ukyply halkara üstaşyr geçirmäni sazlamagyň halkara-hukuk binýadynyň ýetmeýänligi şindi hem duýulýar.

Ýuridiki nukdaýnazardan üstaşyr geçirme harytlary gümrükhanalardan ýa-da ýurtlaryň özygtyýarly çäklerinden, şol sanda ol resminamalara görä şol çägiň daşynda gutarýan ýagdaýynda ulagly daşamak bolup çykyş edýär. Üstaşyr geçirmäniň dürli jähetlerini sazlaşdyrýan birnäçe halkara ylalaşyklar bar.

1921-nji ýylyň üstaşyr geçirme erkinligi barada Barselon konwensiýasy

42 döwlet tarapyndan gol çekilen we Milletler Ligasynyň çäklerinde kabul edilenligi sebäpli, BMG-niň kanunçylygynyň bölegi bolýar. Konwensiýanyň düzgünlerine görä, üstaşyr geçirme hukuklary kemsidilmeli däldir, tarifler bolsa harytlaryň möçberini artdyrmak we oýlanyşykly köp derejede bellenen bolmalydyr. Barselon konwensiýasynyň wajyplygy, onuň üstaşyr geçirme boýunça ilkinji halkara konwensiýa bolýanlygyndadyr. Ol soňra amal edilen üstaşyr geçirme kadalarynyň köpüsi üçin esas hökmünde ulanyldy.

Üstaşyr geçirme meselesi TSBY-nyň (1994-nji ýylyň Tarifler we söwda boýunça baş ylalaşyk) 5-nji maddasynda beýan edilipdir. 5-nji madda «... ylalaşýan taraplaryň her biriniň çäginde ýa-da ylalaşýan başga taraplaryň çäginde, halkara üstaşyr geçirme üçin has amatly ýollar bilen üstaşyr geçirme, daşamak, ... alynýan, ugradylýan ýeri ... ýa-da haryda bolan eýeçilige ýa-da ... ulag serişdeleri bilen bagly ýagdaýa deňşililikde tapawut goýulmaýar» diýlip kesgitleýär.

Şeýle hem 5-nji madda üstaşyr geçirme, daşamalara, ulag üçin tölegden we oýlanyşykly administratiw çykdajylardan daşary gümrük pajy kesgitlenip bilinmeýär diýlip bellenen.

TSBY-nyň kontekstinde, umuman, energogöterijilere, şol sanda (Ýewropa Kazyýetiniň çözgüdine görä) elektroenergiýa hem haryt

hökmünde garalýar. Şeýlelikde, TSBY-nyň nebitiň we tebigy gazyň turbageçirijiler bilen üstaşyr geçirilmegine we elektroenergiýanyň setler bilen iberilmegine degişlilikde ulanylyp bilinýär.

5-nji maddanyň tejribede ulanylyşynyň we ýuridiki teswirlenişiniň örän azdygyny bellemek gerek. Bu ýagdaýyň sebäbini hukukçylar onuň çylşyrymly häsiýeti, bir manyly we ynamly netijeleri çykaryp bolunmaýandygy bilen baglanyşdyrýarlar.

Energetika Hartiýasynyň Protokoly

Ýewropanyň Energetika Hartiýasyna (ÝEH) ozalky SSSR we Günbatar ýurtlaryň arasynda energiýa gurşawyndaky hyzmatdaşlygyny syýasy jarnamasy hökmünde 1991-nji ýylda gol çekilýär. 1994-nji ýylda ÝEH-e Energetika Hartiýasyna Şertnama (EHŞ) görünüşinde ýuridiki hökmany görünüş berilýär.

- EHŞ köptaraply ykdysady şertnama bolup, baş sany;
- Energiýa maýa goýumlary höweslendirmek;
- Milli baýlyklaryň üstünden döwlet özygtyýarlylygy;
- Energiýa bazarlaryna erkin girmek;
- Energiýa serişdeleriniň erkin üstaşyr geçirmäni;
- Energiýa pudaklaryny maýa goýum bilen baglanyşykly kapitallaryň erkin hereketi ýaly binýat başlangyçlara esaslanýar.

EHŞ oňa gatnaşýan ýurtlaryň kanun çykaryjy edaralary tarapyndan tassyklanýar. Ol 1998-nji ýylyň 16-njy aprelinde güýje girdi. EHŞ-iň üstaşyr geçirme baradaky düzgünlerinde energiýa serişdelerini eksport, üstaşyr geçirýän we import edýän ýurtlaryň bähbitleriniň arasynda deňagramlylyk bolýar. EHŞ-niň üstaşyr geçirme düzgünleri hökümetlere degişli bolup, kompaniýalara degişlilikde göni borçlary kesgitlemeýär.

EHŞ-niň 7-nji maddasy gatnaşýan ýurtlaryň hukugyny giňeldip we täze borçlaryny kesgitlep, köp derejede 1994-nji ýylyň TSBY-nyň 5-nji maddasyny güýçlendirýär. EHŞ-niň 7-nji maddasy:

- hukuklary kemsitmezlik;
- elýeterli üstaşyr geçirme tarifleri;
- ulag infradüzümini ösdürmek, şol sanda şertleri birikdirmek bilen bagly milli kompaniýalaryň hyzmatdaşlygyny höweslendirmek;
- gümrük paçalaryndan we töleglerinden boşatmak;

- üstaşyr geçirme barada dawa dörände ylalaşdyryjy çäreleri geçirmek;

- dawalar çözülende energiýa materiallarynyň we önümleriň akymyny kemeltmezligi göz önünde tutýar.

7-nji maddanyň esasy ýörelgesi üstaşyr geçirmäniň erkinligi bolýar. Ol hukuklary kemsitmezlik ýörelgesini: «...gelip çykyan ýerine, iberilýän ýerine ýa-da şol energiýa materiallaryň we önümleriň eýesine we şol tapawutlara esaslanýan hukuklary kemsitmeýän tarifleriň, şonuň ýaly-da çakdanaşa saklamak, çäklemek ýa-da ýygymlara degişlilikde tapawutsyz» diýip kesgitleýär.

7-nji madda (3) hukuklary kemsitmezlik ýörelgesini: «Şertnamalaşýan taraplaryň her biri, onuň düzgüninde energiýa materiallary we önümleri daşamak hem-de üstaşyr geçirme energiýa materiallary we önümleri daşamak üçin desgalary ulanmak bilen bagly düzgünlerde şol materiallar we önümler üçin, eger hereket edýän halkara ylalaşyklarda başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, öz çäginde öndürilen ýa-da özi üçin niýetlenen materiallardan we önümlerden kem şertleri döretmezligi borç edinip alynýar».

EHŞ-de üstaşyr geçirme bilen baglanyşykly dawalar ýüze çykanda, olary çözmegiň birnäçe serişdeleri göz önünde tutulan. Köpugurly hökümetara ylalaşyklaryň tejribesinde borçlary ýerine ýetirmegiň berk mehanizmleriniň barlygy örän seýrek duşýar. Energogöterijileri üstaşyr geçirmäni göz önünde tutýan taslamalar bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri mümkin bolarlykly derejä çenli azaltmak maksady bilen, EHŞ-e gatnaşyjy ýurtlar üstaşyr geçirme boýunça köptaraply şertnamalary işläp düzmegi teklip edýärler. Bu iş ikitaraplaýyn: Energetika Hartiýasyna degişlilikde Protokoly – hökmany resminamany we maslahat beriji häsiýete eýe bolan nusgalyk üstaşyr geçirme ylalaşyklaryny işläp düzmegi göz önünde tutýar.

Ýewropa Bileleşigi energetika gurşawyndaky ugur boýunça syýasaty alyp barýar. *Birinjiden*, ol dünýä bazarynda bäsleşikli ýaryşda öz ornuny berkitmek maksady bilen, öz önümleriniň gymmatynda energiýa bilen bagly çykdajylary peseltmekden ybaratdyr. *Ikinjiden*, öz energiýa serişdeleriniň zerurlygynyň kanagatlandyrylmaýanlygy sebäpli, daşky uglewodorod çeşmelerine girişmäge mümkinçilik almakdyr.

EHŞ Ýewropa Bileleşigine şu meseleleri netijeli çözmäge ýol açýar. Ol, ilki bilen, ulanyjylaryň bähbidini goramaga gönügýär we energoulag infradüzümine üçünji taraplaryň girişmek ulgamyny döretmegi üpjün edýär.

Türkmenistan Ýewropa bazarlaryna girmegi, üstaşyr geçirme bilen bagly töwekgelçiligi kemeltmegi, üstaşyr geçirme ugurlaryny kesgitlemegi üpjün etmäge çalyşýar. Şu ýerde bar bolan meseleler 2013-nji ýylyň 17-nji oktyabrynda Aşgabatda geçen «Energiýa howpsuzlygy we durnukly ösüş – Ýewropanyň howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň geljegi» atly halkara maslahatynda giňişleýin ara alnyp maslahatlaşyldy. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow şol maslahatda: *«Biz ÝHHG-niň çäklerinde energetika ulgamyndaky gepleşikleri işjeňleşdirmegi, köpugurly turbageçiriji düzümi gurmagyň we ulanmagyň syýasy, maliýe-ykdysady, tehnologiki, ekologiki meseleleri boýunça köptaraplaýyn geňeşmeleriň guralynyň döredilmegini maksat edinyäris»* diýip belledi.

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumushlar

1. Halkara energetika howpsuzlygynyň üstaşyr geçirme jähetleriniň täsiriniň ýokarlanmagy näme bilen düşündirilýär?
2. Üçünji taraplaryň üstünden geçýän turbageçirijileriň taslamalaryny amal edenlerinde eksport edijiler nähili meseleler bilen yüzbe-ýüz bolýarlar?
3. Energiýa serişdeleriniň zerurlygyny nähili şertler kesgitleýär?
4. Nebiti, gazy we elektrik energiýasyny üstaşyr geçirmegiň aýratynlygy nämede?
5. Üstaşyr geçirmäniň kesgitlemesini aýdyň.
6. Barselon konwensiýasy nähili halkara-hukuk kepilleri berýär? TSBY-nyň 5-nji maddasy. Takyk taslamalar amal edilende, olar näderejede ulanylmaga mynasyp?
7. Energetika Hartiýasynyň Şertnamasynyň üstaşyr geçirme jähetine gysgaça häsiýetnama beriň.
8. Üstaşyr geçirme bilen baglanyşykly töwekgelçiligi peseltmek üçin ulanylýan gurallaryň häsiýetnamasyny beriň.
9. Türkmenistan bilen Ýewropa Bileleşiginiň energiýa howpsuzlygyny üpjün etmekdäki hyzmatdaşlygyny açyp görkeziň.

§9. Energetika howpsuzlygy we Türkmenistanyň energetika mümkinçilikleri

Türkmenistanyň geografiki ýerleşşi. Merkezi Aziýanyň günbatar bölegi. Günbatarda Hazar deňzi, gündogarda Amyderya, demirgazykda Ustyurt, günortada Köpetdag Paropamiriň dag etekleri. Garagum çöli.

Türkmenistanyň klimaty we topragyň aýratynlygy. Kontinental we gurak klimat. Dowamly we güýçli Gün şöhesi. Türkmenistanyň ýerasty baýlyklary. Nebit we gaz. Kükürt. Kömür. Kaliý we nahar duzlary. Barit, polimetallar, bentonit toýny, gurluşyk materiallary. Ýerasty we mineral suwlar. Türkmenistanyň senagatynyň dürli görnüşlerini ösdürmekde bolan mümkinçiliklerini ulanmagyň ýollary.

Türkmenistanyň halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge goşandyny artdyrmakda dikeldilýän çeşmeleriň orny.

Türkmenistanda geosyýasy proses we demografiki aýratynlyklar. Türkmenistanda geosyýasy proses. Geosyýasat. Türkmenistanyň gadymy söwda ýollarynyň, dini we medeni gatnaşyklaryň çatrygynda ýerleşenligi. Milletiň ynsanperwerlik gymmatlyklara ygrarlylygy. Garaşsyzlyk we geosyýasat. Ony netijeli ulanmaklyga dörän mümkinçilikler. Ýurtda gara, demir, howa we deňiz ýollaryna berilýän üns. Transmilli gazgeçirijiler. Gazgeçirijiler ulgamy. Ýurduň döwletleri, yklymlary, medeniýetleri birleşdiriji giňişlige öwrülýänligi.

Halkara gatnaşyklarynyň möhüm ugry. Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy. Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy-howpsuzlygy üpjün etmegiň guralydyr.

Türkmenistanyň geografiki ýerleşşi

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň günbatar böleginde, demirgazyk giňişligiň 42°48' bilen 35°08', gündogar uzaklygyň hem 52°27' bilen 66°41' aralygynda ýerleşýär. Onuň çägi demirgazykdan günorta 650 km, günbatardan gündogara 1100 km-e çenli uzalyp gidýär. Ol demirgazyk ýarymşaryň aram guşaklygynyň çöller zolagynda ýerleşýär.

Türkmenistanyň ýer üstüniň gurluşy aglaba birmeňzeşräk relýefi bolan giň düzlüklerden ybaratdyr. Bu düzlügiň günortasyny Köpetdag, Paropamir we Gissar dag ulgamlary tutýar. Umuman, ýurduň

relýefi günbatardan we demirgazyk-günbatardan günorta-gündogara tarap kem-kemden beýgelyär. Türkmenistanyň tutýan meýdany 492. 2 müň km^2 . Munuň özi Merkezi Aziýanyň çäginin 39. 8%-ine barabardyr. Onuň ýeriniň 80%-e golaýyny Aziýanyň in uly çölleriniň biri bolan Garagum, galan bölegini bolsa baýyrlyklar, daglar, derýalar, köller, suw howdanlary, medeni oturymly ýerler (oazis) tutýar (onuň çäginde Günorta Maňgyslak we Ustýurt platosy, Garabil we Bathyz baýyrlyklary, Amyderýa, Murgap, Tejen, Etrek, Garagum we beýleki derýalar, Garabogaz we „Altyn asyr“ Türkmen köli ýerleşýär). Türkmenistanyň tutýan meýdany Angliýanyňkydan 244 müň km^2 , Italiýanyňkydan 187 müň km^2 , Ýaponiýanyň tutýan meýdanyndan 166 müň km^2 köpdür.

Türkmenistan demirgazykda Gazagystan, demirgazyk-gündogarda Özbekistan, günortada Owganystan we Eýran, günbatarda bolsa Hazar deňzi boýunça Azerbaýjan we Russiýa bilen araçäkleşýär. Türkmenistanyň in demirgazyk araçägi Daşoguz welaýatynyň Saparmyrat Türkmenbaýy etrabynyň «Parahat» daýhan birleşiginiň golaýyndaky Üstýurt belentligi hasaplanýar. Ýurdumyzyň gündogaryndaky in çetki nokady Köýtendagyň gündogar gerşi bolan Hezretaksar depesi, günbatar nokady Hazar deňziniň kenaryndaky Suwe burny saýylýar. Serhedabat etrabynyň günortasyndaky Çilduhtar diýen oba ýurduň günorta nokady hasaplanylýar. Türkmenistanyň bütin serhediniň uzynlygy 4600 km golaýdyr. Onuň aglaba bölegi Özbekistan, günorta goňşularymyz bolan Owganystan, Eýran bilen serhede degişlidir.

Türkmenistanyň özboluşly klimaty bar. Ol kontinental we gurak klimata eýedir. Klimatyň munuň ýaly ýagdaýy atmosferanyň sirkulýasyýasynyň aýratynlyklary, ýurduň ägirt uly materigiň jümmüşinde bolmagy, mundan başga-da günortada ýerleşýänligi hem-de günorta – gündogarda we günortada dag ulgamlarynyň barlygy bilen baglanyşyklydyr. Klimatyň kontinentallıgy we guraklygy Türkmenistanyň ygala garyp, Gün energiýasyna baý ýlke bolmagyna sebäp bolýar. Ol özüniň geografiki ýagdaýyna görä, Günden örän köp ýylylyk alýar. Gös-göni Gün radiýasyýasyndan düşýän şöhläniň ýylylyk mukdary ýurtda (demirgazykda) 80 $kcal/sm^2$, günorta-gündogarda bolsa 110 $kcal/sm^2$ ýetýär. Jemi radiasiýanyň ýylylyk mukdary

ýurduň demirgazyk-günbatarynda 130 kkal/sm^2 bolanlygyndan gü-norta-günbatarynda 160 kkal/sm^2 çenli üýtgäp durýar.

Türkmenistanda howanyň gyzgynlygy ýylyň dowamynda bir-syhly üýtgäp durýar. Düzlüklerde ortaça ýyllyk temperatura demirga-zykda $+11 - 13^\circ$ bolanlygyndan, günorta-gündogarda $+15-18^\circ$ -a çenli üýtgeýär. Daglarda ýokary galdygyňça howanyň temperaturasy pese düşýär, ýagny deňiz derejesinden $1500-2000 \text{ m}$ beýiklikde howanyň temperaturasy $+7 - 10^\circ$ -a deňdir. Ýanwar iň sowuk aý hasaplanýar. Bu aýyň ortaça temperaturasy ýurduň demirgazyk-gündogarynda $- 6^\circ$ bolanlygyndan, günorta-gündogarynda $+3^\circ$ -a çetki günorta-günbatarynda bolsa $+5^\circ$ -a çenli üýtgeýär. Sowuk howa massalarynyň agdyklyk edýän käbir ýyllary gysyna has gazaply bolýar. Aýaz uzak wagtlap saklanýar we hatda günorta etraplarda hem $-30 - 36^\circ$ -a gü-norta-günbatarda we Hazar deňziniň kenarýakalarynda bolsa $-17 - 19^\circ$ -a ýetýär. Tomsuna düzlüklerde yssy we gurak bolýar. Ol ýer-lerde howanyň ýokary temperaturasy iýulda, kenarýaka etraplarda bolsa awgustda bolýar. Howanyň üýtgeşsiz temperaturasy merkezi we Günorta-Gündogar Garagumda $+45 + 50^\circ$ -a çenli ýetýär. Ýurduň demirgazygynda, kenarýaka etraplarynda we daglarda howanyň gyz-gynlygy peselýär.

Türkmenistanyň klimaty üçin diňe bir howanyň gyzgynlygynyň ýokarylygy mahsus bolman, eýsem, Gün şöhleleriniň dowamlylygy hem mahsusdyr. Merkezi we Günorta-Gündogar Garagumuň gündo-garynda orta hasap bilen ol ýylda $2800-3100$ sagada ýetýär, emma deňiz ýakasynyň ýerlerde we Köpetdagiň demirgazyk eňňitlerinde birneme azalýar. Gün şöhlesiniň dowamlylygy ýanwarda 100-den 150 sagada, iýulda bolsa 320-den 400 sagada çenli üýtgäp durýar.

Gün şöhlesiniň dowamlylygy bulutlylyk bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Bulutlylygyň ortaça möçberi ýurduň bütin çäginde pes, ýagny 3-4 baldyr. Türkmenistanda açyk we ala bulutly günler köp bolýar. Günorta-Gündogar Garagumda açyk howaly günleriň ýyllyk uzynlygy $165-185$ gün bolup, Üňüz aňyrsyndaky Garagum-da $122-132$ güne we Hazar deňziniň kenarlarynda 100 güne çenli azalýar. Türkmenistanda köplenç, ygal az düşýär, ýylda orta hasap bilen 80 mm -den 360 mm çenli ygal düşýär.

Bütin ýylyň dowamynda gurak maýyl howaly pasyl bilen has

çygly sowuk howaly pasyl çürt-kesik tapawutlanýar. Sowuk howaly pasylda düşýän ygal maýyl howaly pasylda düşýän ygala garanda, 2–3 esse köp bolýar. Bütün ýylyň dowamynda ygal deň düşmeýär hem-de birsyhly üýtgäp durýar. Aýry-aýry ýyllarda atmosfera ygallarynyň ýyllyk mukdary 24 *mm*-den 564 *mm*-e çenli üýtgeýär. Kāmahallar ygalyň gije-gündizlik mukdary ençeme ýylyň ortaça aýlyk kadasyndan hem birnäçe esse artýar. Ygal gar görnüşinde onçakly köp düşmeýär, özi hem köplenç noýabrdan marta çenli bolan aralykda ýagýar.

Tomusda howanyň gyzgynlygynyň ýokarylygy, ygalyň azlygy hem-de ýerüsti suwlaryň ýoklugy howanyň çyglylyk düzgünini şertlendirýär. Çyglylygyň iň ýokary derejesi köplenç ýanwarda bolýar. Üňüz aňyrsyndaky Garagumda, Köpetdagynyň eteginde hem-de Hazar deňziniň kenar ýakalarynda otnositel çyglylyk 75–78%-e ýetýär. Günorta-Gündogar hem-de Merkezi Garagumda bolsa otnositel çyglylyk 70%-e çenli azalýar.

Iň gurak döwür iýundan sentýabra çenli hasaplanýar, şol döwürde çöllük zolakda otnositel çyglylyk 22–25%-e çenli peselýär, kābir yssy günlerde otnositel çyglylygyň pes ýerlerinde 1–2%-e ýetýär. Deňziň täsir edýändigini sebäpli, kenar ýakasyndaky ýerlerde (Esenguly 69%) we daglarda (Heýrabat 47%) otnositel çyglylygyň iň ýokary bolýan wagty tomus aýlarydyr. Amyderýanyň boýunda çyglylyk, çölün suw ýetmeýän ýerine garanda, has ýokary bolup, 37–41%-e ýetýär. Howanyň çyglylygynyň pesligi suwuň güýçli bugarmagyna şert döredýär. Türkmenistanyň suw howdanlarynda suwuň bugarmagynyň ýyllyk möçberi 1000–2300 *mm* aralygynda üýtgäp durýar.

Ýylyň köp wagtynda Türkmenistanyň demirgazygynda demirgazyk–gündogar, Köpetdagynyň merkezi hem-de dag etek düzlükleriniň ugrunda gündogar, Günorta-Gündogar Garagumda bolsa demirgazyk ýelleri öwürýär, Türkmenistanyň günorta-gündogaryndaky kābir etraplarynda relýefiň täsiri astynda demirgazyk ýelleri demirgazyk-günbatar ýellerine öwrülýär. Türkmenistanyň bütün çäginde gowşak we aram ýeller (tizligi 5 *m/sek*-a çenli) agdyklyk edýär. Tizligi 15 *m/sek*-dan gowrak ýelli günleriň sany Merekezi Garagumda ortaça 5–10, Günorta-Gündogar Garagumda 3–8 gündür. Hazar deňziniň demirgazyk kenar ýakasy, Köpetdagynyň günbatar etekleri we Amyderýa jülgesi ýelleriň iň köp bolýan ýerleridir. Güýçli apy-tupanly ýeller

köplenç günbatar, demirgazyk-günbatar we demirgazyk sowuk howa massalary aralaşanda döreyär. Güýçli ýelli günleriň iň köp bolýan ýeri Balkanabadyň töwerekleri hasaplanýar. Ol bu ýerde ortaça 60 güne ýetýär. Merkezi we Günorta-Gündogar Garagumda apy-tupanly günleriň ortaça ýyllyk sany 30–40 gündür. Daglarda we oazislerde şeýle günler selçeň bolýar.

Ilat gadym döwürlerden bäri ekerançylyk, maldarçylyk we senetçilik bilen meşgul bolup gelipdir. Arheologik maglumatlara görä, ýurduň çäginde бүрүнч we demir asyrlarynda üç sany uly jemgyýetçilik zähmet bölünişigi bolup geçýär. Netijede, ekerançylyk bilen hünärmentçilik hojalygyň esasy pudaklaryna öwrülýär. Şol döwürlerde täjirçilik peýda bolýar. Bu zähmet bölünişmesi taýpalaryň arasynda alyş-çalşyň güýçlenmegine, adamlaryň arasynda emläk taýdan deňsizligiň we netijede, döwletiň ýüze çykmagyna getirýär. Bu özgeriş b. e. öňki II müňýyllygyň ahyrynda we I müňýyllygyň başlarynda Türkmenistanda demriň giňden ulanylyp başlanan döwründe has-da güýçlenipdir. Bu döwri öwrenmekde Günorta Türkmenistanda ýerleşýän Altyndepede, Namazgadepede we Mary welaýatynda Goňurdepede geçirilen arheologik gazuw-agtaryşlaryň materiallarynyň gymmatly ähmiýeti bar. Mäne obasynyň ýanyndaky Altyndepäniň meýdany 30 *ga* golaý, Kaka etrabynda ýerleşen Namazgadepäniň meýdany bolsa 70 *ga* ýetýär. Murgabyň gadymy hanasynyň ugrunda Goňurdan бүрүнч eýýamynyň Marguş ýurdunyň esasy şäheri bolan Goňurdepäniň açylmagy Türkmenistanyň çäginde Marguş siwilizasiýasynyň bolandygyny subut etdi. Goňurdepede gadymy binagärler köşgün daşyna inedördül goranyş diwaryny çekipdirler. Bu ýerde suw ybadathanasy, ot ybadathanasy we gurbanlyk berilýän ybadathana bilen bir hatarda Goňurdepäniň köşk toplumynyň jemlenen dini maksatly jaýlarynyň umumy meýdany 10 *ga* bolupdyr. Bu şäher otparazlyk dininiň dörän ýeri hasaplanýar. Ol ýerlerde ýaşan halklar öz döwürlerinde ýokary medeniýete eýe bolupdyrlar. Marguş siwilizasiýasy gadymy dünýäniň beýik medeniýeti hökmünde Müsür, Mesopotamiýa, Hindistan we Hytaý medeniýetleri bilen bir hatarda durýar. Şu we beýleki arheologiki açyşlar Türkmenistanyň çäginde iň gadymy medeni merkezleriň bolanlygyna şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň ýerasty baýlyklary

Türkmenistanyň iň esasy ýerasty baýlygy nebit we gazdyr. Bilermenleriň aýtmaklaryna görä ýurduň çäginin dördten üç böleginiň nebit we gaz babatdaky geljegi uludyr. Häzirki güne çenli ýurdumyzda nebit we gaz babatda geljegi uly düzümleriň müňden gowragy ýüze çykaryldy, ýataklaryň 162-si açyldy, häzirki döwürde olaryň 50-sinde işlenilýär. Uglewodorodlaryň başlangyç umumy gorrary 71,640 milliard tonna şertli ýangyja barabar diýlip çak edilýär. Şolaryň 53,44 milliard tonnasy gury ýerdäki ýataklaryň serişde ätiýaçlyklarydyr, 18,2 milliard tonnasy bolsa deňiz ýataklaryna degişlidir. Ýurdumyzyň köp künjeklerinde geologik-barlag, gazuw-agtaryş işleriniň giň gerimde geçirilmegi bilen täze maglumatlar, netijeler alynýar. Geofiziki maglumatlara görä, ýurdumyzyň çäklerinde çökündi dag jynslary 10 müň metr çuňluga çenli, käbir künjeklerde bolsa 12–14 müň metr çuňluga baryança gabat gelýär. Munuň özi nebit we gaz baradaky mümkinçilikleriň ýokary görkezijisidir. Sebäbi, şeýle uly galyňlykdaky çökündi gatlaklarda gaz toplumlaryny ýygnaý biljek, gaz siňdiriji kollektorlar hem olary aşagyndan, üstünden gysyp saklap duran zat geçirmeýän örtgüler bar.

Ýurdumyzyň çäklerinde geologiki gurluşlary boýunça nebit we gaz mümkinçilikleri uly bolan Hazar deňziniň türkmen ýalpaklyklaryny, Garabogaz kölüniň töwereklerini, Günübatar Türkmenistan çökertligini, Köpetdag eteklerini (Bokurdak ýapgytlygy), Merkezi Garagumy, Murgap çökertligini, Amyderýa sebitlerini, Üňüz aňyrsyndaky Garagumy, Derýalyk-Dagdan tekiz daglygyny görkezse bolar. Şol bir wagtda hem ýurdumyzyň çäginin köp bölegi nebitgaz serişdeleri babatda doly öwrenilmedi. Munuň özi ýurdumyzyň nebitgaz ätiýaçlyklarynyň onuň häzirki bahalanýan möçberinden ýokary bolmagyny görkezýär.

Türkmenistanda nebitiň gorrary 20,8 milliard tonna möçberinde bahalanylýar. Olar diňe gury ýerde bolman, Hazar deňziniň düýbünde hem jemlenen. Häzirki döwürde bilermenler Hazaryň türkmen böleginiň gorrany 12,1 milliard tonna nebit we kondensat möçberinde bahalaýarlar. Hazaryň Türkmenistana degişli bölegi häzirki döwürde 32 topluma bölünip, olaryň käbirinde önümleri paýlaşmak şertlerinde nebit we gaz çykarylýar. Nebitiň esasy gorrary Goturde-

pe, Demirgazyk Goturdepe. Burun, Barsagelmez, Gamyşlyja, Ekerem, Akpatlawyk, Keýmir, Nebitlije, Şatut ojaklarynda hem-de Hazar deňzinde Jygalybeg, Jeýtun, Garaköl, Çeleken ýangümmez ýataklarynda ýerleşýär. Bu ýerde Magtymguly, Diýarbekir we Garagol ýaly deňiz ýataklary tejribe-senagat taýdan ulanmaga taýýar edildi.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň Günbatarynda ýerleşen Kemer, Miýesser, Garadaşly, Günbatar Körpeje, Simler, Şaýyrdy, Akeser ýataklarynda gözleg işleri alnyp barylýar. Türkmenistanyň ähli sebitlerinde nebit gorunyň bardygyny Mary welaýatyndaky Günorta Ýolöten we Amyderýanyň sag kenaryndaky geljegi uly bolan meýdanlar subut edýär. Merkezi Garagumdaky Gutlaýak, Mydar, Ýylakly meýdançalarynda tapylan nebit ýataklary ýurdumyzyň bu ýerlerinde uglewodorod serişdeleriniň uly gorlarynyň bardygyny tassyklaýar.

Hazar deňziniň türkmen böleginiň uglewodorod serişdelerini özleşdirmäge bäsdeşlik esasynda nebit kompaniýalaryny çekmek, öndebaryjy daşary ýurt tehnologiýalaryny ornaşdyrmak we daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen geljegi uly meýdanlaryň mezozoý gatlagynda gözleg-agtaryş işlerini geçirmek ýoly bilen uglewodorod serişdeleriniň çykarylyşyny artdyrmak Türkmenistanyň nebitgaz pudagyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugrudyr.

Halkara we milli bilermenleriň çaklamalaryna görä, Türkmenistanda tebigy gazyň gorlary 50 *trillion kub metrden* gowrakdyr. Oňa 2008-nji ýylda «Gaffney Cline Associates» inlis kompaniýasynyň hünärmenleri tarapyndan geçirilen halkara auditiniň netijesinde Gündogar Türkmenistanda açylan Günorta Ýolöten–Osman tebigy gaz ýatagy özüniň gorlarynyň möçberi boýunça dünýäniň iň iri gaz ýataklarynyň başligine girýändigini tassyklandyklary mysal bolup biler. Bu gaz kâniniň kuwwatlylygy 26,2 *trillion kub metr* gaz möçberinde bahalanan. Türkmenistan tebigy gazyň gorlary boýunça Rusiýa, Eýran we Katar döwletlerinden soň dördünji orunda durýar.

Türkmenistanyň çäginde şeýle uly möçberli gaz kâniniň açylmagy we onuň özleşdirilmegi bilen hem-de nebitgaz toplumynyň işgärleriniň teklipleri göz önünde tutulyp, Günorta Ýolöten–Osman, Minara we onuň töweregindäki gazly ýerleri birleşdirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidentiniň 2011-nji ýylyň noýabr aýyndaky Kararyna laýyklykda Günorta Ýolöten–Osman, Minara we onuň

töweregindäki gazly ýerler «Galkynyş» gaz käni diýlip atlandyryldy. Özüne Günorta Ýolöten–Osman, Minara we Ýaşlar ýataklaryny birleşdirýän «Galkynyş» gaz käni Türkmenistana iri energiýa ýurt hökmündäki derejani berdi.

Häzirki wagtda «Türkmengeologiýa» döwlet korporasiýasy «Galkynyş» gaz käninde hem-de şol toplumyň golaýynda ýerleşen geljegi uly Günorta Garaköl, Garaköl, Gazanly, Jürji, Gündogar Ýolöten we Günbatar Ýandakly meýdançalarynda gözleg-agtaryş işlerini dowam etdirýärler. Gözleg işleriniň netijeleri bu ýataklaryň we geljegi uly bolan meýdançalaryň, bilermenleriň bellemegine görä, bir bitewi nebitgaz toplumlar zolagyny emele getirýändigini çaklamaga esas döredýär. «Türkmengeologiýa» döwlet korporasiýasy Pioneer, Jumadepe, Garitli hem-de Günbatar Ýandakly, Ýandakly, Ýelçilik, Doluguýy, Egritikenli, Gazanly, Şabasan, Garaköl we beýleki meýdançalarda geologiýa-gözleg işlerini alyp barýar (2014 ý.).

Tebigy gazyň uly gorralary Döwledabat–Dönmez, Şatlyk, Tejen kânlerinde hem-de Kükürtli, Kerpiçli, Samandep, Naýyp, Ojak kânlerinde jemlenen. Häzirki wagtda 180 müň inedördül kilometr meýdany eýeleýän Gündogar Türkmenistan gazyň uly gorralarynyň ýerleşen ýeridir. Şu sebitiň çäklerinde 60-dan gowrak gaz we gaz kondensatly ýataklar açyldy. Gaz gorralarynyň umumy möçberiniň 90 göterimden gowrak bölegi Kükürtli, Ojak, Bagaja, Naýyp, Kerpiçli, Demirgazyk Balguýy, Samandep, Galkynyş, Şatlyk, Bówrideşik, Döwledabat, Malaý ýaly başga-da birnäçe ýataklara degişlidir.

Ahal welaýatynyň Sarahs hem-de Mary welaýatynyň Murgap we Ýolöten etraplarynyň çäklerinde özünde 1,7 *trillion kub metr* gaz goruny jemleýän Döwledabat ýatagy ýerleşýär. Bu sebitde geçirilen geologiýa-gözleg işleriniň netijeleri boýunça Gurrukilde, Garabilde, Gündogar Sarahsda, Düzengyrda, Uçgamakda, Keyikgyrda we beýleki ýerlerde uglewodorodyň täze gorralary ýüze çykaryldy. Galkynyş, Döwledabat we Şatlyk ýaly ýataklar dünýäniň iň uly tebigy gaz ýataklarynyň hatarynda ykrar edilýär.

Aşakda getirilen maglumatlardan görnüşi ýaly, «Galkynyş» ýatagy gaz gory boýunça Katar we Eýran döwletleriniň çäklerinde ýerleşen Demirgazyk–Günorta Pars ýatagyndan soň ikinji orunda durýar.

«Türkmengeologiýa» döwlet korporasiýasy Lebap welaýatynda Agarguýy, Demirgazyk Gazlydepe hem-de Amyderýanyň sag kenarynda Akaýry, Pirguýy, Şiringuýy, Ahal welaýatynda Günorta Gutlyýak, Gázli ýaly täze ýataklary açdy. Ýokarda belenilişi ýaly, tebigy gazyň uly gorlary Merkezi Garagumda hem ýerleşendir. Gaz kánleriniň Merkezi Garagum toparý demirgazyk Pesligi we günorta Üňüz aňyrsyndaky Garagumy öz içine alýar we Ahal welaýatynyň çäginde ýerleşýär. 2014-nji ýylyň maglumatyna görä, Merkezi Garagumdaky gazly ýerleriň çäginde gaz kánleriniň 16-sy, şol sanda Çalçulba, Günorta Çalçulba, Şyhderweze bilen Derweze, Takyr, Şyh we Şyhýanyň gümmezlerinde, Topçulba, Atabaý, Jerenli takyr, Sakarçäge, Gündogar Akguýy, Gurruk, Goýun we Günorta Gurruk Tamdyrly ýataklary açyldy. Ugewodorod serişdeleriniň senagat gorlary Lebap welaýatyndaky Demirgazyk Naýyp, Bagaja, Çarlak, Ahal welaýatyndaky Garajaowlak, Balkan welaýatyndaky Garadurun we Ajyýap ýataklarynda arttdy. Tebigy gazyň gorlary diňe ýurdumyzyň gury ýer çäklerinde däl, eýsem, Hazar deňziniň ýalpaklyklarynda hem ýerleşendir. Bilermenleriň bahalamagyna görä, Hazar deňziniň türkmen böleginde gaz gory 6, 1 *trillion kub metre* deňdir. Tebigy gaz bilen bir hatarda Günbatar Türkmenistanda nebit bilen ugurdaş çykýan gazlar hem bardyr.

Dünýäniň iň iri gaz ýataklary

(2012-nji ýylyň maglumaty boýunça)

Tutýan orny №	Döwletler	Ýataklar	Açylan ýyly	Gory (trln.m.kub)
1	2	3	4	5
1	Katar, Eýran	Demirgazyk–Günorta Pars	1991	28
2	Türkmenistan	Galkynyş	2006	26,2
3	Russiýa	Urengoy	1966	10,2
4	ABŞ	Heýnswill	2008	7
5	Russiýa	Ýamburg	1969	5,2
6	Russiýa	Bowanenkowskoýe	1971	4,9
7	ABŞ	Markellus	1971	4,4
8	Russiýa	Ştokmanowskoýe	1988	3,9

1	2	3	4	5
9	Russiýa	Astrahan, Merkezi – –Astrahan	1976	3,8
10	HHR	Daçžou	2008	3,8
11	Türkmenistan	Döwledabat – Dönmez	1974	1,7
12	Türkmenistan	Ýaşlar	2008	1,45
13	Türkmenistan	Bagtyýarlyk meýdançasy	2007	1,3
14	Türkmenistan	Şatlyk	1968	1,2

Türkmenistanyň çäginde tebigy gaz we nebit bilen bir hatarda kömrüň gurlary hem ýerleşen. Tüwergyrda, Uly Balkanda, Köýtendagda daşkömrüň gurlary bar. Tüwergyrda ol galyňlygy 0,3 metrdan 2 metre çenli bolan birnäçe gatlaklardan durýar. Geçirilen gözleg-barlag işleri netijesinde Gyzyлгаýa we Çagyl obalarynyň aralygynda 10 metre çenli galyňlykda kömür gatlaklarynyň bardygy anyklandy. Umuman, Tüwergyr sebitlerinde 2 *milliard tonna* çemesi kömür bar diýlip çaklanylýar. Uly Balkandaky kömür käni Jebel şäherçesiniň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýär. Bu ýerde Oglanly, Şorly, Gyzylja-baýyr, Ýagman ýaly kömürlü ýerler bar. Ýagmanda kömür gatlagynyň galyňlygy 0,5–0,7 *metre* deňdir. Ol ýokary hilli kokslaşýan kömre degişlidir.

Tüwergyrda, Köýtendagda we beýleki käbir ýerlerde paleogen çökgündileriň arasynda marganesiň birleşmesi duş gelýär. Köýtendagda linza we ştok görnüşinde gurşunyň we sinkiň gurlary bar. Bu ýerde mis we bariý magdanlary hem duş gelýär. Barlaglar netijesinde simap almak üçin çig mal bolan kinowaryň çykýan 200-e golaý ýerleri anyklandy. Simaply minerallar Köýtendagda, Uly Balkan daglarynda duş gelýär. Soňky ýyllarda geçirilen gözleg-agtaryş işleriniň netijesinde Garagum çölünde we Türkmenbaşy şäheriniň Awaza–Guwlyköl aralygynda kömrüň ýerasty gurlary ýüze çykaryldy. Kömür gurlarynyň möçberi we hojalyk ähmiýeti boýunça Tüwergyr ojagy tapawutlanýar. Tüwergyryň goňur kömrüniň gurlary 800 million tonnadan gowrakdyr. Kömür 300–400 metr çuňlukda ýerleşýär. Onuň düzüminiň esasy bölegini gumin maddalary tutýar.

Nebit senagatynda, nebitgaz gözleg işlerinde giňden ulanylýan bentonit toýnunyň ýataklary hem ýurdumyzda bar. Ol Balkanabadyň demirgazygynda Oglanly diýen ýerden 1930-njy ýylda tapyldy. Bentonit toýny gatlak görnüşinde bolup, paleogen çökgündilerinde bolýar. Ol nebit işlenilende ondan alynýan önümleri arassalamak üçin ýokary hilli adsorbent bolup hyzmat edýär. Şonuň ýaly hem ol metal eretmek işinde galyp materiallaryny we buraw işlerinde toýun laýyny taýýarlamak üçin ulanylýar. Ýurtda ýura döwrüniň çäge-toýun çökgündileriniň düzüminde boksit hem duş gelýär. Ol alýumin almak üçin çig mal bolup hyzmat edýär.

Türkmenistanyň çäginde çökgündi gatlaklarda karbonat jynslary (dolomitiň hek daşlary, mergeller, hek), sulfatlar (zylça, angidrit, özünde zylça saklaýan jynslar), toýunlar, oda çydamly toýunlar, çäge daşlary, kwars çägelere, jyglym-çagyl minerallary we başgalar giň ýaýrandyr. Käbir ýerlerde granit, porfirit, andezit, bazalt we beýleki çogup çykýan jynslaryň ýeriň ýüzüne çykýan ýerleri bar. Olaryň köpüsi gurluşyk hajatlary üçin giňden ulanylýar. Keletede, Babadurmazda, Baharlyda bar bolan paleogen daşly çägeler aýna öndürmek üçin ýaramlydyr. Olardan başga-da Türkmenistanda mineral reňkler, bezeg daşlary (olaryň iň owadany Garlyk gowagyndaky we Köpetdagdaky «oniks») bar.

Türkmenistan kükürde, nahar we kaliý duzlaryna, natriý sulfatyna (mirabilite), magniý duzlaryna, ozokerite, ýoda, brom baý. Onuň çäginde mineral duzlaryň ähli görnüşleri diýen ýaly duş gelýär. Garabogazköldä natriý sulfatynyň, bişofitiň, epsomitiň ägirt uly mukdary bar. Şonuň ýaly-da bu ýerde magniý, stronsiý, rubidiý, bor, brom we beýleki seýrek elementler hem duş gelýär. Türkmenistan nahar duzuna örän baý. Iň uly duz kânleri Hazar boýundaky Guwluköl, Jebel stansiýasynyň golaýyndaky Babahoja, Soltan Sanjar hem-de Magdanly kânleridir.

Ýerasty we mineral suwlar hem Türkmenistanda gazylyp alynýan gymmat bahaly zatlaryň biridir, sebäbi suw baýlyklary biziň ýurdumyzyň hiç bir zat bilen deňäp bolmaýan baýlygydyr. Yssy we gurak klimat, ygalyň az düşmegi, çäginin geologik we tektonik gurluşynyň çylşyrymlylygy ýerasty suwlaryň emele geliş, ýatys we akys şertlerini kesgitleýär hem-de has minerallaşan ýerasty suwlaryň

toplanmagyna esas bolýar. Şonuň üçin ýerli suw baýlyklaryny öwrenmek, şäherleri we obalary arassa agyz suwy bilen üpjün etmek ýurt üçin wajyp wezipeleriň biri bolup durýar.

Ýerasty süýji suwlar, esasan, Köpetdag, Uly Balkan, Köýtendag sebitlerinde emele gelip, olar özünden suwy gowy geçirýän, ýura we hek gatlaklarynyň kem-käsleýin jaýryk atan jynslarynda saklanýar. Ol suwlar Aşgabadýň, onuň töwerekleriniň we başga onlarça ownuk-iri şäherleriň, şäherçeleriň senagat, jemagat, oba hojalyk suw üpjünçiligine bolan hajatlaryny kanagatlandyrmaga uly goşant bolup hyzmat edýär. Derýalaryň ýakalarynda we Garagum derýasynyň zolagynda süzülmäniň esasynda emele gelen ýerasty süýji suwlar hem suw üpjünçiliginde peýdalanylýar. Duzly suwlaryň üstünde «ýüzýän» linzalar görnüşinde bolan süýji we çala şorlaşan ýerasty suwlary Garagum çöllüğünde hem bar. Şeýle linzalaryň birinde, ýagny Ýasga linzasynda geçen asyrdan Günbatar Türkmenistanyň birentek şäherleriniň senagatyny suw bilen üpjün edýän suw ýygnaýjy desga guruldy. Bu ýerde süýji suwy-da, şor suwy-da bir wagtda çykarmak üçin goşalandyrylan guýulardan peýdalanyldy. Munuň özi süýji we onuň aşagyndaky şor suwuň gatyşyp çykmagyna mümkinçilik bermezden we şol linzany uzak wagtlap peýdalanmaga esas döretti.

Türkmenistanda termal suwlar hem kän. Olara kesel bejeriş ähmiýeti bolan, senagatda olardaky komponentleri saýlap alyp, energiýa maksatlary üçin ulanyp boljak termal suwlar girýär. Türkmenistanyň mineral suwlaryny öwrenmek we amaly taýdan ulanmak häzirki döwürde giň gerime eýe bolýar. Amaly taýdan bejeriş maksatlary üçin Türkmenistanyň artezian basseýnlerinde, şeýle hem Köpetdagyň ýygirtly ýerlerinde, Uly Balkanda we Köýtendagda giň ýaýran sulfatly, kükürtwodorodly suwlar peýdalanylýar. Sulfatly suwlaryň iň giň ýaýranlary hlوريد натрий, гидрокарбонат – сульфат – хлорнатрий суwlardyr.

Çuňluklardaky ýerasty suwlaryň düzüminde senagat maksatlary üçin ulanylýan ergin haldaky elementler bar. Türkmenistanda ýod-bromly, demirli, magnili we başga goşundyly suwlar kän. Hazar we Boýadag kânlerinden çykýan mineral suwlaryň esasynda ýod-brom zawodlary işleýär. Türkmenistan tebigy baýlyklarynyň çäklendirilmedik mukdary bilen bir hatarda ajaýyp tebigy we biologik müm-

kinçiliklere eýedir. Tebigatyň özboluşly gözelligine ýurduň islendik sebitinde duş gelmek bolýar. Innowasion çözgütleriň esasynda bu baýlyklary adamyň hyzmatynda has işjeň goýmak, ýurdumyzyň geljekki ösüşiniň esasy şertidir.

Gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri

Gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri Gün, ýel, Ýeriň ýylylygy, biomassalar, kiçi derýalar, deňizler we ummanlar, şeýle hem ýangyjyň täze alternatiw, ekologiýa taýdan arassa görnüşleridir.

a) biomassalaryň energiýasy

Durmuş galyndylaryny, agajy we torfy gönüden-göni ýakmagyň, etil spirtini we biogazy öndürmegiň hasabyna biomassanyň energiýasy alynýar. Biomassanyň energiýasy biri-birinden tapawutlanýan aşakdaky usullar bilen alynýar:

1. Biogazlary öndürmek;
2. Agajy we torfy peýdalanmak;
3. Durmuş galyndylaryny peýdalanmak.

Birinji usul Hytaýda we Hindistanda ösendir. Oba hojalyk galyndylaryny gaýtadan işlemek üçin niýetlenen uly bolmadyk enjam bilen biogaz alynýar. Ýewropada iň köp biogaz öndürýän Daniýadyr. Biomassanyň hasabyna energiýa almagyň *ikinji usuly* Skandinawiýada ulanylýar. Onuň üçin tokaý hojalygynyň galyndylary we torf peýdalanylýar. *Üçünji usul* şäherleriň hojalyk taşlandylaryny ulanmak bilen baglanyşyklydyr. Bu usul ABŞ-da, Italiýada we Daniýada ulanylýar. Gaty hojalyk zyňyndylaryny energiýa çeşmesi hökmünde ikinji gezek ulanmagy ekologiýa meselelerini çözmäge bolan ymtlyş bilen düşündirmek bolar.

Biomassanyň esasynda ulaglar üçin ýangyç hem öndürilýär. Ýangyjyň dikeldilýän görnüşi bolan etanol (etil spirti) öndürmek boýunça Braziliýa iň öndebaryjy döwletdir. Gant şugundyryndan distillýasiýa we fermentleşdirmek tehnologiýasy boýunça etanol öndürilýär. Braziliýada ulaglara benziniň deregine etanol guýulýar. Häzirki wagtda ol ýerde ulaglaryň köpüsi etil spirtiniň benzin bilen garyndysy bolan benzospirtde işleýär. ABŞ-da bellibir döwürde benzospirti mekgejöwenden alypdyrlar. Tebigy gazdan (metandan) ýa-da kömri

gazlaşdyrmakdan alynýan metanolyň (metil spirti) gelejegi uludyr. Ekologik taýdan has arassa metanol (ýa-da onuň esasynda alynýan demetil efiri) ýakyn wagtlarda benzini hereketlendirijilerden doly gysyp çykarmasa-da, bellibir derejede, çetleşdirer diýmäge esaslar bar. Şonuň ýaly-da, ösümlik ýagynyň solýarka bilen garyndysy bolan biodizoyangyç hem giňden ulanylmaga mümkinçilik alar. Alymlar agaç galyndysyndan bioýangyç öndürüp boljakdygyny tassyklaýarlar.

Käbir döwletlerde metil spirtiniň 15%-ini benzine goşýarlar. Bilermenleriň hasaplamalaryna görä, Ýewropa kontinentinde bioýangyç öndürmek üçin 5,6 *million* gektar ýa-da ekin meýdanlarynyň 10%-i bölünip berlip bilner. Bu bolsa 2020-nji ýyla çenli awtoulaglaryň we oba hojalyk tehnikasynyň ýangyç zerurlygynyň 8%-ini bioýangyç bilen üpjün eder.

b) geothermal energiýa

Geothermal energiýa bildirilýän ynam hem, bellibir derejede, çylşyrymly bolmagynda galýar. Ýogsam, eýýäm ýurtlaryň 80-si ony ol ýa-da beýleki derejede ýyladyşhana, howuz we bejeriş mak-satlary üçin ulanýar. Muňa garamazdan, uly möçberde geothermal energiýanyň emeli boşadylmagy daşky gurşawyň ýagdaýyny (himiki hapalanmagy sebäpli) has ýaramazlaşdyrmaga ukyplydyr. Diňe ABŞ-nyň ýerastynyň 9600 *metr* çuňlugyna çenli geothermal energiýanyň ägirt uly ätiýaçlygy jemlenen diýlip hasap edilýär. Onuň paýy 55 *milliard tonna* nebitiň derejesine deňdir. Bu günki gün geothermal energiýanyň dünýä elektroenergiýa önümçiligindäki goşandy 0,4%-den geçmeýär. 1970-nji ýylda GeoES-iň bellenen kuwwatlylygy 678 *MWt* bolanlygyndan 2000-nji ýylda 8000 *MWt-a* çenli artdy. ABŞ-da we Ýaponiýada gury bugy (300 gradus dereje gyzygynlygy bolan), Täze Zelandiýada çygly bugy (suw bilen buguň gatyşygy) ulanýan geothermal elektrostansiýalar hereket edýär. Islandiýanyň paýtagty Reýkýawik, esasan, diňe şäheriň aşagynda ýerleşýän geothermal çeşmelerden alynýan gyzygyn suw bilen ýyladylýar. Elektrik öndürmek boýunça bugy däl-de, eýsem 85°C-den geçýän gyzygyn suwy peýdalanýan binarlaýyn GeoES-leriň hem gelejegi uly hasap edilýär.

ç) gidroenergiýa

Gidroenergiýanyň dünýä elektroenergiýa önümçiligine goşandy häzirki wagtda 19% töweregidir. Gidroenergiýa serişdeleri gaýtadan dikeldilýän bolsa-da, olaryň tehniki gorlarynyň şeýle bir uly dældigini belläp geçmelidir. Şonuň üçin-de, gidroenergiýa dünýä energiýa balansynda diňe kömekçi hyzmaty ýerine ýetirip biler. XX asyrdan gidroenergiýanyň ösüşi ägirt uly gidrawliki stansiýalary gurmak ýoly bilen gitdi. GES-ler energiýany öndürmegiň ekologiýa taýdan arassa görnüşi hasap edilip gelinýär. Şeýle-de bolsa, giň meýdanlaryň suwa basdyrylmagy, ýerli howanyň çyglylygynyň artmagy, «deňiz-derýa» ulgamynyň ekologiýa balansynyň bozulmagy (biogenleriň mukdarynyň azalmagy, suwuň öz-özünü arassalamak ukybynyň ýaramazlaşmagy), balyk-hojalyk işleri bilen bagly gapma-garşylyklar, olar gurlanda hasaba alynmagyny talap edýär.

d) Gün energiýasy

Gün radiasiýasy ýokary derejede asla egsilmeýän hem-de ekologiýa taýdan has amatly energiýa serişdesi bolup durýar. Alymlaryň çaklamalaryna görä, diňe Günüň elektrik energiýasynyň paýy onuň umumy dünýä önümçiliginde 2040-njy ýylda 26%-e golaý bolar. Bu ulgama arassa energiýany almagyň has amatly görnüşleriniň biri fotoelektroenergiýa bolup durýar.

Astronomlar Gün ýene-de ençeme milliard ýyllap «ýanyp durar» diýip hasap edýärler. Nazary (teoriýa) taýdan Gün energiýasy üçin ýokary derejede peýdaly täsir ediş koeffisiýenti 93%-i düzýär, şonuň üçin ony energogöteriji hökmünde ulanmak örän özüne çekiji bolup durýar. Şonuň ýaly-da, munuň üçin ýangyç getirmek-de, ony ýakmak-da gerek däl. Şeýle-de bolsa, Gün energiýasy energiýanyň pytraňny bir görnüşidir, onuň ýagtylygynyň güýji Ýeriň giňligine, gije ýa-da gündizligine, howa, ýylyň pasyllaryna we Günüň özüniň ýagdaýyna bagly. Bu ýagdaýlar Gün energiýasynda bellenen kuwwatlyklary ulanmagyň koeffisiýentini (BKUK) 15–20%-e çenli peseldýär. Deňeşdirip görelin: BKUK atom energiýasyndan 80% artykmaçdyr. Gün radiasiýasyny ulanmak energoakkumulýasiýa (energiýany saklamak üçin niýetlenen ýylylyk akumulýatorlary) meselesini başdan

çözmegi talap edýär. Bu meseläniň çözülmegi daşky gurşawyň «ýylylyk taýdan hapalanmagynyň» meselesini hem çözmäge mümkinçilik berer. Häzirki wagtda iş ýüzünde Gün suw gyzdyryjylary ýylylygy ýygnamak we ýaşayş otaglaryny ýylatmak üçin işjeň däl we işjeň plastika kollektorlary ulanylýar. Olar adatça, gijelerine we gyşyna ýylylygy saklamak üçin goşmaça ýyladyş ulgamyna (elektrik, gaz ýa-da mazut) mätäçdirler. Gün energiýasyndan peýdalanmagyň Ilatyň jan başyna düşýän möçberi boýunça Kipr birinji orunda durýar, bu ýurtda öýleriň 90%-i gün suw ýyladyjylaryna eýedirler. Ysraýylda öýleriň ýyly suw bilen üpjünçiliginiň 70%-i Gün energiýasynyň hasabyna amala aşyrylýar.

4-nji surat. Günň panel batareýalary

Gün energiýasyny ulanmagyň beýleki bir ugry Günň ýagtylygyny gönüden-göni elektrik toguna öwürmek fotoelektrik öwürmesi bolup durýar. Kremniý düzümlü häzirki zaman Gün batareýalarynda Gün energiýasyny elektrik toguna öwürmegiň netijeliligi 12–14%-den geçmeýär hem-de hereket edýän energogurluşlar elektroenergiýany köp möçberde öndürmek üçin bäsdeşlige ukyply däldirler. Muňa garamazdan, Gün energiýasynyň tehnologik ösüşi görnetindir. Soňky onýyllyklarda Gün batareýalary bilen energiýa öndürmegiň ýyllyk möçberi esli artyp, ABŞ-da bolsa beýleki energiýa çeşmeleri bilen bäsleşip biljek umumy kuwwaty 275 MWt bolan kommersiýa

Gün-termal elektrostansiýalaryň birnäçesi guruldy. Gijelerine Günň ýagtylygynyň bolmazlygy, käbirleriniň ätiýaç edişi ýaly, şeýle bir ýiti mesele däl. Günň ýagty wagty elektroenergiýanyň 70%-e golaýyndan peýdalanylýar. Ýeliň akymyny döretmek usuly boýunça işleýän gün elektrik stansiýalarynyň (Awstraliýada 200 müň jaýy elektrik bilen üpjün etmäge ukyply, beýikligi 1 kilometr bolan Gün diňi gurulýar), aýna geliokonsentratorlaryň (energodiňler), ýylylyk göreriji hökmünde duzly suw ulanylýan Gün howdanlarynyň gelejegi diýseň uly hasaplanylýar.

Türkmenistanda Gün energiýasyny ulanmagyň uly mümkinçilikleri bar. Türkmen alymlary bu ugurda ylmy-barlaglary we tehniki işläp düzmeleri bilen buýsanyp bilerler. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ylmlar akademiýasynyň düzüminde Gün energiýasy boýunça ylmy-barlag institutyny döretmek hakynda kabul eden Karary bu ugurda ylmy-tehniki barlaglary intensivleşdirmäge, olaryň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin uly ähmiýetli boldy.

5-nji surat. Gün reflektory

Daniýada ýadro energiýasyna basdaş hökmünde ýel energiýasy öňe saýlandy. 2000-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli, ol ýerde umumy kuwwaty 1,8 *müň MWt* bolan ýel diňleriniň 6000-den köprägi hasaba alyndy. «Ýel» elektrik toguny öndürmek boýunça dünýäde öňdeligi Germaniýa (4,4 *müň MWt*) eýeleýär. ABŞ-nyň energetika ministrligi 2010-njy ýylda «ýel» energiýasyny öndürmegi 10 *müň MWt*-a çenli ýetirmegi göz önünde tutýandygyny ygylan etdi, ýagny ol umumy möçberiniň 5%-ne çenli ýetiriler. Germaniýanyň ýel energiýa institutynyň çaklamalaryna görä, 2030-njy ýyla çenli ýel hereketlendirijileri bu döwletde elektroenergiýanyň 30%-ine golaýyny berer. Bu pudagy ösdürmeklige Ispaniýada, Hindistanda, Hytaýda uly üns berilýär. Ol döwletlerde elektroenergiýany almagyň in peýdaly görnüşi ýel energiýasy diýlip hasap edilýär. Umuman, soňky 15 ýylda dünýäde elektrik energiýasyny ýel hereketlendirijileriniň kömegi bilen öndürmeklik 10 esse artdy. Şeýle-de bolsa, indi ýel hereketlendirijileriniň pes ýygylkdaky sesleriniň ekologiýa taýdan zyýanly ýagdaýynyň doly anyklanylmadygyny bellemek gerek. Ýelden energiýa alýan enjamlaryň işlemeginden oňyn ýagdaýda garaşmak bolar. Şeýle şertler Türkmenistanyň günbatar sebitlerine, Hazar deňziniň kenar ýakalaryna has-da mahsusdyr. Ýel energiýa serişdeleriniň mukdar taýdan görkezijilerini ulanmak bilen, Türkmenistanyň öri meýdanlarynda ýel energiýa enjamlaryny ulanmagyň netijeliligini kesgitlemek bolar.

Ol oba ýerlerinde meýdany 150 inedördül metr bolan bir ýaşayyş jaýynda ilatynyň jan başyna 180–200 kilogram şertli ýangyjy tygşytlaýar. Ýel energiýa enjamlarynyň hasabyna oba ilatynyň elektrik energetikasyna, nebite bolan islegleriniň 85%-ini kanagatlandyrmak bolýar.

ä) wodorod – protiý

Adamzat wodorody energiýa taýdan ulanmaga esaslanýan täze ykdysadyýetiň bosagasynda dur. Wodorodyň molekulasy (H_2) özüniň energiýa çeşmesi bolup durmaýar. Ýer ýüzünde ol erkin ýagdaýda örän seýrek gabat gelýär. Häzirki wagtda dünýäde öndürilýän wodorodyň takmynan, ýarysy tebigy gaz işlenilende alynýar. Bu usulyň iki kemçiligi bar. *Birinjiden*, gaýtadan işlenilende kömürturşy gazy bölünip çykýar. Bu bolsa ony ekologiýa taýdan hapalaýar. *Ikinjiden*, önümçiligiň özi-de ýangyjyň tükenýän görnüşi bilen baglydyr. Şeýle

ýagdaý wodorodyň hem tamamlanmagyna getirýär. Arassa wodorody almagyň geljegi uly bolan usuly AES-leriň işläp çykarýan arzan elektroenergiýasynyň kömegi ýa-da gaýtadan dikeldilýän çeşmeleri peýdalanmak (ýel, biomassa, Gün) bilen elektrolizlerde suwy ýaýratmak esasynda alynýan usul hasap edilýär. Suwdan wodorody we daş kömürden uglerody almagy utgaşdyrmak bilen bolsa, ulanmakda amatly, zähersiz we ýokary derejede howpsuz islendik suwuk we gaz şekilli sintetik ýangyçlary işläp taýýarlamak mümkin.

Suwuk wodorod, eýýäm, raketa tehnikaşynda ýokary hilli ýangyç hökmünde ulanylýar, olary uçarlar we awtoulaglar üçin ýangyç hökmünde ulanmaga synanyşyk edilýär. 2002-nji ýylda «General Motors» we «Ford» kompaniýalary Parižde we Nýu-Ýorkda wodorod ýangyçly awtoulaglary görkezişe çykardy. Bellemeli bir ýagdaý, şäher howasy bilen deňeşdirilende karbyüratora sorulýan, işlenilen gazlar arassa bolup çykdy. Wodorodyň ýanmagy bilen arassa suw bölünip çykýar. Amerikalylar hem, fransuzlar-da ykdysady taýdan ýerlikli wodorod ýangyç elementlerini edinendiklerini tassyklaýarlar. «Reno» fransuz konserni wodorod bilen işleýän hereketlendirijini köpçülikleýin öndürjekdigini 2010-njy ýylda beýan etdi.

Ýanyş gyrgyzlygynda wodorod gazda hem-de kriogen temperaturada wodorod-suwuklykda işlemäge ukyply konstruksiýa materiallaryň ýokdugy wodorodyň energogöteriji hökmünde ulanylmagyny çäklendirýän ýagdaýlaryň biri bolup durýar.

Beýleki bir bökdeýän ýagdaý wodorod ýangyjynyň partlamaga we ýanmaga ukyply howpy bolup durýar. Ýöne bu meseleler tehniki taýdan çözülip bilner. Meselem, wodorody ýeňil okislenýän plastik kapsulalara «gaplamak» teklip edilýär. Bu bolsa wodorod ýangyjyny düýpli howpsuz, ekologik taýdan zyýansyz, ol ýerden beýleki ýere alyp gitmekde we saklamakda amatly, şeýle hem hereketlendirijilerde ulanmaga mümkinçilik döredýär.

Türkmenistanyň geosyýasy mümkinçilikleri we onuň döwlet syýasatynda beýan edilişi (orňy)

Adamzadyň durmuşynda syýasatyň ornunyň güýjeýän XX asyrynda, has-da XXI asyryda «geosyýasy» diýen düşüňjä üns berilmegini we döwletiň durmuşynda netijeli ulanylmagyny talap edýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistan döwleti üçin hem özüniň geosyýasy ýerleşişini aňlamak we ulanmak wajypdyr. Syýasy geografiýadan geosyýasat tapawutlanýar. Alymlar syýasy geografiýanyň giňişlik baradaky ylymdygyny belleýärler. Şonuň üçin syýasy geografiýa geçmişe, geosyýasatyň bolsa häzirki döwre gönügýändigini aýdýarlar. Syýasy geografiýa giňişligiň döwlette edýän täsiriniň şertlerini açyp görkezýär. Ondan tapawutlylykda, geosyýasat döwleti giňişligiň şertlerini we kanunlaryny ýeňip geçip, olary bellibir maksatlaryň gullugyna goýmaklygyň meselelerini öwrenýär. Türkmenistan döwleti üçin hem häzirki döwürde giňişligiň şertlerini we kanunlaryny döwrüň maksatlary üçin ulanmak gerek. Şonuň üçin hem bizde ähli esaslar bar. Türkmenistan gadymy döwürlerden bäri söwda ýollarynyň, medeni we dini gatnaşyklaryň çatrygynda ýerleşen Beýik Ýüpek ýoluny onuň ajaýyp mysaly hökmünde getirse bolar. Harby hadysalar sebäpli, tebigy ýagdaýlar bilen baglylykda, adamlar bu ýoluň ugruny üýtgeden hem bolsalar, ol hökmany suratda ýurduň çäginde geçen. Mary şol ýoluň merkezinde ýerleşen. Ondan bu ýoluň bir şahasy demirgazyga – Horezme tarap bölünip aýrylýar. Günorta tarap Horasana we ondan Kermana, Pars aýlagyna gidýän ýoluň başga bir ugry Arabystana alyp barypdyr. Gündogarda bu ýol Hindistana we Hytaýa rowana bolan.

Bu ýoluň Türkmenistanyň çäklerinden we onuň goňşy ýurtlarynyň içinden geçýän bölekleri barada ilkinji gezek Usidor Harakskiniň eserlerinde habar berilýär. Onuň b. e. I asyryna degişli «Parfian duralgalary» diýen işinde Eýrandan gelýän söwda ýoly demirgazyk Parfiýanyň üsti bilen (Köpetdagyň demirgazyk eteklerinden, Nusaýyň üsti bilen Apawarktika) göni Merwe barýanlygy aýdylýar. Orta asyrlara degişli arap awtorlarynyň belleýşine görä, olaryň döwründe Eýrany Orta Aziýa bilen we ondan aňry Gündogar welaýatlar bilen birikdiren şäher Sarahs bolupdyr. Olaryň göz önünde tutýan ýoly Köpetdagyň günorta etekleri bilen Nişapura, ondan Sarahsa we Merwe barypdyr. Bu ýoluň emele gelmegi Eýranyň gündogarynda uly şäheriň – Nişapuryň we b. e. IV asyrynda Hazaryň gündogar eteginde – Dehistanda özbaşdak döwletiň döremegi bilen bagly bolupdyr.

Beýik Ýüpek ýoly diňe söwda we diplomatiýa ýoly bolman, eýsem, medeniýetleriň, iş usullarynyň, tilsimatlaryň, sungatlaryň

we dinleriň ýaýramagyna, dünýä halklarynyň medeniýetleriniň baýlaşmagyna uly kömek edipdir. Bu ýol halklaryň arasyndaky parahatçylykly gatnaşyklaryň göreldesini berip, zehinli taryhçylaryň, geograflaryň, syýahatçylaryň peýda bolmagyna getirýär. Ony biz Türkmenistanyň mysalynda hem görýäris. Gadym döwürlerden bäri bu ýerde ýaşaýan ilat ýakyn we alys ýurtlar bilen gatnaşyp, ähli ugurlarda üstünlikleri gazanyp bilipdir. Ýurt ylym adamlarynyň, filosoflaryň, şahyrlaryň mesgenine öwrülipdir. Mahmyt Gaznalynyň, Seljuk türkmenleriniň soltanlygynyň, Köneürgenç soltanlygynyň döwründe türkmenler bütin yslam dünýäsinde ylmyň, edebiýatyň, sungatyň ösmegine saldamly goşant goşup gelen. Olar hoşniýetli gatnaşyklaryň tarapdary bolup çykyş edenler. Türkmenleriň ýörelge edinýän parahatçylyk söýüji syýasaty adalatlylygy, ynsanperwerligi, olara orta asyrlarda Aziýanyň, Gündogar Ýewropanyň we Demirgazyk Afrikanyň ähli künjeklerinde onlarça döwletleri, şol sanda beýik soltanlyklary gurmaga kömek etdi.

Türkmen halkynyň ynsanperwerlik, hoşniýetli goňsuçylyk ýörelgeleri Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletiniň hem daşary we içeri syýasatynyň many-mazmunyny kesgitleýär. Şonuň üçin ylym-bilime hemaýat, medeni mirasy gorap saklamak döwlet syýasatynyň aýrylmaz bölegi bolýar. Şu syýasat esasynda ýurdumyzda medeni-taryhy ýadygärlikleri gorap saklamak, medeni mirasy öwrenmek we halka ýaýmak babatda ençeme işleriň başy başlandy. Bu ýerde netijeli halkara hyzmatdaşlyk ýola goýuldy. Netijede, 1999-njy ýylda gadymy Merwiň, 2005-nji ýylda Köneürgenjiň ýadygärlikleri, 2007-nji ýylda gadymy Nusaý galasy UNESCO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girizildi. Bu ugurda ýurtda alnyp barylýan köpugurly işleriň netijesinde uly açyşlaryň üstünden baryldy. Muňa belli arheolog W. I. Sarianidiniň gadymy Marguş ýurdunyň paýtagty hasaplanýan Goňurdepede geçiren gazuw-agtaryşlarynyň netijesinde dünýä medeniýetleriniň ön ylma näbelli bolan täze ojagynyň – Margiana siwilizasiýasynyň üstüniň açylmagy mysal bolup biler.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze geosyýasy doktrinasy ýurduň amatly geografiki ýerleşişini göz önünde tutup, halkyň taryhynyň dowamynda toplan baý medeni mirasyna esaslanýar. Bu doktrina ylmy häsiýete eýe bolýar. Berkarar

döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe öňe sürülýän geosyýasat hakykata esaslanýan syýasatdyr. Ol türkmen halkynyň geçmişde dünýäde tutan ornuny, Garaşsyzlyk ýyllarynda dörän täze mümkinçilikleri, häzirki dünýäniň çylşyrymlylyklaryny, gapma-garşylyklaryny görýär we bar bolan mümkinçiliklerden ugur alýar. Ýurt Baştutanynyň öňe sürýän oýlanyşykly syýasaty bar bolan ähli täzelikleri, adaty garaýyşlardan daşary çykýan pikirleri öwrenmäge we kabul etmäge açykdyr. Ol döwrüň talabyny kanagatlandyрмаýan garaýyşlary üýtgetmekden çekinmeýär. Türkmenistanyň Prezidenti 2007-nji ýylyň 24-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda «Ýewraziýa grup» guramasynda işewürler bilen bolan duşuşykda: «...meniň prezidentlik maksatnamam oňyn goşmaçalar üçin hemişe açykdyr»¹ diýip belledi.

Türkmenistan, bilşimiz ýaly, Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ykdysadyýetde «Açyk gapylar» syýasatyny, daşary syýasatda bolsa, hoşniýetli Bitaraplyk syýasatyny öňe sürdi. Döwletimize 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan hemişelik Bitaraplyk derejesi berildi. Türkmenistanyň, hakykatdan hem, dünýäniň ýurtlaryna açyk bolmaklygy üçin ýurduň geosyýasy ýerleşişiniň amatlylyklaryny ulanmak maksady bilen, gerek bolan aragatnaşyk kommunikasiýa ulgamlary döredilip başlandy.

1996-njy ýylyň maýynda Tejen–Sarahs–Maşat demir ýoly açyldy. Daşary ýurt maýadarlaryny çekmek üçin aragatnaşyk serişdeleri ulanylyp, myhmanhanalar gurlup başlandy. Aşgabat şäheriniň sebitde ylalaşdyryjy merkeze öwürülmegi üçin amatly şertler emele geldi.

Şu we beýleki başlangyçlar Bagtyýarlyk döwründe has ösdürilip, bu ýerde bar bolan ähli mümkinçilikler doly açylyp, Türkmenistanyň dünýä bileleşiginiň derwaýys meselelerini çözmekde işjeňligi artdyryldy. Bu döwürde Türkmenistanyň geosyýasy ýerleşişiniň artykmaçlyklaryny ýurduň we umuman, adamzadyň peýdasyna işewür ulanmak meselesi has düýpli we toplumlaýyn çözülip başlandy. 2007-nji ýylyň 1-nji dekabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda Demirgazyk–Günorta geçelgesi boljak Uzen–Gyzylgaýa–Bereket–Etrek–Gorgan halkara demir ýolunyň gurluşygyna başlandy we 2014-nji ýylyň dekabrynda tamamlandy.

---

¹ Berdimuhamedow G. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. 1 t., 163 s.

Bu ýol Türkmenistanyň, Gazagystanyň we Eýranyň çäginde geçmek bilen, ykdysady taýdan bähbitli, onlarça ýurtlar üçin möhüm üstaşyr geçirme gatnawyna öwrülýär. Tutuş Ýewropa, Russiýa, Merkezi Aziýa ýurtlary gysgaldylan ugur arkaly Pars aýlagyna çykmaga mümkinçilik aldy. Öz gezeginde, şeýle mümkinçilik Pars aýlagynyň ýurtlaryna demirgazyk ugur boýunça döredi.

Bu ýerde Bitarap Türkmenistanyň tutuş syýasatynyň manysy jemlenýär. Türkmenistan öz Bitaraplygyny jar etmek we ony durmuşa geçirmek bilen, halkara jemgyýetçiliginiň önünde öz üstüne alan borçlaryna gysarnyksyz eýerýär. Bu syýasat ägirt uly baýlyklary bolan Türkmenistanyň ykdysady mümkinçilikleriniň we geografik taýdan amatly ýerde ýerleşmeginiň, şonuň ýaly-da, hyzmatdaşlyga we hoşniýetli goňşuçylyga ygrarlydygynyň netijesi bolýar. Bagtyýarlyk döwründe şu syýasatyň berýän miwelerini biz her ädimde duýýarys. Ony biz, ilki bilen, Türkmenistanyň dünýäniň energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge goşýan goşandynda aýdyň görýäris. Eger dünýä bazarynda energiýa serişdelerine islegiň artýandygyny we biziň ýurdumyzda şol serişdeleriň ýeterlik gorlarynyň bardygyny göz önünde tutsak, onda bu ugurda ikitaraply hem köptaraply hyzmatdaşlygy ösdürmäge esaslaryň döreýändigini bellemeli. Şu maksat bilen biziň ýurdumyzda energiýa serişdeleriniň eksport ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak syýasaty alnyp barylýar. Türkmen döwletiniň gatnaşmagynda işe girizilýän halkara gazgeçirijileriniň sany artýar. Türkmen gazy dünýäniň energiýa bazarlaryna, ilki bilen, ozalky Orta Aziýa–Merkez gazgeçirijisiniň üsti bilen çykarylýar. Şonuň ýaly-da, türkmen tebigy gazy goňşy Eýran Yslam Respublikasyna eksport edilýär. Türkmenistan–Hytaý gazgeçirijisiniň gurluşygy hem üstünlikli tamamlandy. Dört döwletiň, şol sanda Özbegistanyň we Gazagystanyň üstünden geçýän täze gazgeçiriji Amyderýanyň sag kenaryndan çykarylýan türkmen tebigy gazynyň Hytaýa iberilmegini üpjün edýär. Ol türkmen-hytaý hyzmatdaşlygyny berkider. Şu işler bilen bir hatarda uglewodorod serişdelerini dünýä bazaryna çykarmagyň täze ugurlary kesgitlenýär. Meselem, soňky döwürde bu ugurda Ýewropa Bileleşigi bilen işjeň gepleşikler alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň noýabrynda Brýussele bolan resmi sapary wagtynda olara güýçli itergi berildi. 2008-nji

ýylyň 26-njy maýynda Türkmenistan Ýewropa Bileleşigine girýän ýurtlar bilen energiýa babatda özara düşünişmek we hyzmatdaşlyk etmek hakynda Memoranduma gol çekdi. 2008-nji ýylyň 29-njy noýabrynda Türkmenbaşy şäherinde bolup geçen Türkmenistanyň, Azerbaýjanyň we Türkiýäniň baştutanlarynyň üçtaraplaýyn duşuşygy özara gatnaşyklaryň, şol sanda energetika ugrundaky hyzmatdaşlygyň täze mümkinçiliklerini açdy. Bu ýerde bolan duşuşykda energiýa serişdelerini ugratmagyň geografiki ugurlaryny giňeltmek we üstüni doldurmak meseleleri boýunça hem pikir alşyldy. Şonuň bilen bir hatarda Türkmenistan ozaldan hereket edip gelýän gazgeçirijileriniň hem mümkinçiliklerini has netijeli ulanmaklyga çalyşýar. 2009-njy ýylyň iýulynyň başynda Türkmenistandan Eýrana ugradylýan gazyň mukdaryny her ýylda 14 milliard kubmetre çenli artdyrmak we soňra ony has hem artdyrmak barada iki döwletiň arasynda gazanylan ylalaşyk oňa mysal bolup biler. 2009-njy ýylyň aýagy we 2010-njy ýylyň başy Türkmenistanyň uglewodorod serişdelerini diwersifikasiýalaşdyrmakda aýgytly çözgütleriň amal edilen wagty boldy. 2009-njy ýylyň 14-nji dekabry asyryň gurluşygy adyny alan Türkmenistan–Özbekistan–Gazagystan–Hytaý gazgeçirijisiniň açylyş dabarasy boldy. Türkmen tebigy gazy täze ugra – Gündogara tarap akyp başlady. 7000 *km* uzynlygy bolan bu gazgeçirijiniň taslamalaýyn kuwwatlylygy ýylda 40 milliard kub metr gaza barabar bolýar. 2010-njy ýylyň 5-nji ýanwarynda Döwledabat–Sarahs–Hangeran gazgeçirijisi hem işe girizildi. Bu gazgeçirijisi ozalky hereket edýän Körpeje–Gurtguýy gazgeçirijisi bilen bilelikde Eýran Ýslam Respublikasyna geçirilýän tebigy gazyň möçberini geljekde ýylda 20 milliard kubmetre ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Görşümüz ýaly, Türkmenistanyň energiýa serişdeleriniň eksport ugurlary köpeliýär. Biziň döwletimiz öz baýlyklaryny dünýä ýurtlarynyň energiýa zerurlyklaryny kanagatlandyrmagyň hyzmatyna goýýar we bu baýlyklaryň goraglylygynyň üpjün edilmegini isleýär. Ol hem düşnüklidir. Köp ýurtlaryň üstünden geçýän gazgeçirijilerini ulanylyş tejribesi bu ýerde döreýän meseleleri diňe abraýly hal-kara guramalarynyň işjeň gatnaşmagy bilen çözüp bolýandygyny görkezýär. Öz gezeginde, ykdysady hyzmatdaşlyk ygtybarly we hemmetaraplaýyn goragly bolan ýagdaýynda taraplaryň we ýurtlaryň

bähbitlerine hyzmat edip bilýär. Biziň ýurdumyzda şeýle goraglylyga aýratyn üns berilýär we turbageçirijileriň infradüzüminiň ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny üpjün edýän halkara-hukuk gurallaryna daýanylýar. Türkmenistan energetika hyzmatdaşlygyň netijeli we taraplara peýdaly bolmagy ugrunda çykyş edýär. Energetika infradüzümi rejeli saklamak we ony kadaly işletmek bolsa hyzmatdaşlyga girýän ähli ýurtlaryň, ilkinji nobatda, energiýa öndüriji, üstaşyr geçiriji we ahyrky sarp ediji taraplaryň bähbitli hyzmatdaşlygyna oňaýly şertleri döredýär.

Hormatly Prezidentimiz döwletleriň diňe bilelikdäki tagallalarynyň netijesinde we olaryň özara ylalaşylan ýörelgeler esasynda hereket etmekleriniň ählumumy ösüşe hyzmat etjekdigini yzygiderli nygtaýar. Şunuň bilen baglanyşykly Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen kabul edilen BMG-niň «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty hakyndaky» Rezolýusiýasy aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu Rezolýusiýa köptaraply we çylşyrymly mesele bolan global energiýa howpsuzlygyny üpjün ediji ulgamy döretmekligiň başlangyjy bolýar. Türkmenistan bu ulgamy döretmäge öz saldamly goşandyny goşmak üçin, görşümüz ýaly, uly işleri alyp barýar.

Ýurduň amatly geografiki ýerleşişini, onuň köpsanly amatlyklaryny ulanmak esasynda döreýän ýene bir mümkinçilik syýahatçylygy ösdürmek bilen baglydyr. Şu möhüm ugry ösdürmek boýunça ozalky alnyp barlan işlere düýpli täzeden garaldy. Halkara maýa goýumlaryny çagyrmak hem-de olar üçin ýeňillikleriň giň sanawyny yglan etmek bilen, Hazar deňziniň kenarynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy döredildi. Türkmenistany ýakyn onýyllyklarda ösdürmegiň strategik meýilnamalary bilen gönüden-göni baglanyşykly, örän uly bähbitli bu taslama ýurdumyzyň ägirt uly tebigy we ykdysady kuwwatyny, şol sanda özara bähbitli we netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň hasabyna uly mümkinçilikleri durmuşa geçirmäge düýbünden täzeçe çemeleşmegiň özboluşly badalgasy bolýar. Bu örän ähmiýetli başlangyç bilen Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ilkinji gezek üç döwletiň – Türkmenistanyň, Russiýanyň we Gazagystanyň baştutanlarynyň

2007-nji ýylyň maýynda Türkmenbaşy şäherinde geçirilen sammitinde çykyş etdi. Şol ýyl badalga alan onuň örän tutumly taslamasyna döwletiň özi başda bir milliard dollara golaý serişde goýmak boýunça öz üstüne uly borçnamalary aldy. Bu maksatnamanyň baş maksady ýurdumyzyň örän baý tebigy serişdelerini türkmen halkynyň bähbitlerine netijeli ulanmakdan ybarat. Şonuň bilen bir hatarda onuň düýp mazmuny ýurtda syýahatçylygy ösdürmek, bu işe daşary ýurtly maýa goýujylary çekmek maksatlaryna eýermek bilen çäklenmän, eýsem, ýurdumyzyň açyklygyny iş ýüzünde äşgär etmek bilen hem baglydyr.

Hazar sebiti – Hazar deňziniň baý mümkinçilikleriniň açylmagy bilen bagly, ýagny, hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, “...*deňiz genji-hazynamyz*”. Onuň baý tebigy serişdeleri, geografik taýdan amatly – gadymdan bäri Merkezi Aziýany, Ýewropany, Kawkazy baglanyşdyrýan ulag ugurlaryň çatrygynda ýerleşşi we şypahana-dynç alyş ulgamyny ösdürmek üçin amatly bolan aýratyn howa şertleri bardyr. Bu taslama daşary ýurtly maýadarlaryň ünsüni özüne çekdi, köpsanly kärhanalar we kompaniýalar Hazaryň kenar ýakasyny abadanlaşdyrmaga gatnaşýarlar, uly maýa goýumlaryny goýýarlar. Türkmen Lideriniň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan özgertmeleriň aýrylmaz bölegi hökmünde dünýäniň işewürleriniň we jemgyýetçilik-syýasy wekilleriniň giň seslenmesine eýe bolan bu taslama iş ýüzünde durmuşa geçirilýär. Häzirki döwürde deňziň ýakasynda alnyp barylýan işleriň netijeleri anyk görünýär. 2009-njy ýylyň iýunynda bu ýerde ilkinji şypahanalar we dynç alyş öýleri işe girizildi. Bu ýerde gurulýan desgalaryň umumy bahasy şol wagt ABŞ-nyň 1 milliard 200 million dollaryna barabardy. Awazada gurlan we gurulýan desgalar täsin, uly möçberlidir. Hazaryň kenarynda gurlan “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy ýurdumyzyň iň ajaýyp künjekleriniň biri, ol günsaýyn gözelleşýär. Awaza halkymyzyň hem, daşary ýurtly jahankeşdeleriniň hem dynç almak üçin iň isleg bildirýän ýerine öwrüldi.

Türkmenbaşy şäheri – Merkezi Aziýanyň «deňiz derwezesi» hem bu gün düýpli özgerýär. Ýakyn geljekde ol ýerde sözüň doly manysynda täze, owadan we häzirkizaman megapolis peýda bolar. Onda ýokary amatlykly belent jaýlar, mekdepler we çagalar baglary, medeni we söwda merkezleri, köpsanly suw çüwdürimleri we

seýilgähler jemlener. Bu ýerde gurlan halkara derejesindäki aeroport Ýewropadan Günorta we Günorta-Gündogar Aziýa howa ýollarynda üstaşyr düşelgä öwrüldi. Gurluşygy tamamlajy tapgyra girişen deňiz porty doly döwrebaplaşdyrylar, teplohodlar, ýahtalar, gezelenç etmek üçin gaýyklar bilen milli flotuň üsti ýetiriler. Umuman, Awaza dünýä binagärliginiň we inženerçiliginiň üstünliklerini özünde jemläp, diňe bir sebitde däl, eýsem, dünýäde öz gözelligi we amatlyklary bilen tapawutlanýan syýahatçylyk merkezleriniň birine öwrülýär.

Türkmenistan döwletiniň geosyýasaty öz amatly ýerleşişini we içerki mümkinçiliklerini netijeli ulanmak bilen, dünýäniň häzirki in wajyp meselelerini çözmäge işjeň gatnaşmagy göz önünde tutýar. 2009-njy ýylyň 15-nji iýulynda açylan «Altyn asyr» Türkmen köli onuň ajaýyp mysalydyr. Bu köl ähli welaýatlaryň ekin meýdanlarynyň melioratiw ýagdaýlaryny gowulandyrmak üçin şor suwlary ýurduň demirgazyk-günbatarynda ýerleşen Gara şor çöketligine ýygnamak bilen bir hatarda Aral deňziniň peselmegi bilen sebitde dörän ekolo-giýa meselelerini çözmäge-de hemaýat eder.

Suwuň doly ulanylmagynyň, onuň suwaryş ýaramlylygynyň gaýtadan dikeldilmegi, tehniki maksatlar üçin arassalanan görnüşde öndürilmegi, şonuň ýaly-da, balykçylyk hojalygyny ösdürmäge gönükdirilmegi Türkmen kölüniň basseýniniň hasabyna Garagumuň biologik köpdürlüliliginiň artmagyna getirer. Garagum ylmy-barlaglaryň giňden alnyp barylýan ýerine öwürüler. Ol barlaglar çölleşmäge we gurakçylyga garşy göreşiň iş ýüzündäki çärelerini öwrenmäge, çägeli giňişlikleriň özleşdirilmegine, çölün ösümlik we haýwanat dünýäsiniň baýlaşmagyna hyzmat eder.

Aýratyn hem, bu meseleleriň wajyplygy BMG-niň daşky gurşaw baradaky Maksatnamasynyň (ÝUNEP) maglumatlaryndan aýdyň görünýär. Olara laýyklykda, Ýeriň gury ýer böleginiň dörtde birine çölleşme howpy abanýar, çölleşme we giňişligi suwlulandyрма meselesi 100-den gowrak döwletlerde ýaşayan millionlarça ilatyň ýaşayşy üçin şertler we serişdeler taýdan üpjün edilmegi bilen baglydyr.

2010-njy ýylyň 24–25-nji martynda Türkmenbaşy şäherinde geçen «Altyn asyr» Türkmen kölüniň sebitiň ekologiýa ýagdaýyny gowulandyrmakdaky ähmiýeti» atly halkara ylmy maslahatda çykyş

eden türkmen we daşary ýurtly alymlaryň çaklamalaryna görä, Türkmen kölüni işe girizip, oň peýdalanylman ýatan ýerlerde öri meýdanlaryny hem-de sürüm ýerlerini açmak tejribesiniň näderejede peýdalydygyny görkezýär.

Halkara gatnaşyklarynyň möhüm ugry

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň dünýäniň dürli ýurtlary we abraýly halkara guramalary bilen gatnaşyklary hil taýdan täze derejä çykyp, dünýä arenasynda halkara abraýy has-da ýokarlanýar. Häzirki wagtda ýurdumyz dünýä döwletleriniň 140-a golaýy bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. Şeýle hem Türkmenistan halkara guramasynyň agzasydyr. Türkmenistanyň häzirki wagtda daşary syýasatda gazanýan üstünlikleri hormatly Prezidentimiziň alyp barýan parasatly daşary we içeri syýasatynyň oňyn netijelerinden gelip çykýar.

Häzirki wagtda dünýäde esasy global meseleleriň biri hökmünde energetika howpsuzlygy meselesi ör-boýuna galýar. Aslynda: «Energetika howpsuzlygy näme?» diýen sorag ýüze çykýar. Halkara Energetiki Agentliginiň berýän kesgitlemesine görä, *energetika howpsuzlygy* – munuň özi elýeterli bahalarda we bähbitli esaslarda energiýa serişdeleriniň üpjünçiligidir. Mundan başga-da, halkara bilermenleri *energetika howpsuzlygy* – munuň özi ykdysady ýagdaýlara görä gerek bolan we peýdalanylýan boljak energiýanyň hili we möçberi baradaky ynamlylykdyr diýip belleýärler. Şu nukdaýnazardan döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň aýratyn bir ugry hökmünde energetika babatda hyzmatdaşlyk etmek orta çykýar. Ýurtlaryň daşary ykdysady syýasatynyň bir ugrunyň energetika ulgamy bilen baglanyşykly bolmagy bolsa energetika diplomatiýasynyň kemala gelmegine itergi berýär. Energetika diplomatiýasyna döwletiň daşary syýasy we ykdysady ulgamlarda milli energiýa bähbitlerini goramaklygyna gönükdirilen syýasaty hökmünde kesgitleme berilýär. «Energetika diplomatiýasy» bilen «energetika howpsuzlygy» biri-biri bilen baglanyşykly düşüňjelerdir. Energetika diplomatiýasy adalgasy 1976-njy ýylda ylma girizildi. Bu düşüňjäniň emele gelmeginde XX asyryň 70-nji ýyllarynda dörän energiýa çökgünligi aýgytlaýjy sebäp boldy. Häzirki

wagtda halkara bilermenleri tarapyndan energetika diplomatiýasyna – energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde we energiýa babatda milli bähbitleri goramakda döwletiň diplomatiği serişdelerden we gurallardan peýdalanmagy hökmünde kesgitleme berilýär. Dünýä energetika syýasatynyň we diplomatiýasynyň ulgamyny *global, sebit, döwlet we korporatiw* ýaly 4 derejä bölmek bolar. Şu nukdaýnazardan energetika diplomatiýasy geosyýasaty we ykdysadyýeti hem öz içine alýar.

Türkmenistan energetika diplomatiýasynyň nazaryýetine daýanyp, çuňňur ylmy binýada esaslanan özboluşly energetika syýasatyny alyp barýar. Çünki Döwlet Baştutanymyzyň parahatçylyk söýüjilik syýasaty energetika syýasatynda hem öz beýanyny tapdy. Hormatly Prezidentimiziň energetika syýasatynyň esasy özeni hem ýangyç-energetika toplumyny diwersifikasiýalaşdyrmak we türkmen energogöterijilerini dünýä bazaryna çykarmakdan ybaratdyr. Bu barada hormatly Prezidentimiz: *«Biziň döwletimiz özüniň ägirt uly tebigy baýlyklaryny, oňaly geografik ýerleşişiniň mümkinçiliklerini ýurtlaryň, sebitleriň we halklaryň parahatçylykly ýaşamagyna, söwda-ykdysady we medeni aragatnaşyklaryň ösmegine gönükdirýär»* diýip belleýär. Şeýle-de, ýokarda bellenilişi ýaly, BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisinde hormatly Prezidentimiziň energetika boýunça meseleler toplumyny çözmek üçin BMG-niň düzüminde Energetika geňeşini döretmek hakyndaky teklibi energetika diplomatiýasynda Türkmenistanyň işjeňliginiň, möhüm hem konstruktiv başlangyçlar bilen çykyş edýändiginiň subutnamasydyr.

Ozal aýdylyşy ýaly, 2008-nji ýylyň 19-njy dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 63-nji mejlisinde bu gurama agza 192 döwletiň ählisiniň biragyzdan goldamagy bilen Garaşsyz Bitarap Türkmenistanyň teklipe eden «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň kabul edilmegi möhüm ähmiýete eýedir.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji mejlisinde hormatly Prezidentimiziň energiýa serişdelerini dünýä bazarlaryna durnukly we howpsuz ibermegiň netijeli halkara mehanizmini işläp taýýarlamak boýunça BMG-niň howandarlygynda eksport toparyny döretmek boýunça eden teklibiniň hem dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan oňyn

seslenmä eýe bolandygy has-da guwandryjdyr. 2013-nji ýylyň maý aýynyň 17-sine BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan ikinji gezek «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň kabul edilmegi Türkmenistanyň halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmektäki ornunyň berkeýändigini görkezýär.

Türkmenistan energiýanyň möhüm düzüm bölegi bolan uglewodorod serişdelerine baý ýurtlaryň biridir we häzir hormatly Prezidentimiziň parasatly ykdysady syýasatynyň netijesinde bu gymmatly serişdeleri diňe öz milli bähbitleri üçin peýdalanmak bilen çäklenmän, eýsem, umumadamzat bähbitlerine hem gönükdirýär. Bu hem dünýä ýurtlarynyň Türkmenistana bolan gyzyklanmasy barha ýokarlanýar. Häzirki wagtda uglewodorod serişdeleri ähli sarp edilýän energiýa serişdeleriniň 85%-ini düzýär. Hut şu nukdaýnazardan energetika diplomatiýasy adyna eýe bolan halkara gatnaşyklary ulgamynyň aýratyn ugrunyň ýüze çykmagy obýektiw ýagdaýdyr.

Umuman, häzir ýurduň önünde ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak we oňa innowasion häsiýet bermek, halkymyzyň milli özboluşlylygyny, ruhy we medeni däplerini saklamak, baýlaşdyrmak bilen bellenilen sosial maksatly maksatnamalary durmuşa geçirmek we ahyrky netijede dünýäniň iň ösen ýurtlarynyň arasynda mynasyp orny eýelemek ýaly uly wezipeler durýar. Özi-de şu giň möçberli we köp zähmeti talap edýän wezipeleri üýtgäp durýan halkara ýagdaýynda, globallaşmak prosesleriniň güýçlenýän wagtynda çözmeli bolýar. Şu wezipeleri amal etmekde Türkmenistanyň energetika diplomatiýasynyň möhüm ornunyň boljakdygy we geljekde ýurdumyzyň energetika diplomatiýasynyň beýik sepgitlere ýetjekdigi şübhesizdir.

Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy: howpsuzlyk, abadançylyk we durnukly ösüş

Halkara hyzmatdaşlyk syýasatyny, şol sanda energetika syýasatyny netijeli amala aşyrýan Türkmenistan hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda umumydöwlet syýasatynyň esasy bölegi bolup durýan Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy, häzirki

wagtda we mundan beýläk-de halkara guramalar hem daşary ýurtlar bilen hoşniýetli goňşuçylyk gatnaşyklarynyň ösdürilmegine, deňhukukly we özara peýdaly hyzmatdaşlyga ugrukdyrylandyr.

Türkmenistanyň Prezidentiniň tagallalary dünýäde parahatçylygy üpjün etmek meselesinde, adamzat howpsuzlygyny we durnuklylygy kämilleşdirmekde, halkara gatnaşyklar ulgamynda deňhukukly we dostlukly gatnaşyklaryň giňeldilmeginde, kadalaşdyrylmagynda aýratyn ähmiýete eýedir. Şeýle hem Türkmenistanyň daşary syýasaty halkara hyzmatdaşlygyny giňden üpjün edip, energiýa göterijisini halkara bazaryna çykarmakda ýurdumyza daşary ýurt maýa goýumlarynyň çekilmegi we häzirkizaman tehnologiýalarynyň peýdalanylmagy bilen kesgitlenýär.

Türkmenistan döwleti dünýäniň energiýa serişdelerini öndebaryjy öndüriji we üpjün ediji ýurtlaryň biri bolup durýar. Bu bolsa, energiýa çäginde halkara hyzmatdaşlygynyň diwersifikasiýasyna ygtybarly esasdyr. Türkmenistanyň energetika howpsuzlygy üpjünçiliginiň wajyp we ählitaraplaýyn ugry diňe bir milli çägi gurşap almak bilen çäklenmän, eýsem, sebitleýin we dünýäniň ösüşini özünde jemlemegi ýöne ýerden dälidir. Bu babatda ýurdumyzyň milli Lideriniň başlangyçlary бүтindүнә halkara bileleşiginiň jebisleşmesinden ugur alyp, arkalашykly işjeňlige eýedir.

Hormatly Prezidentimiziň 2012-nji ýylda «Rio+20» maslahatynda eden çykyşynda: *«Hazar deňzi täsin tebigy toplum bolmak bilen, бүтін adamzadyň gymmatlygydyr we şoňa görä-de halkara bileleşiginiň aýratyn üns bermegini talap edýär. Şunuň bilen birlikde, Hazar deňziniň sebiti ýangyç serişdelerini çykarmak we ugratmak babatynda dünýäniň iri merkezleriniň birine öwrülýär»* diýip, energiýa serişdelerini daşary ýurda çykarmagyň howpsuzlygyny üpjün etmek barada delillere ýüzlenýär.

Türkmenistan dünýäniň energetika ummanynda täze köptaraply aragatnaşyk nusgasyny döretmäge çalyşýar. Bu nusga öndürijileriň, üstaşyr geçirme bilen geçirijileriň we energiýa serişdelerini sarp edijileriň energetika howpsuzlygynyň global gurluşyna oý-pikirleriň utgaşmagyna, köptaraplaýyn bähbitli hyzmatdaşlyga esaslanandyr. Türkmenistan bu ugurda netijeli gepleşikleri alyp barmakda we ösdürmekde energetika diplomatiýasynyň mehanizmini doly herekete getirdi.

6-njy surat. Elektrik geçiriji

Biziň ýurdumyz halkara bazaryna ygtybarly we durnukly energiýa görterijisini çykarmagy üpjün etmäge uly ähmiýet berýär. Ýurt Baştutanymyzyň energetika syýasaty energogöterijileri geçirmegiň meselelerini sazlaşdyrmaga gerekli çäreleri görmegiň wagtynyň gelendigini mälim etdi. Şular ýaly netijeli syýasy-diplomatik mehanizm energogöteriji bilen üpjün etmekde halkara-hukuk resminamasyny taýýarlamaga ýardam berýär. Şeýle hem BMG-niň eksport topary energodiplomatiýanyň çäginde gyzyklanma bildirýän taraplar üçin işleri düzgünleşdirýär. Bu başlangyçlar barada Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisinde beýan etdi. Bu toparyň döredilmegi global energohowpsuzlygynyň esasy meseleleriniň netijeli durmuşa geçirilmegi bolup durýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisindäki çykyşynda ählumumy howpsuzlygy häzirkizaman dünýä ösüşiniň ugurlaryny kesgitleýän esasy şertleriň umumylygyna we bölünmezligine esaslanýan bütewi ulgam hasaplaýandygy barada belläp geçdi. Munuň özi ykdysady, energiýa, ekologiýa, azyk we ynsanperwerlik meselelerini çözmekden ybaratdyr.

2012-nji ýylyň 21-nji iýunynda Braziliýanyň Rio-de-Žaneýro şäherinde geçirilen BMG-niň durnukly ösüşi boýunça «Rio+20» maslahatyndaky çykyşynda hormatly Prezidentimiz şeýle diýdi: *«Türkmenistan energetika ulgamynyň ösdürilmegine aýratyn ähmiýet berýär. Elbetde, biziň ýurdumyzyň tebigy gazyň ýüze çykarylman gorlary boýunça dünýäde dördünji orny eýeleýändigini nazara alsaň, munuň özi kanunalaýyk ýagdaýdyr. Biz ýangyç serişdelerini köp möçberde öndürýän we daşary ýurtlara iberýän döwlet hökümünde ýurdumyzyň üstüne düşýän jogapkärçiligi örän berk duýýarys»*. Şu jähetden ugur alsaň, energiýa üpjünçilik ulgamynda halkara-hukuk esasyňy döretmäge işeň gatnaşýan Birleşen Milletler Guramasyna agza döwletleriň tagallalaryny birleşdirmek maksady bilen, Türkmenistan täze guraly – BMG-niň howandarlygynda Sebitara energetika dialogyny döretmegi maksadalaýyk hasaplaýar.

Energiýa netijeliligi we energiýa üpjünçiligi, dikeldilýän energiýa çeşmelerini ulanmak meselelerini giňden ara alyp maslahatlaşmak bu işiň bir bölegi bolup durýar. Biziň ýurdumyz BMG-niň beýleki guramalary hem-de edaralary bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyga taýýardy we hyzmatdaşlygyň bu görnüşini bilen gyzyklanýan ähli taraplar üçin işlerini düzgünleşdirer.

2012-nji ýylyň 30-njy awgustynda Tähranda geçirilen Goşulşmazlyk hereketiniň duşuşygynda hem Türkmenistanyň Prezidenti öz çykyşynda Goşulşmazlyk hereketine girýän ähli döwletleri Türkmenistanyň üstaşyr ulag diwersifikasiýa syýasatyny goldamaga çagyrdy. Türkmen energogeçirijisiniň, ilki bilen, tebigy gazyň dünýä bazaryna ygtybarly çykarylmagynyň üpjün edilýändigini ýene-de bir gezek nygtap geçdi.

Türkmenistan soňky ýyllarda bu ugurda işleri güýçlendirýär. Birnäçe ýyl bäri hereket edýän Türkmenistan–Hytaý gazgeçirijisi we Türkmenistandan Eýrana geçirilen täze gaz magistraly munuň aýdyň mysalydyr. Ägirt uly transmilli Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan (TOPH) gazgeçirijisiniň gurluşygynyň taslamasynyň durmuşa geçirilip başlanmagy aýdylanlary tassyklaýar.

2015-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda geçen BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji maslahatynda kabul edilen 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin ösüş baradaky Gün tertibinde göz

öňünde tutulan gymmat bolmadyk we ygtybarly häzirkizaman energiýa serişdeleriniň hemmelere elýeterli bolmagyny üpjün etmäge Türkmenistanyň öz goşandyny goşjakdygy gümansyz.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidentiniň ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň halkara energetika syýasatynyň güýçlenmegine dünýä bileleşigi şaýatdyr. Barha güýç alýan türkmen energetika diplomatiýasy mundan beýläk hem dünýä bileleşiginde Türkmenistanyň ornuny pugtalandyrar.

Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň guralydyr

Energetika ulgamy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň strategiki ähmiýetli möhüm pudaklarynyň biri bolup, häzirki döwürde ol milli ykdysadyýetimiziň durnukly we dowamly ösüşine öz saldamly goşandyny goşýar. Ägirt uly nebit we gaz gorlary döwletimiziň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy çeşmeleriniň biri bolup, Türkmenistanyň halkara energetika strategiýasynyň esasy maksady durnukly we uzakmöhletleýin esaslarda türkmen energiýa çig malyny gaýtadan işlemek hem-de turbageçirijileriň köpugurly ulgamyny ösdürmek arkaly dünýä bazarlaryna çykarmakdan ybaratdyr.

Dünýäniň ösüşiniň täze ugurlaryny nazara almak bilen, türkmen taryhynyň täze eýýamynda hormatly Prezidentimiz tarapyndan işlenip düzülen ykdysady ösüşiň «türkmen nusgasynyň» oňyn netijeleri ýurdumyzyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmekde, aýratyn hem nebit-gaz senagatynyň innowasion ösüşini üpjün etmek boýunça gazanylýan üstünliklerde aýdyň görünýär. Hususan-da, döwlet tarapyndan alnyp barylýan energetika strategiýasynda uglewodorod serişdeleriniň diwersifikasiýasyny amala aşyrmak, ony dünýä bazarlaryna ýetirjek täze gazgeçirijileri gurmak ileri tutulýan ugurlaryň biridir. Bu strategik ugruň üstünlikli amala aşyrylmagy köp babatda ýurdumyzyň häzirki wagtda amala aşyrylan energetika diplomatiýasynyň mazmunyna bagly bolup durýar. 2009-njy ýylyň aprel aýynda döwlet Baştutanymyzyň ýörite Karary bilen Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy boýunça Pudagara iş toparynyň döredilmegi ýurdumyzyň energetika strategiýasyny durmuşa geçirmäge niýetlenen netijeli guralyň hukuk binýadyny emele getirdi.

Döwletiň ösüşiniň häzirki tapgyrynda tebigy faktor Türkmenistanyň halkara zähmet bölünişiginde ýöriteleşmegini üpjün edýän faktorlaryň biri bolup, dünýä boýunça energoserişdelere eýe bolan iri ýurtlaryň biri hökmünde özüni ykrar etdiren ýurdumyzyň tebigy serişdeler bilen üpjünçilik derejesiniň ygtybarlygy energetika diplomatiýasynyň köptaraplaýyn ösdürilmegini talap edýär. Bu ýerde halkara hyzmatdaşlyk esasynda ýurdumyzyň nebit-himiýa we gaz-himiýa pudaklaryny ösdürmek hem-de turbageçirijileriň üsti bilen uglewodorod serişdeleriniň dünýäniň energiýa bazaryna çykarmak.

Dünýä derejesinde energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly meseleleriň uly ähmiýete eýe bolmagy birnäçe şertler bilen delillendirilýär:

- ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşinde energiýa serişdeleri, hususan-da, nebit we gaz esasy orny eýeleýär, ýöne ýurtlaryň käbirinde bu serişdeleriň bolmazlygy azyk, energiýa, ekologiýa babatyndaky meseleleriň has-da ýitileşmegine getirýär. Netijede, energetika ulgamynda halkara hyzmatdaşlygynyň ösdürilmegini şertlendirýär;

- dünýäniň käbir sebitlerinde syýasy durnuklylygyň, umumy ykrar edilen kadalaşdyryjy halkara-hukuk mehanizmleriniň bolmazlygy, energetika düzüminiň kämil däldigi, turbageçirijileriň geografiýasynyň birugurly bolmagy halkara ýangyç serişdelerini ibermegiň häzirki ulgamynyň global ykdysadyýetiň iň gowşak ugurlarynyň biri bolmagyna getirýär;

- barha globallaşýan dünýäde kuwwatly döwletiň hem ýekelikde özüniň kepillendirilen howpsuzlygyny üpjün edip bilmek mümkinçiliginiň bolmazlygy energiýa babatynda ýeke-täk howpsuzlyk konsepsiýasynyň döredilmegini talap edýär.

Şundan ugur almak bilen, dünýäniň esasy energetika kuwwatly döwletleriniň biri hökmünde biziň ýurdumyz soňky ýyllaryň dowamynda, ilkinji nobatda, BMG-niň çäklerinde maksadalaýyk halkara işlerini alyp barmak bilen, energetika howpsuzlygy meseleleri boýunça halkara gatnaşyklaryny işjeňleşdirmegiň möhümdigine dünýä bileleşiginiň ünsüni çekýär. Häzirki döwürde ýurdumyzyň daşary syýasat strategiýasynyň howpsuzlygyň bütewülik ýörelgelerinden ugur almagy sebit we dünýä derejesinde energetika ulgamynda howpsuzlygy üpjün etmek meseleleri boýunça täze garaýyşlaryň, täze

çemeleşmeleriň zerurdygyny şertlendirdi. Dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde Türkmenistanyň tutýan möhüm orny türkmen Lideriniň bu ugurda alyp barýan we maksada okgunly tagallalary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Energiýa babatynda halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmek boýunça milli Liderimiziň öňe süren başlangyçlary diplomatiýanyň degişli görnüşiniň, ýagny energiýa diplomatiýasynyň ýüze çykmagyny we ösdürilmegini şertlendirdi. Ýokarda aýdylanlar ýurdumyzyň alyp barýan energetika diplomatiýasy arkaly dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek üçin birnäçe amatly şertleriň döredilendigini alamatlandyrýar:

- ýurdumyzyň Bitaraplyk hukuk derejesi energetika ulgamynda parahatçylykly syýasy-diplomatik ýörelgeler esasynda halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmäge mümkinçilik berýär;

- Türkmenistanyň daşary syýasat strategiýasynda «Ösüş arkaly parahatçylyk» diýlip atlandyrylan syýasy ýol-ýörelgäniň öňe sürülmeşi BMG-niň howandarlygynda sebitara energetika dialogynyň, ýagny hyzmatdaşlygyň hemmeler üçin açyk görnüşiniň ýola goýulmagyna esas döredýär;

- ýangyç-energiýa serişdeleriniň ägirt uly ätiýaçlyk gorlary olaryň daşary ýurt sarp edijilerine dürli ugurlar boýunça iberilmegini şertlendirýär, netijede, olary öndürýän, üstaşyr geçirýän we sarp edýän ýurtlaryň arasynda özara bähbitli we deňhukukly gatnaşyklaryň gazanylmagyna, howpsuz ösüşiň tarapdarlarynyň sanynyň artmagyna ýardam berýär;

- Türkmen Lideriniň BMG-niň ýanynda Energetika Geňeşini döretmek baradaky başlangyjy we halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilen beýleki başlangyçlary dünýäniň energetika giňişliginiň ähli subýektleriniň bähbitlerini sazlaşdyrmaga mümkinçilik bermek bilen bir hatarda energiýa meseleleriniň toplumyny ara alyp maslahatlaşmak üçin syýasy giňişligi we guramaçylyk şertlerini döredýär. Häzirki döwürde BMG-niň garamagynda bilermenler toparynyň energiýa serişdelerini durnukly we ygtybarly üstaşyr geçirmeginiň hukuk esaslarynyň üstünde işlemekleri bu ugurdaky işleri täze derejä galdyrýar.

Türkmenistanyň gündogar sebitinde ýerleşen geljegi uly bolan ýangyç ýataklarynyň garaşsyz auditiniň netijeleri ýurdumyzyň dünýädäki energetika döwletleriniň biri hökmündäki statusyny tas-syklamak bilen, onuň geoykdysady ýagdaýynyň has-da berkemegi-ne mümkinçilik berýär. Hususan-da, türkmen tebigy gazyna bolan hyrydarlygyň ýokary derejesi dünýä bazarlaryna gazgeçirijileriň köp ugurly ulgamynyň ösdürilmegini talap edýär. Şunuň bilen bagly-lykda, ygılan edilen audit maglumatlary Türkmenistanyň energetika strategiýasynyň üstünlikli durmuşa geçiriljekdigini alamatlandyrmak bilen, ýurdumyz tarapyndan hödürlenýän iri ýangyç taslamalary ama-la aşyrmakda ýola goýlan halkara hyzmatdaşlygynyň mundan beýläk-de ösdürilmegi üçin kepillendirilen maglumat binýady bolup çykyş edýär. Türkmen tebigy gazynyň ätiýaçlyk gorlarynyň ýokary derejesi ýurdumyz üçin ykdysady taýdan bähbitli bolup, ol aşakdaky häsiýetli áýratynlyklar bilen delillendirilýär:

- türkmen gazynyň dünýä bazarlaryna iberilýän gazgeçirijileriniň serişdeler üpjünçiligini kepillendirmeler bilen berkidýär;

- ösüş meýline eýe bolan dünýä isleglerini nazara alyp, türkmen gazynyň diwersifikasiýasyny amala aşyrmak işleriniň çalt depginler-de ösdürilmegini şertlendirýär.

Dünýä giňişliginde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek me-selesi bütün adamzadyň önünde duran möhüm meseleleriň biri bolup, ol global derejede halkara konstruktiv gepleşikleriň ýola goýulmagy-na, netijede, energetika boýunça diplomatiýanyň mundan beýläk-de ösdürilmegine şert döredýär.

Türkmenistan häzir hereket edýän gaz ugurlarynyň üstüni ýe-tirmek ýörelgesinden ugur alyp, «mawy ýangyjy» daşary ýurtlara ibermegiň täze ugurlaryny işläp taýýarlaýar we Ýewropa, Uzak Gün-dogar hem-de Aziýa ýurtlarynda energetika howpsuzlygynyň müm-kinçiliklerini aňgär edýär. Häzirki döwürde energetika pudagynda energiýa görerijileri Orta Aziýadan Hytaýa, Günüorta Aziýa we Orta Gündogar ýurtlaryna çykarmak boýunça toplumlaýyn turbageçiriji düzümi döretmek üçin giň mümkinçilikler açylýar. Soňky ýyllarda Türkmenistandan Hytaýa we Eýrana turbageçirijileriň gurulmagy şunuň ýaly meýilnamalaryň üstünlikli durmuşa geçirilýändiginiň we olaryň durmuşa ukyplydygynyň aýdyň subutnamasydyr. Bu ýerde

Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisi strategik taslama bolýanlygy aýratyn bellärliklidir.

Bu transmilli gazgeçirijiniň taslamasy dünýäniň birnäçe döwletlerinde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek ugrunda türkmen tarapyň başlangyçlarynyň we tagallalarynyň durmuşa geçirilmeginiň anyk subutnamasy bolup, onda goňşy ýurtlarda durnuklylygy we ösüşi gazanmaklyga gönükdirilen syýasy, ykdysady we gumanitar çäreleriň toplumyny amala aşyrmak göz önünde tutulýar. Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gazgeçirijisiniň taslamasynyň durmuşa geçirilmegi, mysal üçin, oňa gatnaşýan döwletler üçin onuň ykdysady we durmuş taýdan bähbitli boljakdygy gümansyzdyr. Hususan-da, bu gazgeçiriji hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, Owganystana deňşililikde syýasy durnuklylygy we durmuş goraglylygyny üpjün etmäge ýardam bermek bilen, goňşy ýurduň ykdysadyýetiniň ösmegine, iri durmuş häsiýetli meseleleri, şol sanda ilatyň iş üpjünçiligi bilen baglanyşykly meselelerini çözmäge, maýa serişdelerini çekmäge kömek berjekdigini aňladýar. Bu bolsa türkmen Lideriniň daşary syýasatynyň, ynsanperwerlik ýol-ýörelgesine daýanyandygy, şol syýasatyň aýrylmaz bölegi bolan energiýa serişdelerini dünýä bazaryna çykarmak babatdaky köpugurlylygy döretmek boýunça alnyp barylýan netijeli işler bilen şertlendirilýär. Türkmen Baştutany tarapyndan alnyp barylýan energetika syýasaty dünýäde energiýa howpsuzlygyny üpjün etmäge saldamly goşant goşmak bilen, sebitde we dünýäde parahatçylygy hem-de durnuklylygy gazanmaga esas döredýär. Häzirki döwürde energetika ulgamynda howpsuzlygyň gazanylmagy energetika diplomatiýasynyň ösmegi hem-de özara bähbitli hyzmatdaşlyk üçin ýol açýar.

Energetika howpsuzlygynyň adam meselesi

Görşümüz ýaly, energetika howpsuzlygy meselesi örän giň we köp ugurlary öz içine alýar. Biz bu ýerde halkara guramalarynyň, döwletleriň bu meseläni çözmäge gönükdirilen tagallalaryna garap geçdik. Umuman, howpsuzlyk, şol sanda energetika howpsuzlygy dünýä, sebit, döwlet derejesinde tagallalar bilen bir hatarda her bir adamyň bu meseleleri çözmäge gatnaşmagyny hem-de serişdeleri tygşytlý ulanmak medeniýetini talap edýär. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti

Gurbanguly Berdimuhamedowyň bu medeniýetiň esasy ýörelgeleriniň biri boljak täzeligiň dāp-dessurlaryň, ozalky garaýyşlaryň esasynda dōreýändigī, dāp-dessurlaryň we innowasiýalaryň ösüşīň iki tarapydygy baradaky öňe sürýān pikiri hem düýpli öwrenilmāge mynasyypdyr. Şu maksada eýerip, biz, ilki bilen, bu ýerde ýūze çykyān meseleleri açyp görkezmek üçin energiýany tygşytlamak meselesiniň üstünde durup geçeliň.

Energetika pudagynyň esasy wezipesi ýurtlarda, sebitlerde, umuman, dünýāde ösüşīň netijeli ýoluny üpjün etmek, ykdysadyýetde we durmuşda energiýa serişdelerini tygşytlý ulanmaga ýardam bermekdir. Yangyç-energetika pudagy senagat, oba-hojalyk, ulag, ylym-bilim, saglygy goraýyş, medeniýet, sungat, durmuş-üpjünçilik we beýleki pudaklaryň āhlisi bilen baglanyşyklydyr. Hāzirki zaman energetika hojalygy ykdysadyýetde energiýa serişdeleriniň gurnalyşy, önümçiligi, beýleki pudaklar bilen baglanyşygy we energiýa serişdeleri sarp ediljilere ýetirmek bilen baglanyşykly işleri öz içine alýar.

Gündelik durmuşymyza ulanyāan baýlyklarymyz: ýer, suw, howa, energiýa serişdeleri we beýlekiler aýratyn āhmiýetlidir. Adamlar özlerine dürli ýeñillikler dōredýān, ýaşaýyş şertlerini we derejelerini ýokarlandyrýān harytlardan, hyzmatlardan has köp peýdalanmak isleýārler. Islegleriň artmagy ösüşīň wajyp şerti bolýar. Ýōne gün-günden artýān islegleri kanagatlandyrjak serişdeler çāklidir. Has hem bu ýerde energiýa serişdeleri ösüş we özgeriş üçin örän wajyp, şol bir wagtda-da olaryň dünýādaki gollary azalýar.

Dünýā ýurtlarynyň netijeli ykdysady ösüşī amala aşyrmaklary, jan başyna düşýān milli girdejiniň ösmegine, adamlaryň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna getirýār. Bu bolsa senagatyň, ýaşaýyşyň, şāherleri yşyklandymagyň we öý hojalyklarynyň giňden ulanyāan serişdeleri bolan elektrik energiýasyna bolan islegi artdyrýar.

Halkara Energetiki Agentliginiň (HEA) getirýān maglumatlaryna laýyklykda elektrik energiýasyna bolan islegiň ýyllyk ösüşī 2035-nji ýyla çenli her ýylda 2,5% bolar. 2008-nji ýylda dünýā boýunça sarp edilýān elektrik energiýasy 16 819 *TW/s* deň bolupdyr. Bu görkezijiniň 2020-nji ýylda 23 721 *TW/s*, 2035-nji ýylda bolsa 32 922 *TW/s* bolmagyna garaşylýar. Ösüp gelyān ýurtlarda bu proses has hem depginli. 2015–2035-nji ýyllar aralygynda Hytaý Halk Respublikasy dünýāde iň köp energiýany sarp edýān dōwlete öwrüler. 2035-

-nji ýylda Hindistanyň Hytaýdan, Amerikanyň Birleşen Ştatlaryndan we Ýewropa Bileleşiginden soň dördünji energiýa sarp ediji ýurt bolmagyna garaşylýar.

Häzirki wagtda dünýä ilatynyň 20%-den gowragy, ýagny 1,4 milliard adam nahar bişirmek üçin biomassa energiýasyndan peýdalanýar. Şu ýagdaý bilermenleriň çaklamagyna görä, entek uzak wagtlap saklanyp galar. 2030-njy ýylda, bilermenleriň çaklamagyna laýyklykda, dünýä ilatynyň 1,2 milliardy elektrik energiýasyz ýaşamagyny dowam etjekdigi bellenilýär. 2015-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda geçen BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji mejlisinde 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin kabul edilen Gün tertibinde kesgitlenen maksatlarda we wezipelerde gymmat bolmadyk we ygtybarly häzirki zaman energiýa serişdeleriniň hemmelere elýeterli bolmagyny üpjün etmek göz önünde tutulan. Munuň özi energetika howpsuzlygynyň bu gün aýratyn ähmiýete eýedigini görkezýär.

Şu ýerde elektrik energiýasynyň adamzadyň ösüşinde wajyp orna eýe bolýandygyny bellemeli. Energiýanyň bu görnüşü ähli durmuş-ykdysady meseleleri çözmäge öz oňyn täsirini ýetirýär. Bilermenler hem elektrik energiýasynyň dünýä ykdysadyýetinde garyplygy we yzagalaklygy aradan aýyrmakda, bilim-ylm ulgamyny ösdürmekde we ylmly-bilimli ýaş nesli ýetişdirmekde, ilatyň saglygyny goramakda täsiriniň ýokarydygyny belleýärler.

Adamzadyň ýaşayşynda hereketlendiriji güýç bolan energiýanyň ähmiýeti, ony tygşyty ulanmagyň gerekdigi barada gürrüň edilende, iňlis akyldary Adam Smitiň ykdysadyýete: *«Dünýädäki bar bolan çäkli tebigy baýlyklar bilen adamlaryň çäksiz isleglerini kanagatlandyrmak»* diýip beren kesgitlemesiniň wajypdygyny bellemeli. Bu ýerde ykdysadyýet ylmy çäkli bolan tebigy serişdeleri, tebigy gollary, energiýa çeşmelerini, maýalary we zähmet serişdelerini adam tarapyndan has tygşyty, amatly we netijeli peýdalanmagyň ýollaryny görkezýän ylm bolup çykyş edýär. Tygşytylyk ykdysadyýet ylmynyň esasy meseleleriniň biri. Aslynda ykdysadyýet sözünüň bir manysy hem tygşytylygy aňladýar. Adamlaryň sanynyň artmagy, olaryň amatly ýaşamaklary üçin dürli hili tehnologiýalaryň oýlanyp tapylmagy, dürli hili enjamlar energiýasynyň sarp edilmegini ýokarlandyrýar. Şol sebäpli, energiýa serişdelerini tygşytyly we netijeli ulan-

mak bilen bagly meseleleriň ylmy ähmiýeti artýar. Bu bolsa elektrik energiýasyny hem, ony öndürmek üçin häzirki döwürde çig mal bolup hyzmat edýän tebigy gazyň tygşytly ulanylmagyny talap edýär. Bu mesele dünýä üçin hem, her bir döwlet üçin hem ähmiýetlidir.

Ýurduň baýlyklaryny tygşytly ulanmak

Türkmenistan Diýarymyz ýerasty we ýerüsti tebigy baýlyklara baý bolan ýurtlaryň hataryna girýär. Biziň ýurdumyzda nebitiň, tebigy gazyň, ýoduň, bromuň, bentonitiň, kaliý we nahar duzunyň, natriý sulfatynyň, gipsiň, dürli gurluşyk materiallarynyň we beýleki baýlyklaryň uly gorlary bar. Biziň ýurdumyzda ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny, şol sanda ekerançylygy we maldarçylygy netijeli alyp barmak üçin gerek bolan ähli şertler: senagat desgalary, mes toprakly ýerler hem, ösümlüklere baý öri meýdanlary hem, ýeterlik suw gorlary hem bar. Türkmen döwleti şu baýlyklary öz ilatynyň hyzmatynda goýýar, halkyň boletin ýaşamagy barada alada edýär. Şu alada Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurt başyna gelenden soňra has hem yzygiderli we netijeli häsiýete eýe boldy. Döwlet Baştutanymyz biziň baýlyklarymyzyň köp nesillere maddy miras hökmünde geçirilmegi barada uly tagallalary edýär.

Bilşimiz ýaly, jemgyýet ykdysady, tehniki, sosial düzümiň, syýasy we ruhy gymmatlyklaryň özara täsiri bilen hereketlenýän ulgam bolup çykyş edýär. Häzirki döwürde ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda ylmyň we tehnikaýyň iň täze gazananlaryny özüne siňdiren döwrebap tehnologiýaly önümçilik kärhanalary hereket edýär. Ozaldan hereket edýän kärhanalarymyzyň hem durky täzelenýär. Ýurdumyz şu gün durnukly ösýän, kuwwatly ykdysadyýete eýe. Şol bir wagtda hem, biziň jemgyýetimizde diňe mukdar taýdan ykdysady ösüşe kowalaşylman, eýsem, „ýaşayşyň hilini“ gowulamaga, ykdysady däl sosial maksatnamalary giňeltmäge gönükdirilen başlangyçlar has tutanýerli we yzygiderli öňe sürülýär. Şu hili çemeleşmäniň täsirini biz adamlaryň durmuşynda bolup geçýän özgerişlerde aýdyň görýäris. Türkmen döwletiniň ykdysady syýasaty ýurtda bazar ykdysadyýetiniň düýpli ornaşdyrylýan döwründe ilatyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga, adamlaryň durmuş taýdan goraglylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilýär. Ýurdumyzda durmuş taýdan goragly ykdysadyýet he-

reket edýär. Ony biz ilatyň gündelik sarp edýän harytlaryna nyrlaryň üýtgeşsiz saklanýandygynda görýäris. Ilatyň sarp edýän tebigy gazynyň, elektrik energiýasynyň, agyz suwunyň we nahar duzunyň mugtlugynda hem görýäris. Ýaşayş jaý we jemagat hyzmatlary üçin töleg ujypsyz. Şol bir wagtda hem ilatyň zähmet haklary, talyp haklary, pensiýalar, kömek pullary yzygiderli ýokarlanýar. Her ýylyň başynda olar on göterim ýokarlanýar. Bu zatlar ýurduň ähli ilatynyň durmuş taýdan üpjünçiligine uly goldaw berýär.

Ýurdumyzda döwrebap jemgyýet, sagdyn we berkarar döwlet gurulýar. Onuň bilen baglanyşykly başlangyçlaryň esasyny hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen baş ýörelgesi düzýär. Bu özgeriş her bir adamyň öz geljeginde bolan ynamyny berkidýär. Häzirki beýik özgerişler döwründe amal edilýän işleriň many-mazmuny adamlaryň ýaşayş-durmuş derejesini ýokarlandyrmaga, şäherlerde we obalarda ýokary derejeli ýaşayş şertlerini döretmäge, bu ýerlerde hyzmat gullugyny kämilleşdirmäge gönükdirilýändigini bilen bagly bolýar. Onda-da bu iş ýurdumyzyň ähli ýerleriniň, şol sanda çetki obalarynyň we şäherçeleriniň hem durmuşyny düýpgöter täzeleýär.

Häzirki wagtda alnyp barylýan şähergurluşyk işi ýurdumyzyň keşbini düýpgöter özgerdýär. Adamlaryň ähli eşretlerden peýdalanyň bilmeklerini üpjün edýän täze-täze şäherler, şäherçeler we şäher görnüşli obalar gurulýar, ozalky şäherlerimiz we obalarymyz täze görnüşe eýe bolýar. Ýurdumyzyň paýtagty gözəl Aşgabat adamlaryň ýaşamagy üçin ähli amatlyklary bolan dünýäniň iň owadan şäherleriniň birine öwürülýär. Paýtagtymyz gün-günden giňelýär, täze ýaşayş jaý toplumlary, seýilgähler, inženerçilik desgalary gurulýar we işe girizilýär. Aşgabat şäheri dünýäniň ak mermer bilen örtülen binalaryň has köp toplanan şäheri hökmünde Ginnesiň dünýä derejesindäki rekordlar kitabyna girizildi.

Biziň şäherlerimiz we obalarymyz gün geldigiçe gözelleşýär, adamlaryň mynasyp ýaşamagy üçin gerek bolan ähli amatlyklary özünde jemleýär. Häzirki döwürde her welaýatda ähli üpjünçilik ulgamlary bolan, ýagny gaz, suw, elektrik geçiriji we aragatnaşyk ulgamlary, ýaşayş jaýlary, edara binalary, şeýle hem Saglyk öýleri, mekdepler we çagalar baglary bolan täze, döwrebap obalaryň we şäherçeleriň gurluşygy alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiz şu işleriň depginini birjik-de gowşatmaly däldigini nygtaýar.

Görşümüz ýaly, biziň şäherlerimiziň hem, obalarymyzyň hem durky täzelenip, olarda adamlar üçin iň oňaly şertlere eýe bolan we uzak döwre niýetlenen ýaşayş jaýlary, ähli hyzmatlary amal edýän durmuş-medeni ähmiýetli desgalar, sagaldyş merkezleri we şypahanalar, stadionlar we seýilgähler, döwrebap inženerçilik çözümleri özünde jemleýän köçeler we geçelgeler, köprüler we beýleki amatlyklar döredilýär. Bu gün biziň köçelerimizde we şäherara ýollarymyzda iň täze awtobuslar, ýurduň demir ýollarynda ýolagçylara amatly wagonlar, howa ýollarynda iň kämil uçarlar adamlara hyzmat edýärler. Bir söz bilen aýdylanda, ýurdumyzda adamlara hyzmat edýän gulluklaryň maddy-tehniki binýady örän kämil hem berk. Bu binýat halkymyza uzak ýyllaryň dowamynda hyzmat etjek ýokary bahaly tehnikalary, enjamlary, inženerçilik desgalary özünde jemleýär.

Diýmek, halkymyzyň uzak ýyllaryň dowamynda hyzmat etjek we her günki durmuşynda ulanýan baýlyklarynyň möçberi hem, hili hem, gymmatlygy hem örän ýokarydyr. Şonuň üçin olary netijeli we aýawly ulanmak meselesi biziň häzirki ösüşler we özgerişler döwrümiziň esasy meseleleriniň birine öwürülýär. Özi hem aýawlylyk we sarpalylyk biziň ähli baýlyklarymyza, şol sanda ýurduň iň esasy we uly möçberli baýlygy bolan tebigy gazymyza hem degişlidir.

Şonuň üçin şu meseläniň häzirki döwürde bize nähili derejede ähmiýetlidigini halkymyza tölegsiz berilýän tebigy gazyň mysalynda açyp görkezmeklige çalşalyň. *Birinjiden*, türkmen döwleti her bir maşgalany tebigy gaz bilen üpjün etmäge aýratyn üns berýär. Şu gün ýurdumyzyň içinde hereket edýän, ýagny ilatymyzyň hajatlaryny kanagatlandyrmak üçin niýetlenen gaz geçirijileriň köpugurly ulgamy döredildi. Bu ulgamyň kömegi bilen ilatymyz tebigy gazdan peýdalanýar. *Ikinjiden*, ilatymyzyň durmuş hajatlary üçin gerek bolan tebigy gazy doly mukdarda we durnukly üpjün etmäge çalşylýar. Häzirki döwürde türkmen raýatlarynyň her birine aýda 50 kub metr, diýmek, ýylda 600 kub metr tebigy gaz, ýokarda bellenişi ýaly, mugt berilýär. Gazyň şu möçberi adamyň hem, maşgalanyň hem öz hojalyk durmuşy üçin niýetlenip berilýär. Mugt berilýän tebigy gaz adamlaryň oňa bolan zerurlygyny kanagatlandyrmaga ýeterlik bolmaly. Şony biz baş agzadan ybarat bolan maşgalanyň mysalynda görüp bileris.

Şu hili maşgala ýylda 3000 kub metr gazy tölegsiz ulanyp bilýär. Hünärmenleriň kesgitlemegine görä, gazyň 1 müň kub metri gaz plitanyň iki gözüni doly işledip goýanynda 40–45 güne ýetýär. Onda 3 müň kub metr gaz dört ýarym aýa ýetmeli. Şeýle dowamlylykda tygşytly we rejeli ulanylan tebigy gaz maşgalanyň öz hajatlaryny doly kanagatlandyrmagyna ýetmeg-ä däl, artyk hem bolmaly.

Tygşytly ulanmak bu ýerde tebigy gazyň diňe gerek wagtynda bellibir maksatlar üçin ulanmagyny göz önünde tutman, eýsem, abat we döwrebap gurallar we enjamlar bilen ulanylmagyny hem göz önünde tutýar. Bu ýerde bolsa birnäçe meseleler ýüze çykýar. Bir tarapdan, şindi tebigy gazy ulanyjylaryň arasynda biziň esasy baýlygymyza biparh garap, geleňsiz ulanyanlar hem gabat gelýär. Şeýle garaýyş bolan ýagdaýynda diňe bir tygşytsyzlyk däl, eýsem, bellibir derejede, adamlara energiýa üpjünçiligine howp hem döreýär. Diýmek, şu hili garaýyş aradan aýyrmak gerek.

Tygşytsyzlyk we howp kämil däl gurallar we serişdeler ulanylan ýagdaýynda hem döräp biler. Kämil däl gurallaryň ulanylýan halatlary hem ýok däl. Ine, şonuň üçin öýlerde hem, ýyladyşhanalarda hem elde ýasalan peçleriň we beýleki gurallaryň hökmany suratda zawodlarda öndürilen hemmetaraplaýyn goragly gurallar we enjamlar bilen çalşylmagy gerek. Gurallaryň işleýşine gözegçilik etmeli. Bu iş gaz üpjünçilik edaralarynyň hünärmenleri bilen maslahatlaşylyp we olaryň gözegçiliginde edilen ýagdaýynda has hem gownejaý bolar.

Tebigy gazyň ulanylyşyna gözegçilik onuň ýokarda görkezilen adam başyna mugt berilýän möçberinden artykmaç mukdarynyň ulanylmagyny kesgitlemek üçin hem gerek. Ýurdumyzda ilat tarapyndan tebigy gazyň tygşytly ulanylmagyny üpjün etmek hem-de tebigy gaz üçin hasaplaşyklary tertipleşdirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Karara gol çekdi. Resminama laýyklykda, 2014-nji ýylyň 1-nji fewralyndan başlap, hojalyklarda oturdylan hasaplaýjy enjamlar esasynda ilata mugt goýberilýän bellenen möçberden artyk sarp edilen tebigy gazyň 1000 kub metri üçin töleg, goşulan baha üçin salgyt hasaba alnanda, 20 manat möçberinde bellendi.

Hasaplaýjy gurallaryň gaz ulanyjy ähli hojalyklarda oturdylmagy, tebigy gazyň kesgitlenen möçberinden artykmajyny bilmek zerur. Özi hem ol diňe bir döwlet ýa-da döwlet edarasy üçin däl, eý-

sem, raýatlar üçin hem ähmiýetlidir. Biziň ata-babalarymyz: «Ýerden tapsaň hem sanap al» diýipdirler.

Ýokarda görkezilişi ýaly, tölegsiz berilýän gazyň möçberi maşgalanyň öz durmuşy üçin tebigy gaza bolan zerurlyklaryny doly kanagtlandyrýar. Ondan artykmaç gazyň ulanylmagy haryt öndürmek ýa-da hyzmaty ýerine ýetirmek üçin sarp edilmegi, ýa-da ýokarda görkezilen geleňsizlik, biparhlyk bilen bagly bolup biler. Birinji ýagdaýda artykmaç gaz üçin töleg ujypsyz bolany sebäpli, ol öndürilen harydyň ýa-da edilen hyzmatyň bahasynyň örän az bölegini düzjekdigi düşnüklidir. Bu töleg her bir adamyň halal gazanjynyň görkezijisi bolýar.

Ikinji ýagdaýda adamyň, ýurduň baýlygyna geleňsiz, biparh garylanylgy bilen bagly bolanylgy sebäpli, adam öz geleňsiz hereketine hökmany suratda jogap bermelidir. Ýöne biparhlyga diňe bir ykdysady nukdaýnazardan garamak ýeterlik bolmasa gerek. Baýlyk, onada ýurduň baýlygy ulanylanda isriplige ýol bermek biziň halkymyzyň iň halamaýan zatlarynyň biridir. Ine, şonuň üçin tebigy gazy, elektrik energiýasyny, beýleki baýlyklarymyzy ulananymyzda hem, biziň şäherlerimizde we obalarymyzda, işleýän we okaýan edaralarymyzda, mekdeplerimizde, kitaphanalarda we medeniýet öýlerinde, sport zallarynda we beýleki ýerlerde adamlar üçin döredilen gymmatlyklardan peýdalananymyzda hem isriplige ýol bermek we şol gymmatlyklara geleňsiz, biparh garamak bolmaýar.

Şeýlelikde, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe biz gündelik durmuşymyzda halkymyz tarapyndan döredilen örän köp sanly we gymmat bahaly gurallary we enjamlary ulanýarys. Bu ýerde geleňsizlige, biparhlyga asla ýer bolmaly däldir. Olary aýap, sarpalap uzak ýyllaryň dowamynda ulanmaly. Şonuň üçin hem biziň ýurdumyzyň ösüşiniň häzirki döwründe her bir adamda şol gymmatlyklara eýeçilik göz bilen garaýşy kemala getirmek wajypdyr.

Ýurduň ykdysadyýetiniň kuwwatlanýan, ilimiziň bolelin ýaşayşa ýeten wagtynda ähli baýlyklarymyzy tygşytly we netijeli ulanmak geljekki nesiller barada aladadyr. Ýurdumyz geljege, ösüslere we özgerişlere gönügýär. Biz ýurdumyzy ajaýyp ýaşayş mekanyna öwürýäris. Ajaýyp ýaşayş mekany, bagtyýar jemgyýet ýurduň baýlygynyň egsilmezligini gazanmak esasynda gurulýar. Şony gazanmak üçin biz öz öýümizi özümiziňki hasaplap, netijeli

dolandyryşymyz ýaly, ýurduň baýlyklaryny hem tygşytly ulanmaga hemaýat etmelidiris. Öýlerimizde hem, ýurdumyzda hem ýetmezçilik ýok, ýöne tygşytsyzlyga ýol berilmese gowy. Şonuň üçin esasy alada – eziz Diýarymyz, ýurduň geljegi. Diýmek, öz geljegiň hakynda alada etmeli.

Görşümüz ýaly, Türkmenistanda başy başlanan ähli işler, ýurt Ýolbaşçysy tarapyndan öňe sürülýän başlangyçlar türkmen halkynyň hem, adamzadyň hem bähbidine gönükdirilen. Germaniýa Federatiw Respublikasynyň Federal Kansleri Angela Merkeliň belleýşi ýaly, *«Türkmenistan ägirt uly mümkinçilikleriň ýurdudyr. Bu faktor hyzmatdaşlygyň ägirt uly potensialy bilen bilelikde umumy bähbitleriň hatyrasyna mümkinçilikleri durmuşa geçirmekde möhüm orny eýeleýär»*.

Dünýäniň gaýragoýulmasyz meseleleriniň, ilki bilen hem, halkara energetika howpsuzlygy meseleleriniň oňyn çözgütlerini tapmakda aýratyn orny bolan Türkmenistana dünýä döwletleriniň we ol döwletleriň ýolbaşçylarynyň bildirýän ynamynyň ýokary bolmagynyň düýp sebäbi Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýäniň häzirki özgerýän döwründe alyp barýan pähim-paýhasly syýasatynyň döwrüň talaplaryna we çagyryşlaryna dogry we netijeli jogap tapýanlygy bilen baglydyr.

Döwlet Baştutanymyz 2017-nji ýylyň 17-nji fewralynda Prezident saýlawlaryndan soňra resmi taýdan işe girişmek dabarasynda eden çykyşynda: *«Siziň maňa bildiren ynamyňyza ýokary baha berýärim. Bu ynamy eziz Watanymyzyň gülläp ösmeginiň hem-de mähriban halkymyzyň asuda, abadan we bagtyýar durmuşa ýaşamagynyň hatyrasyna amala aşyrýan işlerim bilen ödemek üçin, ähli gujur-gaýratymy, bilimimi, tejribämi we ukyp-başarnygymy gaýgyrmajakdygyma sizi ynandyrýaryn»*¹ diýip, ýurdumyzy dünýäniň öndebaryjy döwletleriniň hataryna çykaryp, türkmen halkynyň dörediji, gurusy we oýlap tapyjy halkdygyny dünýä äşgär etjekdigini nygtady. Şu beýik maksatlary amal etmeklik üçin nesillerimiz gurusylyk we döredijilik ukyplara eýe bolup ýurdumyzyň kuwwatyny mundan beýläk hem artdyrmak, maddy baýlyklarymyzy goramak, jaý ýerine sarp etmek medeniýetini ele almaly bolýar. Türkmenistanyň her bir

---

¹ «Türkmenistan» gazetini. 2017-nji ýylyň 18-nji fewraly.

raýaty biziň baýlyk çeşmelerimiziň üznüksizligi barada alada emeli-dir. Halkyň beýikligi, ýurduň baýlygynyň artdygyça paýhasynyň hem artýanlygyna baglydyr.

Gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Türkmenistanyň geografiki ýerleşişiniň aýratynlyklaryny görkeziň.
2. Türkmenistanyň klimaty we howa ýagdaýy barada gürrüň beriň.
3. Türkmenistanyň ýerasty baýlyklary barada näme bilýärsiňiz?
4. Türkmenistanyň nebit we gaz baýlyklarynyň ähmiýeti nämeden ybarat?
5. Türkmenistanda gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri barada aýdyň.
6. Gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerini netijeli ulanmagyň ýollary haýsylar?
7. Türkmenistanda geosýasy proses nähili häsiýetlendirilýär?
8. Ýurduň transmilli gazgeçirijilerini we gazgeçirijiler ulgamyny häsiýetlendirň.
9. Energetika howpsuzlygyny üpjün etmekde ýurtda dikeldilýän çeşmeleriniň mümkinçilikleri neneňsi?
10. Türkmenistanyň energetika diplomatiýasynyň aýratynlygyny açyp görkeziň?

SÖZSOŇY

Şu ýerde biz soňky döwürde adamzadyň öňünde gaýragoýulmasyz mesele hökmünde ýüze çykan halkara energetika howpsuzlygyny üpjün etmek bilen baglanyşykly dürli garaýyşlar, öňe sürülýän başlangyçlar, çözgütler baradaky gürrüňi jemleýäris. Elbetde, adamzady ygtybarly we elýeterli energiýa serişdeleri bilen üpjün etmekligiň köptaraply meseleler dogrusynda bir kitabyň çäginde dolulaýyn gürrüň etmeklik aňsat däl. Asla şeýle wezipäni amala aşyrmak okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň maksady hem bolup bilmeýär. Sebäbi her bir ylym açyk ulgam bolup, ol elmydama baýlaşýar. Halkara energetika howpsuzlygyna degişlilikde şu hili garayýyş has hem ulanarlykly. Ylmyň bu pudagy biziň döwrümüzde kemela gelýär we onuň nazary, hukuk, syýasy esaslary kesgitlenýär.

Şu okuw kitabyňy ýazmak bilen biz geljekki hünärmenleri umuman howpsuzlyk, şol sanda energetika howpsuzlygy meseleleri, adamzadyň bu meseleleri çözmek ugrunda edýän tagallalary, Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça öňe sürýän başlangyçlary, baý uglewodorod serişdelerine eýe bolan Türkmenistanyň dünýäniň energetika gerekliliklerini kanagatlandyrmak mümkinçilikleri, onuň dünýäniň energiýa bazarlaryna işjeň girişi bilen tanyşdyryp, olarda adamzadyň önünde duran wajyp meseleler boýunça pikirlenmek ukybyny bermekligi maksat edindik. Şonuň ýaly-da bu ders häzirki globallaşýan dünýäde täzeçe pikir ýöretmegi, ylmy dünýägaraýşy geljekki inženerlerde kemala getirmeklige hyzmat etmeli.

Şonuň üçin bu okuw kitaby talyby, okuwçyny gün-günden ähmiýeti artýan halkara energetika howpsuzlygynyň esasy ugurlary bilen tanyşdyrmak bolýar. Bu ders özleşdirilende talybyň özbaşdak pikir ýöretmek, dürli maglumatlary deňeşdirmek, derňemek, netijä gelmek başarnygy wajyp. Şol sebäpli talyplaryň bu dersi mümkin boldugyça çuňňur özleşdirmekleri üçin käbir görkezmeleri bermekligi maksadalaýyk hasap etdik. Ylym-bilimi talyp umumy we amaly sapaklaryň üsti bilen özbaşdak özleşdirýär. Şonuň üçin dersler öwrenilende özbaşdak işlemek ukybyna eýe bolmaly. Biziň garaýan dersimizi özleşdirmekde aşakda getirilen maslahatlar peýdaly bolar diýip hasap edýäris.

Her bir ders özleşdirilende okuw kitabyňy, ilkinji çeşmäni saýlamaklygy başarmaly. Şu gün «Halkara energetika howpsuzlygy» dersi boýunça okuw kitabyňy saýlamak mümkinçiliginiň döreýändigini belleýäris. Siziň garaýan kitabyňyzdan başga-da rus we inlis dillerinde energetika howpsuzlygy boýunça kitaplar bar. Şonuň üçin sapak özleşdirilende bir däl-de birnäçe kitaby ulanmak ýerlikli bolar. Kitaplaryň her biriniň öz özboluşlygy oňaýly we oňaýsyz taraplary bar. Şonuň bilen bilelikde olaryň her birinde biziň garaýan meselämiz bilen baglanyşykly örän ähmiýetli maglumatlar we garaýyşlar bar. Şonuň ýaly-da bu dersi özleşdirmek üçin dürli çeşmeleri, şol sanda ylmy makalalary hem ulanmak gerek. Okuw kitabynda getirilen ede-

biýat sanawynda, dersde göz önünde tutulan meselelere degişli köp sanly makalalar getirilýär.

Umuman, talyplaryň özbaşdak işlemekleri üçin okuw işiniň dürli görnüşleri ulanmaklaryny maslahat berýäris. Olar: sözlükler, referatlar, ylmy-barlag işleri, öý iş düzmeleri, ylmy eserleri, makalalary we publisistik edebiýaty derňemek, özbaşdak ýumuşlary ýerine ýetirmek we başgalar. Özbaşdak işlemek talyplaryň döredijilik ukyplaryny mümkin boldugyça doly amal etmäge mümkiçilik berýär. Özbaşdak bilim almak – bilimiň ýokary görnüşi bolýar.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom.- Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom.- Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III tom.- Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: Halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IV tom.- Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – melhemler mekany. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. V tom.- Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VI tom. -Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VII tom. -Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VIII tom. -Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IX tom. -Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bitarap Türkmenistan. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim–bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Suw - ýaşaýşyň we bolçulygyň çêşmesi. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
16. Paýhas çêşmesi. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
17. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Çaý melhem, hem ylham. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
18. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Gadamy batly bedew. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
19. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Arşyň nepisligi - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
20. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
21. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň resmi taýdan işe girişmek dabarasynnda eden çykyşy. (Aşgabat şäheri 2017-nji ýylyň 17-nji fewraly). «Türkmenistan gazetini», 2017-nji ýylyň 18-nji fewraly.
23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde eden çykyşy. (2017-nji ýylyň 18-nji fewraly). «Türkmenistan» gazetini, 2017-nji ýylyň 20-nji fewraly.
24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna agza ýurtlaryň döwlet Baştutanlarynyň XIII sammitinde eden çykyşy. (Yslamabat, 2017-nji ýylyň 1-nji marty). «Türkmenistan» gazetini, 2017-nji ýylyň 2-nji fewraly.
25. *S. Berdimuhamedow*. Energetika howpsuzlygynyň aýratynlyklary. -«Ýaş alymlar dünýä ylmyny we medeniýetini birleşdiriji güýçdür» atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň ýygynyndysy. - Aşgabat: Ylym, 2013. - 70-71 s.;
26. *S. Berdimuhamedow*. Energy security in Central Asia and the Caucasus. Geneva Centre for Security policy global studies institute of the university of Geneva. - Geneva, 2013. - 64 pg.;
27. *S. Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň energetika howpsuzlygy we ykdysady howpsuzlygy. - Ylmy makalalaryň ýygynyndysy. - Aşgabat: Ylym, 2013. - 104 s.;
28. *S. Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň energetika syýasatynyň esasy ýörelgeleri // Türkmenistanda ylym we tehnika, 2013. №4. - 54-59 s.
29. *S. Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň we energetika diplomatiýasyny amala aşyrmagyň maksatna-

malaýyn syýasy-hukuk esaslary. // Türkmenistanyň nebiti, gazy we mineral serişdeleri, 2014. №2.-14-17 s.;

30. *S. Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň energetika diplomatiýasy: durnukly ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy // Türkmenistanda ylym we tehnika, 2014. №2.-50-55 s.;

31. *S. Berdimuhamedow*. Globallaşmak, ykdysady howpsuzlyk we energetika diplomatiýasy: meseleler we wezipeler. - «Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ylym, tehnika we innowasion tehnologiýalar» atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň ýygyndysy. Aşgabat: Ylym, 2014.-43-47 s.;

32. *S. Berdimuhamedow*. Energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirilmeginiň howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilen halkara hukuk çeşmeleri // Altyn asyryň ykdysadyýeti, 2014. №8.-11-17 s.;

33. *S. Berdimuhamedow*. «Energiýa howpsuzlygy» adalgasynyň ylmy-lingwistik derňewi // Türkmenistanda ylym we tehnika, 2014. №4. - 19-25 s.;

34. *S. Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň we energetika diplomatiýasynyň syýasy-hukuk esaslary // Demokratiýa we hukuk, 2014. №2. - 22-28 s.;

35. *З. Жизнин*. Энергетическая дипломатия. –М. : Научная книга, 1999.

36. *А. Кокошкин*. Международная энергетическая безопасность. – М. : Европа, 2006.

37. *Э.Л.Кузмин., А.К.Кадрманов*. Глобальная энергетическая безопасность и трубопроводный транспорт. Политико – правовой аспект. М. 2009.

38. *И.В. Миронов*. Международная энергетическая безопасность. – М. МГИМО, 2004.

39. *Н. Миронов*. Некоторые аспекты функционирования Международного энергетического агентства. Внешнеэкономический бюллетень. 1999. №2, С. 53 – 58.

40. *Е. Телегина, Б. Румянцева*. Внешний вектор энергетической безопасности России. –М. : Энерготомиздат, 2000.

41. *Е.Телегина, Б.Румянцева, С.Покровский*. Международный транзит энергоносителей в системе энергетической безопасности государства. –М. : Энерготомиздат, 2001.

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I BAP ENERGETIKA HOWPSUZLYGYNYŇ UMUMY MESELELERI

§1. Halkara energetika howpsuzlygynyň esasy jähetleri	13
§2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça öňe süren başlangyçlary	32

II BAP ENERGETIKA HOWPSUZLYGYNY ÜPJÜN ETMEGIŇ SERIŞDELERI

§3. Ählumumy derejede energetika howpsuzlygy konsepsiýasyny işläp düzmegiň umumy ýörelgeleri	58
§4. Ýewropa yklymynda energetika howpsuzlygy meselesinde Türkmenistanyň degişli çözgütleri	78
§5. Aziýa yklymynda energetika howpsuzlygy bilen baglanyşykly käbir meseleler	89
§6. Energetika howpsuzlygyny üpjün etmäge Türkmenistanyň goşýan goşandy	101

III BAP HÄZIRKI DÖWRÜŇ ENERGETIKA HOWPSUZLYGY MESELELERI

§7. Halkara energetika howpsuzlygyna energiýa bazarlarynyň globallaşmagynyň, ýurtlaryň ýangyç-energetika toplumlarynyň liberallaşmagynyň we hususylaşdyrylmagynyň edýän täsiri	121
§8. Halkara energetika howpsuzlygynyň üstaşyr geçirme meseleleri	129
§9. Energetika howpsuzlygy we Türkmenistanyň energetika mümkinçilikleri	138
Sözsoňy	184
Peýdalanylan edebiýatlar	187

Hajymuhammet Geldiýew, Nurýagdy Suwhanow

HALKARA ENERGETIKA HOWPSUZLYGY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>H. Sapargulyýew</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>J. Gayypberdiýewa,</i> <i>A. Nurýagdyýew</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Çaryýew</i>
Korrektor	<i>A. Kiçiýewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 31.07.2017. Ölçeği 60x90^{1/16}. Edebi garniturasý.
Çap listi 12,0. Şertli çap listi 12. Hasap-neşir listi 10,41.
Şertli-reňkli ottiski 12,5. Sargyt 955. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.